8726

ՄԱՂԱԽՍՅԱՆ ՄԻՔԵՔԱՆԱՏՈՐԻ ՕՐԻՄԱՆԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
1952

281.6
0- 90

231.6
O-90
04 NOV 2009

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ԵՒ

ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ, ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ,

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ, ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՈՒ ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԱԽԱՊԷՍ ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ, ՑԵՏՈՑ ՀԱՑԵՐԷՆԻ ՎԵՐԱԾԵՑ

ՄԱՂԱԹԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ Կ. ՊՈԼՍՈՑ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ՝ Դ. Ե.

ՏՊԱՐԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻԲԱՆԱՆ

1952

.8726

04.09.2012

7618-73

ՍՈՅՆ ԳԻՐՔԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԵՑԱՒ ՊՐՆ. ՏԱՃԱՏ Գ. ՍՐԱՊԵԱՆԻ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ԻՐ ՔԱՆԻ ՄԸ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐՈՒ ՁԵՌՆՏՈՒՈՒԹԵԱՄԲ՝ ՀԱՑ ԱԶԳԻՆ ՈՒ ՀԱՑՑ. ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՍԻՐՈՎՆ ՈՒ ԱՆՈՐ ԾԱՌԱՑԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Կ. Պոլսոյ Հայոց նախկին Պատրիարք Ամեն. Տ. Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեանի ճառաւոր այս երկասիրութիւնը — ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ — հինգերորդ անգամ ըլլալով ի լոյս կ'ընծայուի նորկայ հրատարակութեամբ:

Օրմանեան Սրբազանի այս գործը առաջին անգամ հրատարակուեցաւ Կ. Պոլիս 1911-ին, յաջորդ տարին կատարուեցաւ երկրորդ տպագրութիւնը, իսկ 1913-ին՝ երրորդը:

1949-ին Պուէնոս-Այրէսի մէջ զայն չորրորդ անգամ ըլլալով հրատարակեց Ամեն. Տ. Գարեգին Արքեպս. Խաչատուրեան, Թիւրքիոյ Հայոց նորկայ Ս. Պատրիարքը:

Հինգերորդ անգամ այս գիրքը հրատարակելով մեր նպատակն է Սփիւռքի ցիրուցանուած Հայ ժողովուրդին նաև աւելի ճանչցնել մեր Մայրենի Սուրբ Եկեղեցին իր *խկութեանը* եւ *յիութեանը մէջ*: Այդ նպատակի իրագործմանը համար այս երկին աւելի յարմար եւ բովանդակալից աշխատութիւն մը չենք կրնար գտնել: Մեր անգլիախօս եւ գաղղիախօս սերունդին, ինչպէս նաեւ օտարներու համար անհրաժեշտ է որ վերատին ի լոյս ընծայուին այդ գիրքի անգլերէն եւ Ֆրանսերէն հրատարակութիւնները, որպէս զի Հայց. Ս. Եկեղեցին աւետիս կողմէ նաև ճանչցուի իր իսկական եւ հարազատ նկարագիրով: Աղոթս Տպարանը կրնայ այդ գործը ի գլուխ հանել, երբ գտնուին ազնիւ մեկենասներ:

Մեր ժողովուրդը, որ կ'ապրի զանազան երկիրներու եւ ցամաքամասերու մէջ, տարբեր եկեղեցիներու եւ յարանուանութեանց ազդեցութեանց ենթակայ, պէտք է լիովին եւ ճշմարտապէս *ազգային եւ հայկական Հայաստանեայց* Եկեղեցին իր պատմութեանը, վարդապետութեանը, նուիրապետական կազմին, արարողութեանց, գրականութեանը ու իր նորկայ դրութեանը մէջ, որպէս զի միշտ հաւատարիմ գտնուի այդ արբազան հաստատութեան, որ հսկ դարերէ ի վեր եղած է եւ կը մնայ իր *գոյատեւման խարիսխը եւ ինքնուրոյնութեան*

պահպանման վառարանը:

Օրմանեան Սրբազանի ՀԱՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ կրնայ յաւագոյնս այդ դերը կատարել:

Պէյրութի հայ ազգայիններուն՝ ՊՐՆ. ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆ, նախանձախնդիր եւ հաւատաւոր զաւակ մը Հայց. Մայր Եկեղեցւոյ եւ միշտ հոգեւանդն ծառայող անոր պայծառութեան, իր բարեկամներու ձեռնտուութեամբ կատարած է նիւթական անհրաժեշտ օժանդակութիւնը, որուն շնորհիւ կարելի եղաւ ՀԱՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻի այս նոր տպագրութիւնը: Ազնիւ մեկենասին ջերմ փափաքն է որ այս գիրքը շատ ածան գինով ծախուի, մինչեւ անգամ եթէ այդպէսով չապահովուի անոր համար եղած ծախքը, որպէս զի ամէն հայ անկէ օրինակ մը ունենայ իր տունին մէջ:

Հատորիս սկիզբը գրեթէ ամբողջութեամբ կ'արտատպենք անոր Դ. տպագրութենէն առիթ Ամենապատիւ Տ. Գարեգին Ս. Պատրիարքի սոյն գիրքի եւ անոր հեղինակի մասին բրած արտազեղ գնահատանքի խօսքը:

Մեր կողմէ գիրքին մէջ դրուած են բանի մը ծանօթագրութիւններ միայն, որոնք գրեթէ ամբողջութեամբ կը վերաբերին Հայց. Եկեղեցւոյ ներկայ դրութեան:

Մանաւանդ Կաթոլիկ եւ Բողոքական Հայեր, պէտք է որ օրինակ մը ունենան այս գիրքին, որպէս զի իսկապէս եւ ճշմարտապէս ըմբռնեն իրենց անցեալը եւ իրենց քանկագին ժառանգութիւնը, որմէ հեռացած են:

Արեւանդը կը հաւատանք որ այս գիրքի ի լոյս ընծայումը պիտի մղէ ու բերէ շատերը ի լոյս աստուածգիտութեան, եւ դարձնէ ի ծոց Մայրենի Ս. Եկեղեցւոյ, հետեւելով անոր մեծանուն հեղինակին իսկ գերազանց օրինակին:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉԸ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՑՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ իր իսկական անուակէտէն նկատել, անոր բնութիւնը ճշդութեամբ բացատրել, անոր նկատմամբ տարածուած սխալ տարաձայնութիւնները պարզել, այս էր չատոնց ի վեր ունեցած բազձանքս. բայց պաշտօնական զբաղմանց անողոք հարկը անոր գործադրութիւնը կը խափանէր: Հազիւ թէ այդ արգելքէն զիս ազատ զգացի, առաջին ձեռնարկներէս մին եղաւ Հնօրեայ բազձանքիս գործադրութիւնը, որուն հրատարակութիւնը ստանձնեց Փարիզի հրատարակիչներէն Էրնէսթ Լըրու (Ernest Leroux), հայկէնագէտ Ֆրէտէրիք Մաքլէր (Frédéric Macler) ուսուցչապետին միջնորդութեամբ:

Աշխատութիւնս համեստ չափի մէջ պարփակուած է, և ծանրաբեռնեալ ուսումնասիրութեանց կերպարանը չունի, որովհետեւ նպատակս էր ընթերցողներու հանրութեան և դիւրաւ ըմբռնողութեան յարմար, և պարզ տեղեկութեան ծառայող գիրք մը պատրաստել, և ոչ թէ քննադատական և հետազօտական տեսութիւններով ընդլայնել: Նախապէս զաղղիերէն լեզուով գրելս ալ նոյնպէս ունեցած նպատակիս հետեւանքն էր. կը դիտէի օտարներուն միտքը լուսաբանել Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն նկատմամբ: Օտարազգիներ չատ անբաւական տեղեկութիւններ ունեցած են մեր ներքինին նկատմամբ, իսկ ազգային օտարազատներ, սեւելի իրենց ընթացքը արդարացնելու ջանացած են, Հայոց եկեղեցւոյն ներքինը չծանօթացնելով, և մինչեւ իսկ պատմական եղելութիւնները այլագունելով:

Եւրոպական մամուլին հեղինակաւոր քննադատները նպաստաւոր ընդունելութիւն յայտնեցին համեստ աշխատանքիս: Ինծի սեւելի գոհունակութեան առիթ տուաւ անոնց խոստովանութիւնը, թէ ցարդ գրեթէ անծանօթ մնացած նիւթի մը վրայ՝ բաւարար տեղեկութիւն կը տանայինք:

Գործս նկատեցին իբր Հայ Եկեղեցւոյ պատմաբան և պէքոնէրեան ճէզը և բերին կատարեալ ամփոփումը, որ նշանաւոր կերպով կ'ամբողջացնէ երէցի լեզուով գոնաած ասպետաքանական գրականութիւնը (Francis Chaponnière), և մանգամայն կը լրացնէ Արեւելքի խնդիրը ներով շահագրգռուող Արեւմտագիներուն ըմբռնած պակասը (Edwin Pears)։ Որովհետեւ, կ'ըսեն, կը բացատրէ Արեւելեան հրէսպանութիւնն ու արտայայտութիւնները, ընդ Արեւմտագիներ մեծ օգտակարութեամբ պիտի կարդան. նկատի առնելով գլխաւորապէս այն մեծութեան կոչը՝ որ եկեղեցին ազգին հետ կը դնայնէ, և այն գաղափարներու աղատամտութիւնը՝ որ Հայոց Եկեղեցւոյն պիտանի ժողովրդականութեան արդիւնք է (A. de Stefano)։ Սոյն գիրքը, կ'ըսեն, պիտի շահագրգռէ հանառանդ անոնց, որ կը ընդալին արիւածներով հուլակաւոր եղած ժողովուրդի մը կրնական և պատմական ինդիրներով։ Մեր եկեղեցւոյն մասին տեսութիւններս ալ իւրացնելով կը յարեն, թէ նա իր ներսոան նկարագրովը կրցած է հինգերորդ դարէն ասդին առանրական տալտնութիւնով ընդունելը և հանդիսապէս ազգային ծագած է, ժողովուրդին հետ ընդհանը էմորացնելով (Albert Houtin)։ Մինչեւ իսկ եկեղեցական խնդիրներու նուազ հետամուտ ազդներ կը գնահատեն մեր եկեղեցին, որ գառանական կերպերը նոսաղացին ընդ ընդէն կը վերածէ, կրնական պաշտամանց կամայական ձանրութիւններ չի բարդեր, երբ գոյ եղելութիւնն ի դրիւ, եւ ժողովրդական կաղմութիւն ունի, և աշխարհական գործին հետ կապակցեալ կը ծայ, իր ծագաբարութիւնն իսկ անոր յետը յանձնելու ասիճան (Victor Chapot)։ Կ'ընդունին թէ Հայոց Եկեղեցւոյն ոսոսծասիրութիւնը, հրահանգել է Արեւմտեան Եկեղեցին ալ որոն նոսիրապետութիւնը աշխարհական գործին կը ծկոսանայ, երբոր զայն չի կրնար կառավարել։ Իսկ գիրքին պարունակութիւնը կը գտնեն ոսղիղ ու ճշդիր տիպարութեամբ ամփոփուած, և իսկան կշռադատութեամբ ոսոսծասիրուած (Angelo de Gubernatis)։ Վերջապէս մեծ հետաքրքրութիւն մը կը վկայէ, թէ այդ երէցը հիճապէս կը ճանչցնի ընդ հին և ընդ ոչ եկեղեցի մը, որ պահուած ու ընդերցած է ոսրիշ եկեղեցիներու ազդեցութիւնէն զոսրս, անոնց երիցկնասութիւնը երբեք չի ճանչցած, և հաստատութեամբ պահպանած է Արեւելեան նախնական երեսփոխութեան ձառանգութիւնը։ Ինչ կերպով որ այն կազմուած էր առաքեալներուն անմիջապես յաջորդող դարուն մէջ (Hyacinthe Loyson)։ Այս գատողութիւնները աշխատանքիս նպատակին ծառացած ըլլալուն գոհունակութիւնը կը ներշնչեն։

Իսկ ինչ որ ինծի գրեթէ անակնկալ մը եղաւ, ազգային ընդանակին և ազգային մամուլին մէջ արտայայտուած համարձակ գնահատութիւն էր, որով նոյնիսկ մերայնոց համութեան յարմար ու

կարեւոր նկատեցին այդ հրատարակութիւնը, և մինչեւ իսկ օգտակար գատեցին, որ այդ աշխատութիւնը ձառայէր երբեք Եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր դարոցներու, երբեք լաւագոյն գաղափարը Հայոց Եկեղեցւոյ մասին (ՄՇԱԿ)։ և բացարձակ յայտարարեցին, թէ ամէն Հայու ճանաչելի բանին մէջ գտնուելու արժանի է այս երէցը, որ Արեւելքի ամենէն եկեղեցիին վրայ կը խօսի, Արեւմտագէտ ամենէն անկաշկանդ դիտողութեամբ ու ներընդունակով (ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ)։

Ամէն առաջ եկաւ նոյն աշխատութիւնը հայերէնի թարգմանելու միտքն ու առաջարկը, որուն սկիզբէն համամիտ չգտնուեցայ, քանի որ համբագրութիւնը իսկապէս օտարներու ուղղուած լեզուով ու ոճով պատրաստուած էր. մինչդեռ յօժարակամ հաւանեցայ առնելիէնի և անգլիերէնի թարգմանել ուզողներուն։ Բայց առաջարկներուն կրկնութիւը և փոփոխներուն զօրանալը՝ դիս ալ համակերպելու բռնադատեցին, մանաւանդ երբոր գերազնիւ և եկեղեցասէր ազգային մը, կարապետ էֆէնտի Արապեան, Զմիւռնիոյ առեւտրական հրապարակի գլխաւորներէն, պատրաստակամութիւն յայտնեց տպագրական ծախքերուն ձեռնտուութեան։ Ահա թէ ի՛նչպէս և ինչո՛ւ առաջիկայ հրատարակութեան ձեռնարկեցի։

Այսուհ ի գէպ կը սեպեմ անցողակի ակնարկել ինչ ինչ քննադատութեանց, որոնք մեր հասմէդատեան ազգայիններէ ոմանց կողմէն յայտնուեցան։ Իրաւութիւնը շատ բնական էր, քանի որ իմ տեսութիւններս իրենց նպատակաւոր չէին։ Իսկ պատմական կէտերու մասին, արդէն յիշած եմ, թէ տարբեր կարծիքներ ալ կը գտնուին, բայց նպատակս չէ եղած և չէ՝ քննադատական հետազոտութեանց հետեւիլ այդ գրուածին մէջ, այլ ընդհանրացնել և ընկալելի գրութեամբ յառաջել։ Ազգային եկեղեցւոյ մասին առանձին աշխատութեան ձեռնարկած եմ, և անոր մէջ տեղի կը գտնեն պէտք եղած բացատրութիւնները։

Գողղիերէնէ հայերէն վերածել ըսի մակագիրին մէջ, և ոչ ընդմիջել վասն զի սահպուած էի բացատրութեանց ոճը ոչ եւս օտարներու ուղղուած ձեւերով պահել։ Երբեմն ալ պէտք էր մեկնութեանց նուազ ծանօթ կէտերը աւելի յատակ կերպով պարզաբանել։ Ասկէ զատ եւրոպական լեզուներ չատ մը ճշդաբանութիւններ ունին, որոնց համապատասխանը հայերէնի մէջ վճռուած չէ, և պէտք կ'ըլլայ դարձուածներով բացատրել։ Նոյնիսկ բառերու սեռերը, որ մեր մէջ չկան, կը տիպին կրկնութիւններով իմաստը ճշդել։ Այդպէսի տարբերութիւններ հասարակ թարգմանողի

մըն ալ մեզադրանք չեն կազմեր, թող որ ներկայ պարագային, նոյնիսկ հեղինակն է որ իւր գրածին թարգմանիչը կը լինի։ Աւելի հրկարել պէտք չենք տեսներ՝ ներկայ հրատարակութեան պատճառն ու նպատակը ու պարագաները բացայայտ կերպով ծանուցանելու համար։

Մեր Ազգային Եկեղեցւոյն անկեղծ սէրն է, և անոր իսկութեան մասին կազմած համոզումս է, որ ինչպէս կեանքիս և գործերուս, նոյնպէս գրիչիս և խօսքերուս կ'առաջնորդեն, փափաքելով միշտ՝ Հայաստանեայց սուրբ և առաքելական Ուղղափառ եկեղեցին աւելի սիրելի ընել իրեններուն, և յարգելի օտարներուն։

ՄԱՂԱԿԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Բեռա, 2/15 Ապրիլ 1911

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑՆ, այսինքն է մեր Սուրբ, Առաքելական և Ուղղափառ Ազգային Եկեղեցւոյն մասին կատարեալ տեղեկութիւն ստանալու համար արթնցած փափաքը, նախընթաց տպագրութեանց սպառելովը կը յայտնուի, և այս փափաքին յագուրդ տալու նպատակով՝ սոյն ԵՐՐՈՐԴ տպագրութեան կը ձեռնարկեմ, զայն միշտ աւելի դիւրամատչելի ընելու պայմաններով, որպէս զի աւելի դիւրին ալ կարենայ տարածուիլ հանրութեան ամէն դասակարգերուն մէջ։

Հայաստանեայց Սուրբ եկեղեցւոյ զաւակներ, անչուշտ աւելի պիտի սիրեն իրենց եկեղեցին, որչափ աւելի մօտէն ճանչնան անոր հոգին, անոր կանոնները, անոր իսկութիւնը, ուր յայտնապէս կը փայլին Քրիստոնէութեան նախատիպ և հնաւանդ սկզբունքները, զորս այն յաւելուածներէ, որք ի զուր կը ծանրաբեռնեն Քրիստոսի լուծ թաղչը և բեռն թոթափէ հաչական հաւատքը (Մատթ. ԺԱ. 30)։

Անծանօթ չեն ինծի ոմանց կողմէն, — յայտնապէս ըսեմ, հոմէոպաթականներուս կողմէն — սոյն գիրքին դէմ հրատարակուած գրութիւնները, և նոյնիսկ իրենց վերին իշխանութեան կողմէն եղած յայտարարութիւնը. սակայն քնաւ մտադիր չեմ հակաճառութեան մտնելով անոնց պատասխանել։ Ճշմարտութիւնը յայտնել բաւական է, պաշտպանութիւնը իւր մէջն է։ Եւ եթէ կը նեղուի համարձակ խօսիլ, նոյնիսկ անոնց յարուցած պայքարը, ինքզինքին պաշտպանելու սիրողական տարկին ներքեւ գրտնուած ըլլալնուն խոստովանութիւնն է։ Այս փոքրիկ ակնարկն ալ յակամայից կ'աւելցնեմ, որպէս զի անգիտակ եղած չկարծուիմ։

Գալով սոյն ԵՐՐՈՐԴ տպագրութեան, զայն աւելի դիւրամատչելի պայմաններով հրատարակելով՝ յատուկ նպատակ մըն ալ ունիմ, որ կարենայ իրրեւ դասագիրք ալ ծառայել ազգային վարժարաններուս մէջ։

կրօնքի ուսումը, իբրեւ նախնական դաստիարակութեան մաս, բրիստոնէութեան հիմնական սկզբունքներուն եւ աւետարանական սուրբ պատուիրաններուն հետ, պէտք է մանկութեան եւ պատանեկութեան միտքին մէջ ապաւորէ իրենց եկեղեցւոյն մասին ընդհանուր եւ կարեւոր տեղեկութիւններ, որպէս զի յատակ կերպով ըմբռնեն անոր իսկութիւնը, ճշդութեամբ դիտնան անոր կանոնները, եւ տեղեակ ըլլան անոր կեանքին եւ անցեալին։

Մինչեւ որ յատկապէս դպրոցական չրջանի համար պատրաստուած այդ տեսակ աշխատութիւն մը կազմուի, ազգային վարժարաններուն միջին եւ վերին եւ լրացուցիչ չրջանները, լիապէս կրնան օգտուիլ սոյն աշխատութենէն, որուն մէջ զատ զատ գլուխներով բացատրուած կը գտնեն իրենց եկեղեցւոյն պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը եւ արարողութիւնը։

Քանի քանի վարժարաններու անօրէնութիւններէն գոհունակութեամբ տեղեկացած եմ, որ կրօնքի ուսման համար մեծապէս օգտուած են սոյն աշխատութենէն։ Այդ բանը կանուխէն՝ հրապարակագիրներէն եւ մատենախօսներէն սմանք ալ դիտած էին, եւ մեծապէս եմ թէ ուրիշ վարժարաններ ալ միեւնոյն արդիւնքը պիտի վայելեն, երբոր իրենք ալ գործածեն։

Իմ համոզումը հաստատ է, թէ անցեալին մէջ Հայուն համար նշանակալից, արդիւնաւոր եւ կենսական եղած է իր եկեղեցին, թէ միեւնոյն է եւ նոյնպէս ալ պիտի յառաջէ տակաւին։ Առանց ուզելու մանրազնին խուզարկութեանց մտնել, թէ Ազգով եկեղեցին կամ թէ եկեղեցիով Ազգը պահուած ու պաշտպանուած են, բաւական կը սեպեմ եղելութիւնը հաստատել, թէ այդ երկուքը ա՛յնպէս իրարու յօդակապուած են Հայութեան կեանքին մէջ, որ հնար չէ մին զանց ընել առանց միւսը վտանգելու։

Այդ համոզման վրայ հիմնուած են իմ բոլոր գրական աշխատասիրութիւնները, ինչպէս եղած են նաեւ կեանքիս պայմանները եւ գործերուս չրջանները, եւ ինքզինքս վարձատրեալ կը զգամ, այդ պարունակին մէջ ձեռք ձգուած որեւէ փոքրիկ արդիւնքով։

ՄԱՂ.-ԱՐՔ.-ՕՐՄ.

Բերա, 17/30 Ապրիլ 1913

ԱՅՍ ԳԻՐՔԸ ԵՒ ՉԱՅՆ ԳՐՈՂԸ

Բայց նախ զայն գրողը։

Հայ հոգեւորականութեան չարքին մէջ ամենէն կարկառուն դէմքերէն մէկն է, անկասկած, այս գիրքին հեղինակը,— ՄԱՂԱԿԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ։ Նա իր բազմակողմանի տաղանդը փայլեցուցած է ոչ միայն վարչական գործերու մէջ՝ իբրեւ առաջնորդ, վանահայր եւ պատրիարք, կատարելով զանոնք պատասխանատուութեան խորունկ գիտակցութեամբ եւ առատ արդիւնաւորութեամբ, — այլ նաեւ մտաւորական ասպարէզին մէջ՝ իբրեւ ուսուցիչ եւ գրաւոր երկերու հեղինակ։

Կազմակերպչական ոգի՝ հիմնադիրն է եղած Արմաշու Դըպրեվանքին, ուրիշ տաղանդաւոր հոգեւորականի մը՝ Դուբեան եղիշէ Արքեպիսկոպոսի սրտեռանդն գործակցութեամբ պատրաստելով փաղանգ մը ազգանուէր եկեղեցականներու։ Վարչական ձիրքով օժտուած՝ փառաւորած է Կ. Պոլսոյ պատրիարքական աթոռը՝ հիանալի աշխատասիրութեամբ եւ օրինակելի կանոնաւորութեամբ։

Սուր եւ անվրէպ յիշողութիւն եւ խորաթափանց դատողութիւն,— ուշագրաւ յատկանիշերն են եղած իր իմացական կարողութեան։ Եռանդուն, բայց հանդարտաբարոյ՝ ամենէն դառն եւ ապերախտ վայրկեաններուն մէջ անդամ կարողացած է իր մտքի կշիռը պահել անխախտ, բարոյական արիութեամբ մը՝ որ մեկն է եղած իր հոգեկան արժէքներուն։

Կարելի է ըսել անվարան, թէ յոգնիլ չգիտցող այս եկեղեցականը, իր բովանդակ կեանքին մէջ վայրկեան մը անցուցած չէ ամուլ։ Ամենածանր եւ վտանգաւոր հիւանդութեան մը հետեւանքով աշխատանքէ ձեռք քաշելու իրեն տրուած խորհուրդին պատասխանած է. «կը նախընտրեմ հինգ տարի ապրիլ աշխատելով, քան 50 տարի՝ ձեռնածալ»։ Եւ, արդարեւ, նա ապրե-

ցաւ անկից վերջն ալ երկար տարիներ՝ միչտ ձեռքն ի մահ մինչեւ մահը։

Թէեւ ճարպիկ վարչագէտ և խաստուն զեկավար, — երբեք չհպարտացաւ տաղանդի այդ հազուագիւտ գիծով։ Բարձր գնահատեց արժէքը գրչին՝ զոր գործածեց սիրաբար։ Իր հմտութեան առատ պաշարը արդիւնաւորեց գայն, եկեղեցական գրականութեան բերելով իր թանկագին նպաստը։

Ջաւակ հռոմէադաւան ծնողաց(*), դաստիարակուած և եկեղեցական ասպարէզ ընդգրկած Հռոմի մէջ, — իր առողջ դաստիարներուն և քրիստոնէական ըմբռնումներուն հետ հաչտ գտաւ մի'այն ոգին Հայաստանեայց Մայր Եկեղեցւոյն՝ ուակից հեռացած էր իր պապը։ Ուստի, արիւթիւնն ունեցաւ դառնալու գիրկը այդ լուսամօր, անոր ծառայելու հաստատ կամքով և անչահախնդիր նուիրումով։ Եւ եղաւ մէկը՝ որ գիտցաւ, չատերու նման, անդուլ պաշտպանն ու չատագովը հանդիսանալ այս եկեղեցիին։ Ժառանգած էր, կարծես առհասարչն, անոր ոգւոյն պայծառութիւնն ու ազատականութիւնը։ Անկաչկանդ էր իր միտքը, ըլլալով մէկտեղ պահպանողական՝ ինքնապաշտպանութեան անչեզ գիծերով, և սոսր համար ալ անդրդուելի էին իր համոզումները՝ միանգամ չիննուած աննախապաշար և կանխակալ կարծիքներէ զերծ դատողութեամբ։ Եւ, այսպէս, ճանչցած էր նա խորապէս Հայաստանեայց եկեղեցին, որուն մէջ ու կողքին պիտի մնար ընդմիչտ, որքան ալ տխուր պարագաներ և յուսախաբութիւններ փորձէին խարբաչել իր հոգին։

Եւ ինչպէս որ ճանչցած էր այս եկեղեցին, այնպէս ալ ներկայացուց զայն, երեսունիրնը տարիներ չարունակ, բեմով ու գրիչով, առաջինին մէջ ճարտարախօս և երկրորդին մէջ պարզ, այլ արամաբան։ Հմտութեան պաշարը՝ եկեղեցական և ա'յլ գիտելիքներու մէջ՝ ոչ սահմանափակ։ Իր խօսքն ունէր հեղինակաւոր չէշտ՝ որ կեղծիքի կասկածը չէր յարուցանէր։

Նախանձախնդիր իր պաշտած եկեղեցւոյն վարկին ու փառքին, իր սիրապատած զանազան լեզուներով եւս, ըսած արժանաւոր բարձրացուց զանոնք յաչս օտարներու։ Տուաւ հարատած դիմագիծը Հայոց եկեղեցիին, անբռնադատ վկայութիւնն իսկ կորզելով այս վերջիններուն։ Ապացոյց՝ այն գնահատական

(*) Իր մեծ պապը՝ Ցովհաննէս, եղած է հայադաւան։

գրութիւնները, որոնք կը տեսնուին իր ներկայ գործին սկիզբը։

Արդարեւ, «ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» իր անխոնջ պրպտումներուն, լայն ծանօթութիւններուն և խոր համոզումներուն այն կուռ համադրութիւնն է՝ որ կու տայ մեզի համայնապատկերը այս բազմադարեան, ինքնուրոյն և պատկառելի Հաստատութեան։ Անվերապահօրէն խոտ է յաճախ իր դատաստաններուն մէջ հանդէպ անոնց՝ որոնք իրենց բացասական կեցուածքով կը նկրտին անուադրել անոր անկախ դիրքը, անտեսելով անոր ամենաբարեխիղճ հաստատումները քրիստոնէական բարձր սկզբունքներուն և ասոնցմէ բխած իր սեփական ժառանգութիւններուն և աւանդութիւններուն հանդէպ։ Խիստ է, առանց ըլլալու անհեռոտ և անարդար։ Զուտի վիրաւորիչ նպատակ, հակառակ այն վիրաւորանքներուն՝ որոնց առարկայ կը դառնայ մեր Եկեղեցին՝ հանդուրժող ոգիի սպառազինութեամբ զօրացած։ Սրբազան հեղինակը իրաւունքով կը հերքէ այդ ոգիին վերագրուած տկարութիւնը, որ դուռ բացած կը նկատուի ապագայ օձտուներու հարազատ փաթախէն դուրս։

Լուսաւորիչներու, Ներսէսներու, Սահակ-Մեսրոպներու, Նարեկացիներու և Շնորհալիներու չունչով ոգեզինացած քրիստոնէական այս մեծ Եկեղեցին, արժանի էր և'ս այս հեղինակաւոր գրիչին։

Նախապէս օտարներուն համար և ֆրանսերէնով գրուած այս գիրքը(*), հարկաւ պիտի չկրնար ընդ լայն և ընդ երկար տալ մեզի բազմադարեան պատմութիւնը այս եկեղեցիին՝ իր անպակաս մանրամասնութիւններով։ Ասիկա պիտի ընէր ուրիչ առիթով, իր «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ի երեք պատկառելի հատորներով։

«ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» ուղեւորուն է պատմութեան այս Հաստատութեան, որ իր կարգին հանդիսացած է աղբիւրը հայ ժողովուրդի կրօնական-բարոյական ապրումներուն-առաքինութիւններուն. բայց նաեւ ներչնչարանը այն բոլոր չարժումներուն և գործունէութեանց՝ որոնք իր ազգային գիտակցութիւնը կը բնորոչեն։ Այս է պատճառը, որ եռահատորին հեղինակը զայն կնքած է Ազգապատում անուանով. զի իրեն, ինչպէս իւրաքանչիւր Հայու համար ալ, ազգ և կրօնք անբաժան սրբութիւններ են եղած միչտ մեր պատմութեան մէջ։ Հայը չէ զոհած և չի զոհեր

(*) Թարգմանուած է նաեւ անգլերէնի, եւ՝ եթէ չեմ սխալիր՝ ռուսերէնի։

մէկը միւսին համար։ Ասիկա դաւանանքի մը չափ անձեռնմխելի սկզբունք մըն է մեր ժողովուրդին համար։ Իր մարտիրոսագրութիւններն ու դիւցազներգութիւնները՝ այս սկզբունքին բնական հետեւանքներն են ընդհանրապէս։

«ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» պարզաբանութիւնն է այս սկզբունքին, մասնաւորապէս Բ–ԼԳ գլուխներուն մէջ։

Անշուշտ կան բարեկարգական հարցեր՝ որոնք դուրս կը մնան առաջադրուած նպատակի սահմանէն։ Սրբազան հեղինակին միտքը ո՛չ օտար է այդ հարցերուն, ոչ ալ անձեռնհաս է զբաղելու անոնցմով։ Իր լայնամտութիւնը, սակայն, զուգորդուած է հնարաւորութեանց նկատառման խմաստութեան հետ. դի գիտէ քալել ժամանակին հետ և անոր պահանջներուն մօտենալ զգուշաւորութեամբ։ Կարեւորը՝ էականը պահելն է. ասո՛ր հետամուտ է ինք։ Անկարեւորները ինքնին կը թափին, երբ գայ հասունութեան ատենը։ Ասո՛ր կը հաւատայ ինք։

Գ. Ե. Տ.

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵՑ՝ ՈՒՍՈՒՑՉԱՊԵՏ ՊԷՐԹՐԱՆ ՊԱՐԼԷԶԻ

Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան վրայ հրատարակութիւն մը, զոր գրած է նոյն եկեղեցւոյ բարձրաստիճան ներկայացուցիչներէն մէկը, անշուշտ պէտք է իբր օգտակարագոյն հրատարակութիւն ճանչնալ։ Ներկայ աշխատութիւնը ճշդութեամբ կը պատկերացնէ Արեւելեան քրիստոնէութիւնը իւր վարդապետութեամբ, իւր հաւատալիքներով, իւր նուիրապետութեամբ, ու միեւնոյն ատեն քաղաքական և կենցաղական ուսումնասիրութեանց ալ կը նպաստէ։ Այս եղած է իւր Հեղինակին ալ նպատակը, որ ուզած է ամենուն դիւրամատչելի ընծայել իւր նիւթը. հետեւաբար պէտք չէ անոր մէջ փնտռել Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունելէն մինչեւ մեր օրերը կատարեալ և տարեգրական պատմութիւն մը։ Եթէ Հեղինակը այդպէս ուզած ըլլար, պարտաւոր պիտի ըլլար վկայութեանց ներքեւ խճողել իւր գործը. իսկ նա վախցած է իւր ընթերցողները յոգնեցնել այնպիսի մանրամասնութիւններով՝ որ անոնց համելի պիտի չըլլային։ Անոր համար նա զոհ եղած է յառաջ բերել նշանաւոր եղելութիւններ, և ա՛յն պարագաները միայն, որոնք աւելի կը նպաստէին Արեւելեան աշխարհի կարեւորագոյն մէկ ճիւղը, այսինքն Հայութիւնը մօտէն ճանչնալու և ճանչցնելու։

Այս պատմութիւնը աւելի չհանգրգիռ կը դառնայ անով, որ Հեղինակը, Օրմանեան Սրբազան, ընիկ արեւելցի մըն է, և տասներկու տարի կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռին վրայ գտնուած է։ Հետեւաբար ներկայ աշխատութիւնը չի նմանիր այն սովորական և աննշան հրատարակութեանց, որոց հեղինակ-

ները իրար ընդօրինակելով բան մը մէջտեղ կը նետեն։ Ասկէ զատ Հեղինակը, ձեւին և ոճին գեղեցկութեան հետեւող մը չէ, և իր գիրքը մի՛միայն սկզբունքներու և եղելութիւններու արձագանգն է։ Ընթերցողը ինքնին պիտի տեսնէ թէ ո՛րչափ նա ուղղամիտ է, և թէ ի՛նչպէս միայն համոզման վրայ հիմնուելով գրած է, այլ և միտքի այնպիսի անկախութեամբ մը, որ զարմանք կը պատճառէ եւրոպացի ընթերցողներու, որոնք վարժ չեն այդչափ ազատութեամբ գրող եկեղեցականներու հանդիպիլ։

Միւս կողմէ ուղիղ պիտի չըլլար կարծել, թէ այս գիրքին մէջ յայտնուած զգացումները մի՛միայն Հեղինակին յատուկ են։ Ինչու որ գաղափարներու ազատութիւնը բացարձակապէս սեփականն է Հայոց Եկեղեցւոյն, և հետեւանք է անոր ժողովրդական կազմակերպութեան։ Երբ մէկը այն եկեղեցւոյ կազմած ու կերպաւորած հասարակութիւնը կ՚ուսումնասիրէ, իր աչքին զարնող առաջին կէտն է՝ եկեղեցականութեան անջատուած դասակարգ մը չկազմելը։ Անոր մէջ եկեղեցին և Ազգը միաւորեալ միեւնոյն հաստատութիւնը կը կազմեն։ Երկուքին միջեւ ո՛չ ազգեցութեան և ոչ հեղինակութեան պայքար կայ, և ոչ ալ ուրիշ որեւէ մըրցում մը։ Ուստի պէտք չէ որ մէկ մը կարծէ, թէ հասարակութեան գլուխը պատրիարք մը ըլլալուն համար, Հայոց ազգը կղերին տիրապետութեան ներքեւ կը գտնուի։ Այս գիրքին մէջ պիտի տեսնուի, թէ այն բարձրաստիճան եկեղեցականին ամէն գործերը մանրազնին քննութեան ենթարկուած են, և գրեթէ եկեղեցւոյ վարչութիւնը կատարելապէս աշխարհականներու ձեռքն է։ «Թուրքիոյ մէջ, կը գրէ Հեղինակը, եկեղեցին կը մատակարարուի ամբողջապէս աշխարհականներէ բաղկացած և թափեցիներէ ընտրուած խորհուրդի մը ձեռքով»։ Եւ քիչ հաքը կ՚աւելցնէ, թէ «Աշխարհական տարրին մասնակցութիւնը կը յայտնուի նախ և առաջ կրօնական պաշտօնեաներու ընտրութեամբը»։ Պէտք է եւս դիտել, որ աշխարհականներէ ընտրուած և անոնց քննութեան ենթարկուած եկեղեցականութիւնը, մի՛միայն կամաւոր նուէրներով և նպաստներով կ՚ապրի, ինչ որ գինքը ամբողջապէս հաւատացեալներու կամեցողութեան կ՚ենթարկէ։ Այս կերպով աշխարհականը եկեղեցւոյ մէջ կ՚ըլլայ, և կղերը Ազգին հետ սերտ կերպով միացած մարմին մը կը կազմէ։ Վերջապէս երկու տարրները այնպէս իրարու խառնուած են և իրարու մէջ թափանցած են, որ կարծես թէ Հայ ազգին համար կազմուած է Ազգային Եկեղեցի բացատրութիւնը։

Այդ կէտը այնչափ տեսյդ է, որ Հայ ազգը քրիստոնէութեան դառնալէն ի վեր՝ այդ գիտակցութիւնը ունեցած է, և սոյն գիտակցութիւնը հաւատքի սկզբունքով հաստատուած է չորրորդ դարուն սկիզբէն, և անկէ ի վեր Ազգին բախտը Եկեղեցւոյ բախտին հետ միացած ըլլալէ երբեք չէ դադրած։ Հայոց Եկեղեցին կազմակերպութեան և պահպանութեան զարմանալի սկզբունք մը ունեցած է։ Հայը, իր Եկեղեցւոյն ապաւինելով, ոչ միայն միաւորութեան և կապակցութեան կեդրոն մը գտած է անոր մէջ, այլ և փրկութեան տապան մը, որուն մէջ ազատեց ու պահեց, ինչ որ գինքն անցեալին հետ կը կապէր, աւանդութիւններ և սովորութիւններ, լեզու և գրականութիւն։ Ատանց երկբայութեան, այդ չափերու սերտ կապակցութեան և նոյնութեան, և աշխարհականն տարրին հետ զգացումներու համաձայնութեան չնորհիւն է, որ Հայ Եկեղեցին պահած է ներքազմատութեան և ազատատմատութեան սկզբունքները։ Բայց աւելի խորունկ պատճառներ ալ կան դիտուելիք։

Հայը կը հաւատայ, թէ ո՛չ մի եկեղեցի, ինչչափ ալ ընդարձակ և կարեւոր ըլլայ, չի կրնար ամբողջ քրիստոնէութիւնը ներկայացնել. թէ մասնաւոր եկեղեցիներ, զատ զատ առնուած ատեն, կրնան սխալիլ. թէ մի՛այն Ընդհանուր եկեղեցւոյ կը պատկանի դաւանական որոշումներու մէջ անսխալ ըլլալու առանձնաշնորհութիւնը։ Նա կը հաւատայ եւս, որ եթէ դաւանութիւնները անփոփոխ պէտք է մնան, որովհետեւ անո՛նք են ներկայն իր ծագումին հետ կապող թելերը, սակայն միւս կողմէն պէտք է դիւրութիւններ ընծայել պարզ վարդապետական կէտերու նկատմամբ։ Պարզ վարդապետութիւնը ժամանակին ըմբռնումին արտայայտութիւնն է, և հետեւաբար փոխուելու ալ ենթակայ է, որովհետեւ ոչ մի բան փոփոխականութեան օրէնքէն ազատ չէ։ Սխալած ըլլալ չեմ կարծեր ըսելով, թէ ամէն զարգացումներուն սերմերը այդ սկզբունքներուն մէջ կը պարունակուին։

Աբեւելեան եկեղեցիներուն դերը, իբր պահպանութեան նախակիզբն, Հեղինակին կողմէ մեկ բառով մը բացատրուած է՝ երբ կ՚ըսէ, թէ նախնական եկեղեցիներ ազգութեանց համաձայն կազմուեցան։ Այդ կազմակերպութեան առիթ տուաւ անչուշտ այն հարկը, որ կը ծագէր իւրաքանչիւր ազգութեան իւր լեզուով Աւետարանը քարոզելու պահանջէն։ Այս կերպով պէտք եղաւ այբուբէններ գտնել ա՛յն լեզուներուն՝ որ չունէին, որպէս զի կարենան սուրբ գիրքեր գործածել. և գպրութիւն չունեցող ազգերու

համար ասիկա առաջին քայլ մը եղաւ դէպի մտաւորական կեանքը։ Այսպէս եղաւ Հայերուն համար հինգերորդ դարուն մէջ, և Սլաւներուն համար իններորդ դարուն մէջ։ Առանց այդ պարագային, հաւանական է որ չատ մը ազգային տարրեր անկապակից հաւաքոյթներ եղած պիտի ըլլային՝ առանց ներքին հատատուքեան, և դիւրութեամբ պիտի հալէին ու ձուլուէին տիրապետող ժողովուրդներու բազմութեան մէջ։ Բայց անոնք ապրելու համար պարտաւորուեցան իրենց եկեղեցիներուն չուրջը ամփոփիլ, և եկեղեցիներու հովանւոյն ներքեւ չարունակեցին ապրիլ, վերակենդանութեան նախախնամական ժամուն ակնկալութեամբ։ Այսպէս է որ հետզհետէ երեւան եկան չատ մը ազգութիւններ, որոնք մեռած ու ջնջուած կը կարծուէին։ Ութերեսունհարիւրդ դարուն մէջ Յոյներու գոյութիւնը մոռցուած էր, և ոչ ոք կը մտածէր թէ Ռոմ կոչուած ասյա ժողովուրդը պիտի կարենայ յատուկ մարմին մը կազմել իր անկախ ազգութիւն։ Երբոր Յոյներ ազատութիւն ստացան, հրապարակագիրներ և դիւանագէտներ ուրիչ բան չէին տեսներ Արեւելքի մէջ, բայց եթէ Որթոդոքս Յոյներ ամէն տեղ։ Անոնք կ՚անդիմանային տակաւին Դանուբի և Պալքաններու Սլաւներուն գոյութիւնը, զոր դիւրաւ կը չփոթէին 1821–ին յանկարծ ընդհանուր մատդրութեան առարկայ դարձած Յոյն տարրին հետ։ Նոյնիսկ Յոյներն ալ անխորհուրդ դոհունակութեամբ մը կը սիրեն այդ սխալ ըմբռնումը հռչակել։ Փիցիբիոս ալ 1856–ին կը գրէր. «Յոյն Որթոդոքս անունին ներքեւ կը հակցուին ամէն քրիստոնեաներ, ինչ ցեղէ ալ ըլլան, որոնք Օսմանեան մականին ներքեւ կ՚ապրին»։ Ազգութեանց չարժումն կոչուած մեծ երեւոյթը, այդ յուսահատութիւնները փարատեց։ Ազգային զգացումը՝ Արեւմտեան գաղափարներու չփմամբը արթնցաւ, և ինչ որ Արեւելեան ժողովուրդներու գիտակցութեան մէջ կը քնանար, ոչ նուազ ուժգնութեամբ չարժուեցաւ անոնց սիրտին մէջ, քան որչափ եղած էր Իտալացւոց և Գերմանացւոց սիրտին մէջ։ Անոնք սկսան նորէն ազգային զգացումով ապրիլ, իբր թէ երբեք այդ զգացումին ընդհատում կրած չըլլար։ Հին աւանդութիւնները ներկային կապեցին, և իրարու նմանցնելով արծարծեցին ինչ որ կրնար իրենց զարգացման նպաստաւոր ըլլալ։ Եփեսոսի եօթն Մանկանց աւանդական քունին նման, ասոնք ալ յանկարծ արթնցան, առանց իսկ կասկածելու թէ չատ դարեր տեւած քուն մը անցուցած էին։ Ինչ որ առաւելապէս զարմանալի է, այն զգացումներու նոյնութիւնն է, զոր Հայ ազգը պահած

է, և որով Հայեր իրարու միացած են, հակառակ իրենց բոլոր աչխարհի մէջ ցրուած ըլլալնուն։

Այս է պատճառը որ կրօնական խնդիրը չէ դադրած կենսական խնդիր մը ըլլալ բոլոր Արեւելքի քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ։ Կրօնքի նչանակութիւնը միչտ չատ մեծ է անոնց համար, և ներկայ դարուն հոգին հազիւ կրցած է անոնց միտքերը չօչափել։ Եթէ ներկայ սերունդները չեն ուզեր այլեւս կղերէն առաջնորդուիլ, ինչպէս առջի տեսներ, ասով մէկտեղ ոչ ոք կը մտածէ խզել այն կապը, զոր Ազգը հաստատած է եկեղեցւոյ հետ։ Ես յաճախ և չատ յստակ տպաւորութիւն գոյացուցած եմ, որ Հայը, եթէ հաւատալէ ալ դադրի, հաւատացեալ մը ըլլալէ չի դադրիր։ Նա ներքնապէս կը զգայ, որ եթէ իր եկեղեցւոյ նչանակութիւնը վերցուի, բոլոր իր ազգայնութիւններուն չէնքը կը կործանի։

Եթէ Հայ ազգը, իր քրիստոնէութեան դարձէն ետքը, պահ մը իր զարգացման չաւիղին մէջ դադար մը զգաց, զայն պէտք է վերագրել պատմական բացառիկ պարագաներուն դժբախտութեան։ Կղզիացած իր բարձրաւանդակներուն մէջ, և գաղթող ժողովուրդներու և տիրապետող հրոսակներու մեծ ուղեգիծին վրայ կանգնած, Հայոց աչխարհը եղաւ այն սոսկմանափակ ասպարէզը, ուր յուզուեցան ու լուծուեցան հին Ասիոյ բոլոր խնդիրները։ Եօթներորդ դարէն սկսելով, մինչեւ վերջին տեսներ, արշաւանքներ արշաւանքներու յաջորդեցին, աւերածներ կոտորածները մղեցին, և մէկ խօսքով, Էջ պատմութիւնը Էլեալ վէպ եղաւ, Հեղինակին ազգու բացատրութեան համեմատ։ Հայաստան պարտաւորուեցաւ բիրտ ոյժին առջեւ տեղի տալ, բայց նոյնիսկ օրինակը չտեսնուած դառն բախտի մը ներքեւ ընկճուելով ալ, կրցաւ դանել էականը ազատել ընդհանուր նաւաբեկութենէ, այսինքն է իր կեանքը, և կեանքին հետ վերակենդանութեան տարրները, որոնք օգտակար եղան թէ՛ իրեն և թէ ուրիշին, և պիտի կազմեն Թուրքիոյ վերակազմութեան պէտք եղած ոյժերէն մէկը։

Ամենուն գիտցած մէկ բանն է, թէ Թուրքեր, իրենց աստուածպետական սկզբունքներուն ազդեցութեան ներքեւ, գրեթէ բան մը չփոփոխեցին իրենց տիրապետած ժողովուրդներուն ներքին կացութեանը մէջ։ Անոնք գոնացան համակերպիլ Ղուրանին պատուէրներուն, որ իրեն հաւատացեալներուն կը հրամայէ յաղթուողներուն թողուլ իրենց ունեցածները, բաւական է որ խոյա

կամ գլխահարկ վճարեն։ Քրիստոնեաներ, այդ կարգադրութիւններէ օգտուելով, ներքին կազմակերպութիւնին պահպանի որչափ կրցան, և իրենց սեփական կենցաղավ ապրեցան, միշտ հպատակ մնալով ա՛յն տիրապետող ազգին, որուն հետ կապուած էին։

Պատրիարքը, որ Բարձրագոյն Դուռնէն կ՚ընդունէր իր հաստատութիւնը, եղաւ օրինաւորապէս ճանչցուած Մելլէթ պաշը կամ ազգապետ մը, այսինքն պատասխանատու գլուխ մը քաղաքական իշխանութեան հանդէպ։ Նա կը հսկէր հարկերու հաւաքումին, որ կը կատարուէր իր պաշտօնեաներուն ձեռքով և իր երաշխաւորութեանը ներքեւ։ Իրեն առընթեր կը հանուէին բոլոր դատական խնդիրները, ըլլա՛ն քաղաքական կամ պատժական, որոնք որ կապակցութիւն ունէին ամուսնութեան կամ անհատականութեան հետ։ Ցոյներն ալ յարեւմտեան վարչութեան ենթարկուած էին, որովհետեւ Մէհէմմէտ Բ. Ֆաթիհ սուլթանը ուրիշ բան ըրած չէր, բայց եթէ Հայերուն ալ տարածել այն պայմանադրութիւնները զորս տուած էր Ցոյներու պատրիարք Գեննադիոսին։

Պէտք է դիտել, որ Հայերուն իրենց եկեղեցւոյն հետ ունեցած այդ կապակցութիւնը, երբեք իրենց արգելք չեղաւ նոր գաղափարներու ալ հետեւելու։ Հակառակ իրենց անհատատատ կացութեան, ընկերական և քաղաքական զարգացման գործունէութիւնին չատ աւելի նշանաւոր եղաւ, քան որչափ ինչ կրնար ենթադրուիլ։ Գլխաւորապէս Հայերուն միջնորդութեամբն է, որ իրենց Մահմետական հայրենակիցները սկսան Արեւմտեան գաղափարներու և սովորութիւններու հետ չփուիլ։ Հայերուն մէջէն է որ սուլթան Մահմուտ գտաւ իր առաջին գործակիցները այն ձեռնարկներուն մէջ, որոնց անունն և յաջող նախաձեռնութիւնն ունեցաւ։ Նա գիտցաւ օգտակար ընել Հայերուն գործի համար ունեցած յարմարութիւնները, ու եւրոպական գործունէութեանց համար ունեցած յաջողութիւնները։ Եթէ պետական վարչութեան անկարգութիւնները չըլլային, Արեւելք չատ աւելի մեծ օգուտներ քաղած կ՚ըլլար Հայերուն վաճառականական հանճարէն և ճարտարարուեստական կարողութենէն։

Առաջին անգամ հրատարակուած 1839 տարւոյ Հաթթը Շէրիֆէն ետքը, որ քրիստոնեաներու ազատագրութեան հիմնական օրէնքը՝ և պետական աշխարհականացման նախաքայլը եղաւ, Հայերուն առաջին մտածումը եղաւ, նոր եւրոպայի գաղափարներէն և կերպերէն ինչինչ իրենց սեփականել։ Նախ և առաջ ուզեցին պատրիարքին իշխանութիւնը սահմանափակել, աշխարհական տարրին միջամտութիւնը ընդարձակելով։ Ասով վերագարձած կ՚ըլլային իրենց եկեղեցւոյն կազմակերպական ոգւոյն, որ կ՚արգելու եկեղեցականաց գերակշռութիւնը քաղաքական չրջանակի մէջ։ Նախ 1847–ին երկու ժողովները հաստատեցին, որ պատրիարքին հետ գործերը վարեն, թէպէտեւ դրամատէր ուազգանին հաստատութիւն կը ցուցնէր։ Երկու ժողովներէն մէկը եկեղեցականներէ կը բաղկանար՝ հոգեւորական վարչութեան վրայ հսկելու համար, և միւսը աշխարհականներէ՝ քաղաքական գործերով զբաղելու համար։

Վերջապէս 1860–ին, ազգը այդ առաջին յաջողութեամբ գօրացած, Սահմանադրութիւն մը կազմեց, պետական հաւանութեամբ, որուն հիմնական ուղղութիւնն էր ժողովրդական գերիշխանութեան սկզբունքը։ Իրաւ Սահմանադրութիւնը մի՛այն Հայ ազգին մտանաւոր չափերը կը կարգաւորէր, բայց միանգամայն նչանաւոր յեղափոխութիւն մը կը գործէր Արեւելքի սովորութեանց մէջ։ Սահմանադրութիւնը ազգին գլուխը կը պահէր պատրիարքը, իր պաշտօնական միջնորդ հաստատութեան և կառավարութեան մէջտեղ։ Չարկաւ չէին կրնար ազգային կազմակերպութեան այդ կարեւոր կերպը փոխել, առանց ազգին տրուած առանձնաշնորհումները վտանգի ենթարկելու. բայց գժուարութիւնը հետացուցին պատրիարքին գործերը Ընդհանուր ժողովին հսկողութեան և քննութեան ենթարկելով։ Այդ նոր կարգադրութեանց չնորհիւ, սկսան ինքներին առաջ գալ և ծագկիլ չատ մը ընկերական և կենցաղական զարգացման կէտեր, և ասով կը յայտնուէր թէ ի՛նչչափ մեծ էր ժողովուրդին մէջ լաւագոյն կացութեան մը անհամբերութիւնը։ Սահմանադրութեան գլուխը գտնուող հիմնական սկզբունքներուն մէջ գրուած է, թէ Ազգը կ՚ուզէ որ երկու սեռէ մանուկները, ինչ որ ալ ըլլայ իրենց վիճակը, ամէնքն ալ առանց խտրութեան ընդունին կրթութեան բարիքը, և գոնէ անհրաժեշտ եղող գիտելիքները ստացած ըլլան։ Ասով հաստատուած կ՚ըլլար ծրագիր մը, զոր հպիւ քանի տարի ետքը պիտի հռչակէր հռետրապետական Գաղղիան, նախնական կրթութեան օրէնքով։ Այդ նպատակին պէտք եղած ծախքը հաւաքելու համար, Ազգը, որ արդէն իր տուրքերը պետութեան կը վճարէր, պարտաւորեցաւ ինք իրեն վրայ զոհողութեան նոր բեռ մը բարդել։ Այդ զոհողութիւնները անով աւելի ծանր կը դառնային, որ Ազգը պարտաւոր էր արդէն իր նպատակներով

պահպանել բարեպաշտական և բարեգործական բազմաթիւ հաստատութիւններ։

Այդ կենցաղական բարելաւութիւններ, զորս Ապտիւլ-Ազիզի ներքազմիա կառավարութիւնը դիւրացուցած էր, չէին կրնար չյուզել իւր յաջորդին կասկածոտ և անվստահ տեսութիւնները։ Ապտիւլ-Համիտ դէչ աչքով նկատեց այդ տարօրինակ երեւոյթը, որով ազատամիտ վարչութիւն մը կը ծաղկէր իւր բռնապետական կառավարութեան հակառակ ներքեւ, և լաւ աչքով չտեսաւ որ Հայը, թէպէտ սարկացած և ընկճուած իբրեւ Օսմանեան հպատակ, ազատաբար ապրի իրրեւ իւր եկեղեցւոյն անդամ։ Ասոր համար այն դրութիւնը երկար պիտի չտեւեր։ Շուտով Հայերը կասկածելի դարձան թէ՛ Թուրքիոյ և թէ Ռուսիոյ մէջ հաւասարապէս, և այլեւս հանգստութեան վայրկեան մը չկրցան ունենալ։

Այս պատճառով, Թուրքիոյ ժողովուրդներէն և ոչ մէկը, որչափ Հայը, այնչափ ուրախութեամբ չողջունեց ազատական կառավարութիւնը, զոր Երիտասարդ-Թուրք կուսակցութիւնը հաչակեց, և կառավարութիւնը ընդունելու բռնադատեց 1908 Յուլիսին։ Հայերը այդ անակնկալ պատահարին մէջ տեսան, ոչ միայն քմահաճ կառավարութեան մը զեղծումներուն դէմ երաշխաւորութիւն մը, այլ զարգացման նպաստաւոր պայման մը, ինչ որ արդէն իրենց սովորական գործած էր, և որուն կը դիմէին իրենց բնական ձգտումներով։ Այդ բանին մէջ միաքերու համաձայնութիւն մը կար, որ զօրեղագոյն պիտի օգնէր համերաշխութիւն հաստատելու, և ատանկ ալ եղաւ արդեամբ։ Բայց նոր կառավարութիւնը փորձեց աւելի առջեւ անցնիլ։ Նա կարծեց թէ ատենը հասած է կրօնական հաստատութեանց առանձնաշնորհումները չնչելի, իբր աւելորդ բաներ։ Նա մտածեց թէ նոր վարչութեան պատշաճ էր նոր պայմաններ յարմարցնել։ Կասկած չունինք, թէ Հայերը հեռու չեն այդ տեսութիւններուն համաձայնելէ։ Անոնք ամենուին մտանութեանց զգայարաններ չունին, և երբեք կամք չունին համերաշխութեան գործին արգելքներ յարուցանել։ Անոնք գիտեն թէ գործնական կացութիւնը, որ այժմ կը տիրէ, խորհրդարանական վարչութեան հիմնական կէտերուն հետ համաձայն չէ, և որչափ ատեն որ այդ հակառակութիւնը կը մնայ, օրէնսդիր իշխանութիւնը ազգային կամքին վրայ հաստատուած չի կրնար ըսուիլ, և թէ պէտք է որ միութեան գործը հաւասարութեան վրայ հիմնուած ըլլայ։ Բայց ատանկ ուրանալու առացուած արդիւնք-

ներուն կարեւորութիւնը, Քրիստոնեաներ կը սպասեն որ կառավարութիւնը նոր ճիգ մըն ալ ընէ, և յեղափոխութիւնը մինչեւ իւր վերջին կէտը յառաջ մղելով, Օսմանեան պետութիւնը որչափ հնար է կատարեալ աշխարհականացման ճամբուն վրայ դնէ։ Այն ատեն միայն ինքնին պիտի իյնան քաժանման միջնորմները, որ այժմ իրարու դիմաց գտնուող ազգութիւնները իրարմէ կը զատեն։ Վասն զի եթէ կրօնքը մինչեւ հիմա իրենց տեւականութիւնը ապահովեց, միեւնոյն ատեն ալ զիրենք իրարու ներհակ գտնուելու բարոյապէս օգնեց։ Բարենորոգմանց ընդհանուր չարժման մը միայն կրնայ այդ նպատակին հասցնել։ Անոր համար ալ առաջին պայման է, — ինչ որ պէտք չէ երբեք նկատողութենէ հեռացնել —, որ միաքերը կանխաւ պատրաստուին զպրոցներով և ազատութեան գործնական վարժութեամբ։

Միայն այդ կերպով կրնան զանազան ազգութիւններ իրարու հետ միանալ, և հաստատուն միաւորութիւն մը կազմել, որ կրնայ ամենուն հասարակ եղող հայրենիքը մեծութեան և բարօրութեան հասցնել։

Bertrand BAREILLES

Կ. Պոլիս, 1 Յունիս 1910

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԱՆԳԼԻԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԵՑ՝ Ց. ՈՒԼՍՏԸՆ, ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՉԷՍԹԸՐԻ

Դիւրին չէ յառաջաբան մը գրել Օրմանեան Սրբազանի գիրքին վրայ, որուն նիւթն է Հայաստանի Եկեղեցին, և զոր անգլիերէնի թարգմանած է Դր. Գրիգորեան: Դժուարութիւնն ասելի զգալի կը դառնայ երբ յիշենք, թէ այս յառաջաբանը պիտի գրէր Սօլզպէրիի մեծանմուռ եպիսկոպոսը Դոկտ. Ուօրտսուըրթ, եթէ մահը խնայած ըլլար անոր: Բայց Հայաստանի Եկեղեցւոյն մէջ կայ բաղում ինչ չահեկան առնասարակ ամէն քրիստոնէից համար, և մասնաւորապէս Անգլիոյ Եկեղեցւոյն անդամներուն համար: Որովհետեւ Հայաստանի Եկեղեցւոյն պատմութիւնը վկայութիւն մըն է եկեղեցական կեանքի ինչինչ մեծ սկզբունքներուն համար: Բազոք մըն է Հռոմի եկեղեցւոյն ենթադրական անսխալականութեան ու սրիգերականութեան դէմ: Որովհետեւ Հայաստանի Եկեղեցին կը հաւատայ, թէ «Ա՛ն մի եկեղեցի, ո՛րքան ալ մեծ ըլլայ ինդինն, Քրիստոնէութեան ամբողջութիւնը չի ներկայացներ. ըե իրաւունքը առանձին առնուած, կրնայ սխալիլ եւ Տիեզերական եկեղեցւոյն մէյն կը պահանի անսխալականութեան առանձնաշնորհն իր վարդապետական որոշումներուն մէջ»: Հայաստանի Եկեղեցին ամուր կը բռնէ եկեղեցիներուն ազգային հանգամանքն ու առանձնայատկութիւնը: կը հաւատայ, ինչպէս որ կը հաւատայ Անգլիոյ Եկեղեցին, թէ կայ եկեղեցիներու եղբայրութիւն մը՝ որոնք իրենց հնութիւնը կը հասցնեն մինչեւ առաքելական ծագում, և որոնք ուրոյն գիծերու վրայ զարգացած են, բայց իրարու հետ կապուած են միեւնոյն դաւանութեամբ, և հոգեւոր միութեամբ միեւնոյն երկնային Պետին հետ, որ Տիեզերական եկեղեցիին ճշմարիտ իսկութիւնը կը կազմացանէ:

Հայաստանի Եկեղեցին ինքզինք սերտել կը նկատէ Ս. Բարթողիմէոս և Ս. Թադէոս առաքեալներէն: Սակայն ըլլայ թէ ոչ, այն ատութիւնը թէ «Հայոցոյն առաջին Պետրոսեան էր աշխարհի մէջ, որ Քրիստոնէութեան իրեն համար պաշտօնական կրօն հռչակեց», տարակոյս

չկայ թէ Հայաստան իր ամբողջութիւնով Քրիստոնէութիւնն ընդունեցաւ Չորրորդ դարու սկիզբէն, քարոզութեամբ Սրբոյն Գրիգորի Պարթեւի, որ առհասարակ ծանօթ է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անունով։ Ան եղաւ առաջին կաթողիկոսն Հայաստանի։ վարեց և կազմակերպեց Հայ Եկեղեցին, և հետաքրքրաշարժ է յիշատակել թէ մեռաւ յամին 325, Նիկիոյ ժողովոյն տարին։

Սրբոյն Գրիգորի օրերէն ցայժմ Հայաստանի Եկեղեցին անկախ ընթացքի մը հետեւեցաւ։ Իր գոյութեան սկիզբները, կեսարիոյ և Անտիոքի և Կոստանդնուպոլսոյ Եկեղեցիներուն տիրապետական հակումներուն դէմ դրաւ։ Աւելի հեռուները, ներքարկուեցաւ ձեռնձգութիւններու յունական և ասորական և լատինական Եկեղեցիներու կողմէ, և մինչեւ ասոնցմէ մըն ալ զանազան քաղաքական յարաբերութիւններու կողմէ։ Ինչքան ալ անհատական բաժանումներ պատահեցան, բայց իր ազգային ուրոյն կեանքը երբեք չվտանգուեցաւ։ Ըստ ասութեան Օրմանեան Սրբազանի, «Անիկա մէկ ընթերց մխոթեան նմանը, բաւն որոշ է ճշմարիտ առումով։ Անիկա փափաքեցաւ որ մխոթեան հատորոյ ներքինները մէկ հոգիաւոր հաղորդակցութեան հիման վրայ, երբ ոչ որոյն դէմ էր, խոհարարը բաւ յարձակով, իր սեփական ընկերները մէջ խռովարարն ալ պահպանելով և էլեոսինեան գաղտնիքներուն վայելելով և էլեոսինեան սէրոյ օգին պերպեռելով ամենուն»։

Անդրիացի ընթերցողներուն յանձնարարուած այս գիրքին յատուկ մէկ արժանիքն այն է, որ Հայաստանի Եկեղեցւոյն վրայ քննութիւն մըն է ոչ թէ դուրսէն, այլ ներսէն։ Հեղինակը Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքն եղած ըլլալով, իր իսկ եկեղեցիին դասը մէջառ դնելու ձեռնհաս է լիովին։ Ահա այս կերպով կը պահանջէ որ ուշին դնենք իր բողոքին, երբ կը մերժէ եւտիքեական հերետիկոսութիւնը, որ յաճախ զուգորդուած է Հայաստանի Եկեղեցւոյն անունին հետ։ Այսպէս նաեւ հեղինակօրէն կը պարզէ անթերի ներողամտութիւնը կամ լայնամտութիւնը հանդէպ ուրիշ դաւանութիւններու, որ Հայաստանի Եկեղեցւոյն որոշ յատկանիշն եղած է ամէն դարերու մէջ։

Ո՛չ միայն Հայաստանի Եկեղեցին կենդանի օրինակ մըն է իր սեփական պատմական դիծերուն վրայ զարգացող եկեղեցիի մը, այլ եւ իր անկախութիւնն ապացուցուած է իր անցեալ և ներկայ պատմութեան բազմաթիւ երեւոյթներով։ Կը բաւէ իբր օրինակ յիշել, թէ Տիեզերական ժողովներէն երե՛քը միայն կը ճանչնայ, վարդապետութիւններու նուազագոյն թիւ մը միայն անհրաժեշտ նկատելով փրկութեան։ Առ այս օրինակներ են նաեւ

Յովհաննէսներու սահմանումն ու գործածումը Հայաստանի Եկեղեցիին մէջ, իր նուիրապետական կարգ ու սարքը, իր աշխարհական դասակարգին զօրաւոր ազդեցութիւնը խորհրդակցութեան և վարչութեան մէջ, իր կղերին կամաւոր նուէրներո՛վ միայն ապրիլը, իր ծնողակարգութիւնը, իրեն յատուկ սուրբերը, և ժողովրդական ոգին, որով սիրելի եղած է Ազգին։

Կարծեմ ոչ մէկ գիրք Օրմանեան Սրբազանի գիրքին չափ ամփոփ սահմանի մը մէջ նոյնչափ պայծառ գաղափար մը կուտայ Հայաստանի Եկեղեցւոյն վրայ։ Եթէ չեմ սխալիր, Օրմանեան Սրբազանի գիրքն ա՛յ միայն Անգլիական Եկեղեցւոյ անդամներուն մէջ սրտագին համակրանք մը պիտի չարժէ Հայաստանի Եկեղեցւոյն նկատմամբ, այլ եւ աւելի քան երբեք զօրեղ վըստահութիւն մը պիտի ներշնչէ անոնց՝ նոյնիսկ Անգլիական Եկեղեցւոյ գիրքին նկատմամբ, համաձայն գանելով զայն Հոմի Եկեղեցւոյն մէջ չձուլուած քրիստոնեայ Եկեղեցիներու ազատն և կիրառութեան, և արդարացած համարելով զայն ա՛յ միայն եկեղեցական պատմութեամբ, այլ նոյնինքն Յիսուսի Քրիստոսի ոգւովն ու կամքովը։

J. E. C. WELLDON

Մանչէսթըր, 16 *Մարտ* 1912

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ա.

Ի՞ՆՉ Է ՄԵՐ ՆՊԱՏԱԿԸ

Ներկայ աշխատութեամբ միտք չենք ունեցած՝ երկար ուսումնասիրութեամբ պատրաստուած գիրք մը ընծայել հասարակութեան։ Այն խնդիրները որ Ընդհանուր Եկեղեցւոյ կամ Մասնաւոր Եկեղեցիներու չուրջը կը յուզուին, ընդարձակ տպարէզ կը բանան քննադատական և պատմական և իմաստասիրական վէճերու, որոնց մէջ մանելու միտք չունինք. միւս կողմէ ալ այս չէ այն գետինը որուն վրայ մենք նպատակ ունինք կանգնիլ։ Պէտք է խոստովանիլ, թէ Եկեղեցին տակաւին ամբողջապէս կը պահէ իւր գոյութիւնն ալ, իւր ազդեցութիւնն ալ, հակառակ այն ծանր հարուածներուն, զորս նոր հոգւով գործողները կարծած են անոր հասցնել։ Վարդապետութեան ինչինչ կէտեր իրր անհրաժեշտ կը նկատուին, պատմական ինչինչ հղելութիւններ իրրեւ առասպելներ մէկ կողմ կը դնուին, բայց ասով մէկտեղ, թէ՛ Ընդհանուր Եկեղեցին և թէ Մասնաւոր Եկեղեցիներ, չեն դադարած, նոյնիսկ քանիերորդ դարուս մէջ, նշանաւոր կենսականութիւն մը պահել։ Մասնաւորական զարգացման ձգտումներն ալ, քաղաքական և պետական կեանքերն ալ, պարտաւորուած են նկատի առնել այն ոյժը, զոր կրօնական սկզբունքներ տակաւին հոգիներուն վրայ կը ներգործեն։

Հայը, մինչեւ հիմայ գրեթէ մոռցուած, քանի մը տասնեակ տարիներէ ասդին այժմէութիւն ստացաւ։ Իւր անցեալը, իւր ներկայն և իւր ապագայն ուսումնասիրութեանց գատ գատ կէտեր սկսան կազմել։ Վերջապէս ամէն ոք սկսաւ չհամակրզուիլ այդ հին ազգութեան պարագաներով, որ բազմաթիւ դարերու ընթացքին և ամենէն աւելի դառն արկածներու չրջանին մէջ, չդադրե-

ցաւ իւր անչիջանելի կենսականութեան համար յայտնի փաստեր ընծայել։ Եթէ արեւէ ազգի մը կենսականութեան գազանիքը թափանցելու համար անհրաժեշտ է անոր կրօնքին ուսումնասիրութիւնն ընել, պէտք է ընդունիլ, թէ այս տեսակ աշխատութիւն մը Հայոց համար ալ անօգուտ չէ, մանաւանդ երբ դիտզութեան առնուի, որ Հայոց եկեղեցին, — որ մեր պարագային մէջ Հայ Ազգութեան հետ ալ նոյնացած է —, նշանաւոր դեր ունեցած է ազգային կեանքին մէջ։

Այս տեսակէտով մէկտեղ, Հայոց եկեղեցին հազիւ թէ ճանչցուած է աշխարհի մէջ։ Եկեղեցական և կրօնագիտական ուսումնասիրութեանց աւելի հետամուտ մտաւորականներն ալ, իրենց մտադրութեան առարկայ չեն ըրած այս եկեղեցին։ Բայց հակառակ իւր համեստ կացութեան և իւր վիճակին մթին մնալուն, նա չատ մեծ և առաջնակարգ ու նշանակելի կարեւորութիւն ունի, այն սկզբունքներու և այն վարդապետութիւններու տեսակէտէն, որք անոր սեփական են։ Մենք կը կարծենք թէ անոր սկզբունքները արժանի են իրր հիմնակէտ ընդունելու այն գաղափարական մեծ նպատակին, որ է քրիստոնէութեան մրուելիքն ու պարզութիւնը։

Բայց չկանխենք եզրակացութեան յանգիլ, այլ յաւէտ աշխատինք խնդիրին մէջը մտնել։ Այդ նպատակով մենք նախ հետամուտ պիտի ըլլանք անոր պատմութեան, վարդապետութեան, վարչութեան, բարեկարգութեան և ուրիշ հանգամանաց վրայ։ Այդ բանը պիտի ընենք այնպիսի կերպով մը, որ այդ եզրակացութիւնը՝ որուն կ'ուզենք առաջնորդել ընթերցողը, բնական և դիւրին կերպով մը յայտնուի, որպէս մաթեմատիկան ճշով եզրակացուի, և ընթերցողին միտքին մէջ տեղ ընէ։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ամէն մանաւանդ եկեղեցիներու ծագումին վերաբերող եղելութիւններ անթափանցելի վարագոյրի մը ներքեւ ծածկուած են, և հետազօտութիւններէ կը խուսափին, որովհետեւ կը պակսին այն վաւերագիրները՝ որոնք պիտի լուսաբանէին առաջին առաքեալներուն գործերը, և ընդհանրապէս բավանդակ առաքելական գործունէութիւնը։ Հռոմէական եկեղեցին ալ, որ այդ տեսակէտէն ամենէն նպաստաւոր դիրքն ունեցած է, քանի որ նոյնիսկ կայսերութեան մայրաքաղաքին մէջ իւր ծագումն սուացած է, նա ալ ծանր դժուարութեանց դիմաց կը գտնուի, երբոր հարկ կ'ըլլայ Ս. Պետրոս առաքեալին Հռոմի մէջ անցուցած ժամանակը ճշդել, մինչդեռ այս խնդիրը իրեն համար էական կէտ մըն է, քանի որ անոր վրայ կը հիմնէ բոլոր իւր վարդապետական կազմածը։ Այս պատճառով եկեղեցական պատմութիւնը, երբ հաստատուն և ապացուցական փաստեր չի գտներ, կը գոհանայ առաւելագոյն հաւանականութեան փաստերով, աւանդութեանց վրայ հիմնուած պատճառաբանութիւններով, և չարունակութեամբ հաստատուած եղելութիւններով։ Բնական է որ այդ կերպով ցուցուած կէտերը, դրականապէս հաստատուած և պատմութեամբ ստուգուած եղելութիւններու հետ հակասութեան մէջ չգտնուին։ Հետեւաբար անկէ աւելին պէտք չէ պահանջել Հայոց եկեղեցիէն ալ, իրեն ծագումը հաստատելու համար։

Հայոց եկեղեցւոյն նախնական և հաստատուն աւանդութիւնը իրեն սկզբնական հիմնադիրներ կը ճանչնայ Ս. Թադէոս և Ս. Բարթողիմէոս առաքեալները, զորս յատուկ կոչմամբ ալ Առաջին Լուսաւորիչ Հայաստանեայց կ'անուանէ։ Անոնց գերեզմաններն ալ իբրև նուիրական սրբավայրեր կը յարգէ եւ կը պահպանէ, Արտազի (Մակու) և

Աղբակի (Պաչքալէ) վանքերուն մէջ, որոնք Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմը կը գտնուին: Բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներ համամիտ են Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին նկատմամբ եղած աւանդութեան մասին, և համաձայնութեամբ կ'ընդունին թէ՛ անոր առաքելական չքնաղը, և թէ՛ Հայաստանի մէջ քարոզած և այնտեղ մարտիրոս եղած ըլլալը: Աղբան կամ Աղբանոս անունը, զոր օտարներ տուած են անոր մարտիրոսութեան տեղւոյն, կը համաձայնի Աղբակ կամ Աղբակոս անունին, որ նուիրագործուած է Հայոց աւանդութեամբ և գերեզմանին գոյութեամբ: Իսկ Թադէոս առաքեալին նկատմամբ աւանդութիւններ կը տարբերին: Այն աւանդութիւնը որ կը պատմէ, թէ Ս. Թադէոս Դիդիմոս (երկուբեակ), Ս. Թովմաս առաքեալի եղբայրը, Եդեսիա գացած և անկէ Արտազ անցած է, Յայներու և Լատիններու ծանօթ չէ: Ասորիներու աւանդութիւնն ալ, որ Թադէոս Դիդիմոսի գոյութիւնը կ'ընդունի, չի համաձայնիր անոր Եդեսիայէ Արտազ անցնելուն մասին: Բայց եթէ ասորերէն գրուածը լաւ ջննենք, դժուար չէ անոր մէջ տեսնել կամաւոր ապաւաղումներ, և նոյնիսկ ժամանակագրական վրիպակներ, որոնք պատմուած եղելութիւնները մինչեւ քրիստոնէութեան երկրորդ դարը կրնան յետաձգել: Բայց մենք դիտել կու տանք, թէ առանց այս աւանդութեան ալ, Ս. Թադէոս առաքեալի անունը հաստատուն կը մնայ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեան համաձայն, որովհետեւ ունինք ուրիշ մէկ աւանդութիւն կամ պատմութիւն ալ, որուն համեմատ Հայաստանի մէջ աւետարանական քարոզութեան սկզբնաւորութիւնը կը վերագրուի Ս. Յուդա Թադէոս առաքեալին, որ Ղեբէոս ալ կոչուած է: Այդ վերջին աւանդութիւնը, որուն Յայն ու Լատին եկեղեցիները ալ կը ձայնակցին, և նոյնիսկ հայ մատենագիրներն ալ իբր ճշմարտանմանն պատմութիւն կը նկատեն, բաւական է հաստատելու և արդարացնելու Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնը, ինչպէս նաև Արտազի վկայարանին և գերեզմանին վաւերականութիւնը նուիրագործելու:

Առաքելութեան կնիքը, զոր Հայոց եկեղեցին ամէն տեն իրեն սեփականած և իբրագուցած է, և զոր ամէն պաշտօնական գրութեանց մէջ համարձակօրէն հռչակած է, մեկ կողմէն կը հաստատէ անոր սկզբնական և նախնական ծագումը, և միւս կողմէն կը հաւաստէ անոր ուղղակի ինքնուրոյն սկզբնաւորութիւնը, առանց ուրիշ հնագոյն եկեղեցւոյ մը գործակցութեան:

Առաքելական ծագումը, որ ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներ իրր իրր պայման կը պահանջեն, որպէս զի Քրիստոսի՝ եկեղեցւոյ երկնաւոր Հիմնադիրին հետ միացեալ և կապակցեալ ըլլալնին հաստատուի, երկու տեսակ է: Մեկը ուղղակի ծագումն է, երբոր եկեղեցին անմիջապէս առաքեալի մը անձնական քարոզութեամբ սկսած է. միւսը անուղղակի սկսած է, երբոր ծագումը յառաջ եկած է առաքեալներէ հաստատուած ուրիշ եկեղեցւոյ մը միջնորդութեամբ: Ըստ այսմ Հայոց եկեղեցին ամենայն իրաւամբ կրնայ հռչակել եւ իրեն սեփականել ուղղակի առաքելական ծագումը:

Սովորական ժամանակագրութիւնը Ս. Թադէոս առաքեալին քարոզութեանց ութ տարի միջոց կը վերագրէ (35—43), և տասնվեց տարի ալ Ս. Բարթողիմէոս առաքեալին քարոզութեանց (44—60), թէպէտ ուրիշ հաշիւներ կը յետաձգեն առաքելոց տարիները: Բայց մենք աւելորդ կը նկատենք թուականներու և տեղերու մանրամասն հետազօտութեանց մտնել, որոնք յաճախ անլուծանելի վիճաբանութիւններու տեղի կու տան, և եթէ տարբեր լուծումներ ալ ունենան, եղելութեան սուտգութիւնը չեն եղծաներ:

Բաւական ըլլայ դիտել, թէ Հայոց եկեղեցւոյ ուղղակի առաքելական ծագումը սոյգ եղելութիւն մըն է եկեղեցական պատմութեան մէջ, յարեւմտեան ուրիշ առաքելական եկեղեցիներու ծագումին սուտգութեան: Եթէ երբեք ըսուի, թէ այն աւանդական և պատմական աղբիւրները՝ որ այս եղելութիւնը կը հաստատեն, քննադատական դիտողութեանց առիթ կ'ընծայեն, դիտել կու տանք, որ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց դէմ յարուցուելիք քննադատութիւնները, աւելի զօրաւոր չեն քան այն քննադատութիւնները, որոնք յարուցուած են ուրիշ եկեղեցիներու ծագումին մասին, որոնք ընդհանրապէս իրրեւ առաքելական ճանչցուած են, որով անոնց հաւասար սուտգութիւն կը վայելէ Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական ծագումն ալ:

Գ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ սիրուղ կրօնք գարձաւ չորրորդ դարուն ճիշդ սկիզբը, 301 տարին, իսկ անկէ առաջ միշտ հալածանքներու ենթարկուած էր: Մենք մտադիր կ'ընդու-

նինք, որ առաջին երեք դարերու չրջանին՝ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան դոյութիւնն ու զարգացումը հաստատող յիշատակներէն մեզի հասածները, թէ՛ քիչ են և թէ լիուլի չեն։ Այդ յիշատակները իրենց առաւութեան կողմէն չեն կրնար բաղդատութեան մանել այն յիշատակներուն հետ, որ մեզի հասած են Ցունահռոմէական աշխարհին պատմութենէն։ Սակայն յիշատակներու պակասութիւնը, չի կրնար երբեք հղելութեան մը չդոյութեան փաստ համարուիլ։

Ցունահռոմէական աշխարհը այն ատեն իրեն քաղաքակրթութեան գագաթնակէտին վրայ էր, բազմաթիւ մատենագիրներ և իմաստուններ ունէր, և իր դպրոցներով մտաւորական զարգացման գլուխը կը գտնուէր։ Ասոր հակառակ, Հայաստան դեռևս անուսումնութեան խաւարին մէջ կը սնար. ոչ միայն զարգացեալ գրականութիւն մը չունէր, այլ նոյնիսկ սեփական այբուբէնի ալ կարօտը կը քաշէր։ Այդ հանգամանքներու մէջ յայտնի է, թէ Հայոց համար դժուար՝ և գրեթէ անհնարին էր պատմութիւններ գրել և յիշատակներ աւանդել իրենց ժամանակին հղելութեանց վրայ, որոնցմէ յետագաներ կարենային օգտուիլ։ Ասով մէկտեղ, զանազան դէպքեր՝ զորս ազգային աւանդութիւնը մեզի հասուցած է, և ինչինչ պատմական յիշատակներ՝ զորս օտարազգի մատենագիրներէ կը քաղենք, իրարու խառնուելով կը բաւականան ցուցնել, թէ ընդհատ ժամանակներու մէջ քրիստոնէութիւնը խոպապէս դոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ։ Արդ ուղիղ արտաքին տեղեկութիւնը չի ներեր ըսել, որ քրիստոնէական հաւատքի տարածումը հետզհետէ ընդհատուած և վերսկսուած, կամ թէ պարբերական խաւարումներ տեղի ունեցած ըլլայ այդ չրջանին մէջ։ Մեզի հասած աւանդական և պատմական յիշատակներ, որչափ ալ իրարմէ անջատ և ժամանակով ընդհատուած ըլլան, սակայն քանի որ չարաչարութիւն մը կը կազմեն, բաւական են հաստատելու, թէ քրիստոնէութիւնը չարունակական և տեւողական դոյութիւն ունեցաւ Հայաստանի մէջ առաջին երեք դարերու չրջանին ատեն։

Այդ յիշատակներու կարգին, նախ եւ առաջ պիտի յիշատակենք այն աւանդութիւնը, որ Արտապի աթոռին վրայ հօթը եպիսկոպոսներու անունը կու տայ, որք են, Զաքարիա տասնվեց տարի, Զեմեհնտոս չորս, Արմենրահն տասնհինգ, Մուչէ երեսուն, Շահէ քսանհինգ, Շաւարշ քսան, և Ղեւոնդիոս տասնհօթը։ Այս տարիթիւերը դումարելով կը հասնինք երկրորդ դարուն վերջերը։

Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ Սիւնեաց աթոռին վրայ ութ եպիսկոպոսներ կը յիշէ, որոնք յաջորդած են Եւսեբիոս առաքելին, որ աւետարանը քարոզած է այդ նահանգին մէջ։ Անոնք ալ են Կումսի, Բարնելաս, Մուչէ, որ եօքէն Արտապի աթոռին անցած է, Մովսէս Տարոնեցի, Սահակ Տարոնեցի, Զրուանդատ, Սահփանոս և Յովհաննէս։ Այս եպիսկոպոսներուն ալ ժամանակները մերձաւորապէս հաշուով կը հասնին երրորդ դարուն սկիզբները։

Միւս կողմէն Եւսեբիոս կեսարացի կը յիշէ Ազիքսանդրիոյ հայրապետ Դիմնեսիոսի մէկ նամակը, զոր գրած է չուրջ 254–ին, Հայոց եպիսկոպոս Մեհրուժանի, զոր վերոյիշեալ Արտապու եպիսկոպոսներուն յաջորդը պէտք է ճանչնալ, նկատի առնելով թէ՛ պարզապէս Հայոց կոչումը, և թէ Մեհրուժանի արեւելեան անունը։

Հայոց եկեղեցին իբր Տօնացոյցին և Յայսմաւուրքին մէջ ունի առաքելական դարերու մէջ նահատակուած չատ մարտիրոսներու անուններ։ Այս կարգին առաջին յիշատակուածն է Ս. Սանդուխտ արքայազուն իչխանուհին. անոր հետ կը յիշուին Ս. Զարմանդուխտ ազնուազգի տիկինը, Ս. Սամուէլ և Ս. Խորայէլ նախարարները, և Ս. Թադէոս առաքեալին հետ նահատակուած Հազար վկաները։ Կը յիշուին և Ս. Բարթողիմէոսի հետ նահատակուած Ս. Ողուհի արքայազարմ իչխանուհին և Ս. Տերենտիոս զօրավարը, և Բարթողիմէոսի աշակերտած երեք կուսանները, Մարիամ Ցուսկանեան, Անոա Որմզդատեան, և Մարթա Մագուարեան։ Յիչենք ևս Ս. Ոսկեանց և Ս. Սուքիասեանց տօները, որք են Ս. Ոսկի չորս ընկերներով, և Ս. Սուքիաս տասնութ ընկերներով, որոնք նահատակուած են երկրորդ դարուն սկիզբները։ Լատին մարտիրոսագիրքն ալ կը յիշէ Ս. Արարատեան վկաները, որք են Ս. Ակակիոս զօրավար տասն հազար զինուորական կիցներով, որք նահատակուած են Հայաստան, Արարատ գաւառը Տրայիանոսի կամ Ադրիանոսի կայսրութեան ատեն։

Այդ յիշատակներուն պէտք է կցենք վկայութիւն մը՝ զոր մեզ կ'ընձեռէ Տերտուղիանոս, երկրորդ դարու հռչակաւոր եկեղեցական մատենագիրը։ Սա առաջ բերելով Գործք Առաքելոց գիրքին Բ. Գլուխին 9 համարը, ուր յիշուած են կարգաւ այն օտար երկիրները, որոնց լեզուները լսուեցան Պենտեկոստէի հրաշալի օրը, Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղ կը յիշէ Հայաստան

և ոչ Հրէաստան, ինչպէս կ՚ընթեռնուինք Առաւածաշունչի սովորական օրինակներուն մէջ։ Արդ Հրէաստան երբեք չէր կրնար օտար երկիրներու կարգը դասուիլ, և յայտնի ալ է, որ Հրէաստան Միջագետքի և Գամիրքի մէջտեղը չի գտնուիր։ Տեղեկագրական ճշդութեամբ և արամաբանական պահանջմամբ Միջագետքի և Գամիրքի կամ Կապադովկիոյ մէջտեղ գտնուած երկիրը Հայաստանն է։ Օգոստինոս Հիպպոնացին ալ կրկնած է Տերտուղիանոսի ընթերցուածը։ Ակէ կը հետեւի, թէ Ափրիկեան եկեղեցւոյ այդ երկու վարդապետները հաստատուն համոզում ունէին, թէ Հայաստանն ալ այն երկիրներէն մէկն էր, ուր քրիստոնէութիւնը տարածուած էր առաքելական դարուն մէջ։

Նմանապէս Հայաստանի գրեթէ վայրկենապէս քրիստոնէութեան դառնալը չորրորդ դարուն սկիզբը, հնար չէ ուրիշ կերպով մեկնել, բայց եթէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական տարրի մը առաջուընէ գոյութիւն ունեցած ըլլալը ընդունելով։ Եւ իրօք, պատմութիւնն ալ կը յիշէ, թէ Հայոց թագաւորներէն Արտաշէս 110–ին տեսնուրը, Խոսրով չուրջ 230–ին, և Տրդատ 287–ին պաշտօնապէս հալածանքներ հրամայեցին քրիստոնէութեան դէմ։ Արդ, այսպիսի հալածանքներ տեղի ունեցած չէին ըլլար, եթէ Հայաստանի մէջ բաւականաչափ քրիստոնեաներու բազմութիւն մը գտնուած չըլլար։ Այդ հալածանքներէն վերջինին տեսնն էր, որ Ս. Թէոդորոս Սալահունին ալ մարտիրոս եղաւ, նոյնիսկ իւր հօր՝ Սուրէնի նախարարին ձեռքով։

Այդ ամէն յիշատակները իրարու կցելով, մեզի իրաւունք կու տան եզրակացնել, թէ քրիստոնէութիւնը տառապանք գոյութիւն ունեցած է Հայաստանի մէջ առաջին երեք դարերու չրջանին, թէ քրիստոնէութիւնը բազմաթիւ հետեւորներ ունեցած է Հայերու մէջ, և թէ հաւատացեալոց այդ առաջին խումբն եղած է, որ իւր անդրդուելի հաստատութեամբ և արիւններուն և հալածանքներու դէմ տոկունութեամբ՝ պահած է քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ մինչեւ այն տեսնն, որ սիրոյ կրօնք հռչակուեցաւ։

◆

Դ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԴԱՐՁԸ

Հայաստանի ամբողջական քրիստոնէութեան դառնալուն, կամ քրիստոնէութեան Հայաստանի մէջ սիրոյ կրօնք հռչակուելուն թուական ընդունուած է 301 տարին, հետեւելով ժամանակագրական ճշդագոյն հետազօտութեանց։ Նոր հետինակներէն ոմանք այդ թուականը մինչեւ 285 կը բարձրացնեն, ինչ որ ուսումի հաւանական չի կարծուիր։ Սակայն 301 թուականն ալ կը բաւէ հաստատելու, թէ Հայաստան աշխարհի մէջ առաջինն եղաւ, ուր թագաւորն, թագաւորական գերդաստանը, նախարարները, բանակն ու ժողովուրդը համանդամայն քրիստոնէութեան դարձան, և քրիստոնէութիւնը պաշտօնական կրօնք հռչակուեցաւ։ Կաստանդիանոս կայսեր գարձը, տասներկու տարի հաքը, 313–ին կատարուած իրողութիւն մըն է։

Այն հրաշալի դարձին գլուխն ու նոր առաքելը եղաւ Գրիգոր Պարթեւ, զոր Հայեր Լուսաւորիչ անուանով պատուած են, որովհետեւ նա եղաւ որ Հայ ազգը աւետարանի լոյսով լուսաւորեց։ Տրդատ թագաւորն ալ պէտք է ճանչնալ իբր Գրիգորի գործակից, այսինքն առաքելակից և լուսաւորչակից մը։ Տրդատ թագաւոր Արշակունի հարստութենէ էր, և Պարթեւական ծագում ունէր, ինչպէս էր նաև Գրիգորի հայրը, այնպէս որ ազգակցութեան կապ մըն ալ կը միացնէր երկու գործակիցները, քրիստոնէութեան քարոզիչ առաքեալը և քրիստոնէութեան պաշտպան թագաւորը։ Բայց արհնակցութենէ աւելի հաւատոյ եռանդն էր՝ որ երկուքը զօրաւոր կապերով իրարու միացուցած էր։

Քաղաքական յեղափոխութիւն մը տեղի ունեցած էր այդ միջոցին Պարսկաստանի մէջ, և Սասանեանք յաջորդած էին Արշակունիներու, մինչ տակաւին Արշակունիներու Հայկական ճիւղը կը թագաւորէր Հայաստանի մէջ։ Պարսկաստանի նոր հարստութիւնը պէտք ունէր այն ալ կործանել, որ կարելւոր ապահովապէս հաստատուիլ, սակայն զէնքի բախտը նպաստաւոր չէր եղած Սասա-

նահանջերու։ Այդ պարագային հանդէպ Արշակունի մը, Անակ իշխանը, յօժարութեամբ սահմանեց Հայոց թագաւոր և իր մերձաւոր ազգականը Խոսրովը դաւաճանութեամբ սպաննել։ Ցանձնառութիւնը կատարեց, բայց ինքն ալ սպանուեցաւ Հայ նախարարներու ձեռքով։ Գրիգոր Անակի որդին էր, Տրդատ ալ Խոսրովի, բայց երկուքն ալ տակաւին մանուկ էին 240 տարին, որ կրկին սպանութեանց թուականն է։

Առանց կենսագրական մանրամասնութեանց մանելու, բաւական կը սեպնենք յիշել, թէ Գրիգոր քրիստոնէութեան մէջ մեծցաւ ու կրթուեցաւ Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքը, մինչ Տրդատ իրեն նախնեաց գրօնքին մէջ մնաց, և Հռոմայեցւոց ու Պարսից միջև տեղի ունեցած պատերազմներու հետեւանքով արկածալից պատահարներու մէջ գտնուեցաւ։ Տրդատ վերջին անգամ Հայոց թագաւորական գահը գրաւած էր Դիոկղետիանոս կայսեր օրնութեամբ, 287 թուականին, երբ երիզայի մէջ կատարուած գահընտակական ծոնեալ մբութիւններու առիթով յայտնուեցան Գրիգորի ծագումն ու հաւատքը, և անտանելի չարչարանքներէ հաքը Արտաչատի վիրապին արգելարանը նետուեցաւ։ Գրիգոր տասնիմգ տարի ապրեցաւ այդ սոսկալի գուբին խորը, և կենդանի մնաց մահացու և երկարատեւ տանջանքներու մէջ։ Ազգային պատմութիւնը՝ վերնային Նախախնամութեան յայտնի նշանը կը տեսնէ այդ պարագային մէջ։

Նոյն միջոցին Հայաստանի մայրաքաղաքը՝ վաղարշապատ հասան խումբ մը քրիստոնեայ կուսանները, իրենց աբասուհւոյն՝ Ս. Գայիանէի առաջնորդութեամբ, Հռոմէական կայսրութեան մէջ բռնացող հալածանքներէն փախչելով։ Ընդհանուր կարծիք է թէ Հռոմէ եկած են Պաղեստինի և Միջագետքի ճամբով, բայց արգելք մը չկայ կարծելու՝ որ ուղղակի Հայաստանի սահմանակից կայսերական գաւառներէն էին, և աւելի հաւանականութեամբ Մծբին քաղաքէն, եթէ ուզենք այդ պարագան համեմատել Ս. Փեբրոնէի վկայաբանութեան հետ։ Կրնան նաև հայազգի կուսանները եղած ըլլալ, Հոգեաց վանքի կուսաստանէն եկած, սակայն ծագումի մասին կարծիքներու տարբերութիւնը, անոր իսկութեան չի վնասեր։ Այդ կոյսերէն մէկուն Ս. Հռիփսիմէի անզուգական գեղեցկութիւնն թագաւորին մտադրութիւնը գրաւեց, որ ուզեց զայն իւրացնել։ Բայց զանազան պարագաներ, ինչպէս են կոյսին դիմադրութիւնը թագաւորին հրապոյրներուն և բռնութեանց դէմ, երեսունուէ կոյսերուն մարտիրոսութիւնը, թագաւորին վրայ

եկած գայլմարդութեան ախտը և կատաղութիւնը, գործածուած դարմանները ապարդիւնութիւնը, թագաւորին քրոջ Խոսրովիդուխտի կողմէ քրիստոնէից Աստուծոյն դիմելու թախանձանքը, և վիրապէն հանուած Գրիգորին աղօթքով թագաւորին բժշկութիւնը, որ 309 տարուոյ վերջերը և 301 տարուոյ սկիզբները տեղի ունեցան, այնպիսի մեծ ազդեցութիւն գործեցին, որ Տրդատը քրիստոնէութիւն ընդունելու ստիպեցին։ Անկէ ալ նորահաւատ եռանդին բորբոքմամբ՝ փութաց քրիստոնէութիւնը իբր պետութեան պաշտօնական կրօնք հռչակել ու տարածել։

Գրիգոր Պարթեւ պարզ աշխարհական մը էր, և իրեն հետ ո՛չ քարոզիչ ընկեր ունէր, և ո՛չ գործակից եկեղեցականներու խումբ մը։ այսուհանդերձ 301 տարին չվերջացած, Հայաստանի կրօնական կերպարանքը հիմնապէս փոխուած էր, աստուածներու պաշտօնը գրեթէ դադրած, և քրիստոնէութիւնը ընդհանուր կերպով ընդունուած էր։ Արդ, այս երեւոյթը անմեկնելի կը մնայ, եթէ չընդունուի քրիստոնէութեան կանուխէն տարածուած ըլլալը, ինչպէս որ վերեւ ալ դիտել տուինք։

Այդ հրաշալի դարձին աստուածեան վկայութիւնները կը գտնուին ժամանակակից պատմիչներու և յաջորդ դարու մատենագիրներու մօտ։ նոյնը կը հաստատեն Ս. Հռիփսիմէի, Ս. Գայիանէի և Ս. Մարիանէի կամ Շողակաթի վկայաբաններն ալ, որք չորրորդ դարուն չհնուած են էջմիածնի կամ վաղարշապատի մօտերը, և որոնց մէջ կը գտնուին յիշուած սրբուհիներուն գերեզմանները, և որոնց մէջ կը գտնուին յիշուած սրբուհիներուն գերեզմանները, և որոնց մէջ կը գտնուին յիշուած սրբուհիներուն գերեզմանները։ վաւերական արձանագրութիւններ ալ պակաս չեն, որ մանները։ վաւերական արձանագրութիւններ ալ պակաս չեն, որ այդ հզելութեանց կ՝ակնարկեն։

Ուրիչ ոչ նուազ կարեւոր վկայութիւն մըն ալ կ՝ընծայէ եւսեբիոս կեսարացիի պատմութիւնը, երբ կը խօսի 311 տարին տեղի ունեցող պատերազմին վրայ, զոր Մաքսիմինոս Դաժ կայսրը բացաւ Հայերուն դէմ, անոնց քրիստոնէութեան դարձած ըլլալուն համար։

◆

Ե·

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ս· Գրիգոր ինքնին նշանակուած էր Հայոց եկեղեցւոյ գլուխ ըլլալու, իր ընծայած սուրբ երախտիքէն և կատարած մեծ գործունէութեան հետեւանօք: Ուստի բնական կերպով այդ տիտղոսին կոչուեցաւ Թագաւորին ու ազգին կողմէ, իսկ հոգեկանականն ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ 302-ին, կեսարիոյ Կապադովկացւոց արքեպիսկոպոս Ղեւոնդիոսի ձեռքէն: Եղելութիւնները պատմագիրներով և ազգային աւանդութեամբ հաստատուած են: Միայն թէ այդ ձեռնադրութիւնը առիթ տուած է զանազան վիճաբանութեանց, անոր նշանակութիւնը, այսինքն Հայաստանեայց աթոռին կեսարիոյ աթոռին հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշդելու տեսակէտէն: Ոմանք կը կարծեն թէ Հայոց աթոռը կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, և թէ հինգերորդ դարու մէջ աթոռանուրն իրարմէ բաժնուելը՝ պարզ հերձուածի հետեւանք եղած է: Ուրիշներ ալ կ'ըսեն, թէ Հայոց աթոռը սկիզբէն կեսարիոյ աթոռին ենթարկուած էր, այլ յետոյ ինքնագլուխ աթոռ հռչակուեցաւ Սեբեոսարոս Ա· պապէն արուած առանձնաշնորհութեամբ: Հայոց տեսութիւնը ոչ մէկն է ոչ միւսը: Անոնք իրենց աթոռը առաքելական հաստատութիւն կը ճանչնան, իբր ծագումէն ինքնուրոյն, և իբր սկիզբէն ինքնագլուխ եղած, ու նոյնպէս ալ չարունակած· որովհետեւ ինչպէս բացատրեցինք, Հայոց աթոռը ոչ թէ սկզբնաւորեցաւ, այլ վերանորոգուեցաւ Ս· Գրիգորի ձեռքով, և կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ընդունած ըլլալը, երբեք նուիրապետական կախում ունեցած կամ անոր ենթարկուած ըլլալու փաստ մը չէ:

Անոնք որ կ'աշխատին Հայաստանը իբր կեսարիոյ ենթարկուած վիճակ մը ցուցնել, կ'ենթադրեն թէ Հայաստանի մէջ սկըսած առաքելական քարոզութիւնը վաղանցուկ երեւոյթ մը եղած է որ հետք թողած չէ: Կը կարծեն եւս թէ Ս· Գրիգորի քարոզութիւնը պարզապէս կեսարիոյ աթոռին կարգադրութեամբը կատարուած է, և թէ քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ առաջին անգամ չորրորդ դարուն մէջ հաստատուած է: Բայց մեր յառաջ բերած պատմական յիշատակները և անոնցմէ քաղած հետեւութիւնները հակառակը կը հաստատեն, և պէտք չենք տեսներ նորէն կրկնել այն փաստերը, որոնցմով հաստատեցինք Լուսաւորիչէ առաջ Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան տարածուած ըլլալը: Որչափ ալ մեր յառաջ բերած յիշատակներուն վրայ դիտողութիւններ ըլլան, ազգային պատմութեան հիմը հաստատուն կը մնայ: Մինչ հակառակ պնդողներ ոչ մի հին յիշատակութիւն և ոչ մի աւանդութիւն չունին իրենց կարծիքը հաստատող, և լոկ մտացածին ենթադրութիւններով կը խօսին, Հայոց եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ուրանալու մարմաջէն ազդուած:

Իսկ Սեբեոսարոսէ արուած կարծեցեալ առանձնաշնորհութեան ենթադրութիւնը կը հիմնուի Յաչակիրներու ժամանակ Հայերու կողմէ յօրինուած կեղծ գրուածի մը վրայ, որ Թաղէոս անուանով ճանչցուած է: Այդ գրուածին նպատակը եղած է Հայոց աթոռին անկախութիւնն կամ ինքնագլխութիւնը պաշտպանել, առանց պապութեան անձնաիրութիւնը վիրաւորելու որպէս զի միեւնոյն ատեն հնար ըլլար Յաչակիրներուն օգնութիւնն ունենալ կիլիկեան թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար: Արդէն բոլոր պատմական, ժամանակագրական, քննադատական և լեզուաբանական հանգամանքներն ալ, համաձայն կերպով կը հաստատեն նոյն գրուածին կեղծ ու սուտ ըլլալը, որ այլեւս իրեն նպաստաւոր պաշտպան մըն ալ չունի: Հայոց աթոռին սկզբնական և կատարեալ անկախութիւնը, զոր Հայ եկեղեցւոյ բոլոր հայրապետներն ու մատենագիրները չարունակ և համաձայնաբար հռչակած են, ուրիշ հանգամանքներով և տեսութիւններով ալ կը հաստատուի:

Ցայտնի է թէ հռոմէական կայսրութեան սահմաններուն մէջ պարբերաբար և մետրոպոլիաններու փոխադարձ յարաբերութեանց և իրաւասութեանց սահմանները, կատարելապէս կեսարիոյ և Հռոմայ պատրիարքներու և կառավարիչներու քաղաքական կազմակերպութեան վրայ ձեւուած են: Երկու իշխանութեանց, այսինքն քաղաքական և եկեղեցականին կազմութիւնները, իրարու կատարելապէս նման ու ճշդիւ համաձայնաբար են: Այդ գրութեան հետեւանքով այն ամէն երկիրները, որ կայսրութեան գաւառներուն չորքին մէջ չէին, և կայսրութեան մաս չէին կազմեր, Յունահռոմէական

սահմաններուն մէջ գտնուող պատրիարքութեանց ալ կազմակերպութենէն դուրս մնացին։ Այս կերպով կազմուեցան Հայոց և Պարսից և եթովպացւոց անկախ աթոռները, որոնց երկիրները կայսերական սահմաններէն դուրս կը մնային։

Կեսարիոյ կամ Պոնտոսի եպարքութեան ներքեւ կը գտնուէին Հայ անունով երկու մետրապոլութիւններ։ Առաջին–Հայք կամ Սեբաստիա, եւ երկրորդ–Հայք կամ Մելիտինէ, որոնք կատարելապէս կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին իրաւասութեան ներքեւ էին։ Այդ Հայ կոչումն է, որ առիթ տուաւ երբեմն անուններուը իրարու չփոթելու, և Առաջին ու Երկրորդ Հայքը՝ Մեծ–Հայք և Փոքր–Հայք դրելու։ Այդ անուններու փոխանակութենէն առաջ եկած չփոթութիւնն յայտնի կերպով կը հաստատուի, երբ որ Պապիթոփոլեաց կոչուած եկեղեցական ցանկերը՝ Գոտոտաց ցոցակները կոչուած քաղաքական ցանկերու հետ բաղդատութեան կը դրուին։

Կեսարիոյ աթոռն ալ, ինչպէս նաեւ Անթիոքի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնները ալ, ոչ մի պարագայի մէջ, բուն Հայաստան կոչուած սահմաններու վրայ իշխանութեան կամ իրաւասութեան գործ մը կատարած չէին։ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոս Ս. Բարսեղի թուղթերուն մէջ ալ Հայոց նկատմամբ տեսնուած ակնարկութիւններ կամ կարգադրութիւններ, յայտնապէս Նիկոպոլսոյ եւ Սատաղայի եպիսկոպոսութեանց կը վերաբերին, որոնք Պոնտոսի եպարքութեան են թարկուած Առաջին–Հայոց և Երկրորդ–Հայոց մէջ կը գտնուէին, և ոչ թէ Մեծ–Հայոց սահմանին մէջ։

Այս տեսութիւններէ զատ, պէտք է նաեւ դիտել, որ եթէ չորրորդ դարուն սկիզբը և Նիկիոյ ժողովէն, այսինքն 325–էն առաջ մեծ աթոռներու մէջ տիրող եկեղեցական յարաբերութեանց պատմութիւնը խղճամիտ կերպով ուսումնասիրենք, պիտի տեսնենք որ երբեք նշան մը կամ յիշատակութիւն մը չկայ, որով մէկ աթոռը միւսին գործերուն մէջամտէ, կամ մէջամտելուն ենթադրութիւնը արդարանայ։ Այս բանն ալ բնաւ զարմանալու կէտ մը չէ, որովհետեւ իւրաքանչիւր եկեղեցական չրջանակ սահմանափակուած էր իրեն համապատասխանող և իրեն կազմակերպութեան հիմը կազմող քաղաքական չրջանակով։

Ուրիշ կողմէ ալ դիտենք որ չորրորդ և հինգերորդ դարերու մէջ չի յիշուիր հաստատ եղելութիւն մը, որով Հայաստանի և կեսարիոյ աթոռներուն յարաբերութեանց մէջ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած ըլլայ։ Այդ տեսէ յիշատակութեան բացակայութիւ-

նը իրաւունք կուտայ եզրակացնելու, թէ ինքնագլուխ անկախութեան ձեւը՝ որ մշտատեւ կերպով կ'երեւայ, ոչ թէ յետագայ պատճառով մը սկսած է, այլ իր ծագումն ունեցած է նոյնիսկ նուիրապետութեան սկզբնաւորութեան օրէն, և միեւնոյն կերպով պահուած է Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ։

Իրօք ալ ինչ որ ասոր հակառակ կրցած են ըսել հակառակ կարծիքը պաշտպանողներ, պարզ ենթադրութիւններէն անդին չ'անցնիր։ Անոնք կը հիմնուին այն տեսակ ձեւակերպութիւններու վրայ, որոնք տեղի չունէին նախկին դարերուն մէջ՝ որոնց կը խօսինք, այլ յետագայ դարերուն մէջ երեւան եկած նորութիւններ են։ Ինչինչ փոփոխութիւններ տեղի ունեցան յետագայ դարերուն մէջ։ Բիւզանդական տիրապետութեան Հայաստանի վրայ տարածուած տեսն, և Խաչակիրներու արշաւանքներուն ազդեցութեան ներքեւ, աթոռներու յարաբերութիւններն ալ այլայլեցան. բայց այս պատահարները չէին կրնար և չկրցան յետագային ներգործութիւն մը ունենալ, և ոչ ալ հնար էր առանձին դարերու եղելութիւններուն իսկութիւնը՝ յետին դարերու եղելութեանց վրայ ձեւել։

Հետեւաբար Ս. Լուսաւորչին կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ընդունիլը, պէտք է որեւէ պատահական պարագայի վերագրել, որ իրական կամ իրաւասական նշանակութիւն մը չունի։ Թերեւս նոյնինքն Ս. Լուսաւորչին անձնական փափաքէն էր, քանի որ կեսարիոյ մէջ եղած էր անոր դաստիարակութիւնը։ Իսկ այս պարագային չի կրնար երբեք ծառայել իբրեւ եկեղեցական յարաբերութիւնները ճշդելու փաստ մը։

Զ.

ՉՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայ եկեղեցին կառավարեց քառորդ դարու միջոց մը, և լրացուց այն ամէն գործողութիւնները, որ պէտք էին անոր հաստատուն և ամբողջական կազմակերպութիւն մը տալու համար։ Իրեն անունով ունինք կանոններ և Յաճախապատում ճառեր, և չատ մըն ալ բարեկարգական և ծի-

սական սովորութիւններ կան, որոնց ծագումը մինչեւ իր օրը կը բարձրանայ։ Նա չորս հարիւրի չափ եպիսկոպոսական և արքեպիսկոպոսական վիճակներ սահմանեց, Հայաստանի և անոր յարակից երկիրներուս հոգեւորական վարչութեան համար։ Ինչքան եղաւ որ գլուխ կանգնեցաւ Վրաստանի, Աղուանքի և Ատրպատականի քրիստոնէութեան դաւանելուն, և եկեղեցական պաշտօնեաներ ղրկեց այդ կողմերը, և վախճանեցաւ 325–ին, Նիկիոյ ժողովին գումարման միջոցին։ Իրեն յաջորդեցին իր որդիները, նախ կրասերը Ս. Արիստակէս (325—333), որ կուսակրօն էր. յետոյ երէց որդին Ս. Վրթանէս (333—341), որ ամուսնացած էր։ Այս վերջինին ալ յաջորդեց իր իսկ որդին Ս. Յուսիկ (341—347)։ Հայրապետական յաջորդութեան միեւնոյն ընտանիքին մէջ չարունակելը, այն տեսն ազգին համար փափաքելի ձեւ մը եղաւ։ Այս կերպով Հայը ոչ թէ միայն իր մեծ Լուսաւորչին հանդէպ խորին յարգանքի նշանակ մը կ՚ընծայէր, այլ և հեթանոսական հին սովորութեան հետեւած կ՚ըլլար, թերեւս առանց ուշադրութիւն իսկ դարձնելու։ Իսկ Յուսիկի զաւակներուն եկեղեցական կոչում ընդունելու դէմ ցուցած հակառակութիւնը, հայրապետական աթոռ բարձրացուց Փառէն Աշիչատեցին (348—352), Լուսաւորչի գերդաստանին մերձաւոր կամ ազգակից մը. բայց նորէն չուտով ձեռք առնուեցաւ Լուսաւորչի սերունդին ազգակի յաջորդութիւնը, և ընտրուեցաւ Ս. Ներսէս (353—373), Ս. Յուսիկի թոռը։ Անոր մահուան առեն, իր զաւակին կանոնական տարիք չունենալուն պատճառով, ազգին կողմէ հայրապետական աթոռ կոչուեցան Շահակ (373—377), Զաւէն (377—381), և Ասպուրակէս (381—386), երեքն ալ Մանազկերտացիք, այսինքն Աղբիանոսի քահանայական սերունդէն, որ Ս. Լուսաւորչին գործակիցն ու օգնականը եղած էր աւետարանի քարոզութեան մէջ։ Առնցմէ հաքը հայրապետական աթոռը անգամ մըն ալ Ս. Լուսաւորչի սերունդին կը դառնար Ս. Սահակի ընտրութեամբ, որ Ս. Ներսէսի որդին էր, և որ ամբողջ չիններեակ տարեկան լրացուց հայրապետական աթոռին վրայ (387—436)։ Գիտենք որ չորրորդ դարու կաթողիկոսներուն ժամանակագրական թուականները, և մինչեւ իսկ անուններուն, տարբերութիւններ ունին նոր պատմագիրներուն մօտ, սակայն մեր նշանակած կարգն ու թուականները հիմնուած են նախնական աղբիւրներու բաղդատութեան վրայ, և անձամբ կատարուած ուսումնասիրութիւններով ճշդուած են։

Չորրորդ դարու Հայ եկեղեցին, թէպէտեւ նուիրապետու-

թեան և վարչութեան տեսակէտէն պէտք եղած կազմակերպութիւնը ստացած էր, սակայն ամենակարեւոր տարր մը կը պակսէր իրեն, այն է իր սեփական լեզուով Աստուածաչունչի թարգմանութիւն և ծիսական գիրքեր ունենալ, որովհետեւ հայերէն լեզուն այբուբէն չունէր տակաւին, և չէր կրնար Ս. Գիրքերուն կենդանի խօսքերուն մնայուն և հաստատուն դրոշմ տալ գրութեան միջոցով։ Դպրոցական ուսումն ու կրթութիւնը Հայաստանի մէջ օտար լեզուներով կը տրուէր, և կեսարիոյ և Եգեսիոյ հռչակաւոր դպրոցներն էին իրենց լուսոյ վառարանները, որոնցմէ մտաւորական լոյսը կը ստանար։ Յունարէն լեզուն կը գործածուէր կեսարիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը յաճախէին Հայաստանի հիւսիսային նահանգներուն ուսանողները. ասորերէնը կը գործածուէր Եգեսիոյ դպրոցին մէջ, ուր կը դիմէին հարաւային նահանգներու ուսումնասիրողները։ Ս. Գրիգոր Հայաստանի մէջ սկսաւ քրիստոնէական դպրոցներ բանալ, սակայն պարտաւորուած էր անոնց գլուխը օտարազգի կամ օտարախօս ուսուցիչներ դնել։ Իր յաջորդներն ալ իր օրինակին հետեւեցան, բայց ամենէն աւելի այդ գործին զարկ տուաւ Ս. Ներսէս Մեծ Հայրապետը, որ կրթական և բարեգործական հաստատութիւնները բազմացուց ու ծաղկեցուց։

Ս. Գրիգոր Հայրապետի և Ս. Տրդատ Թագաւորի միացած ջանքերուն հակառակ, Հայաստանի անթերի քրիստոնէանալը բացառութիւններ ունեցաւ, և հեթանոսական պաշտամունքը աստեւանդ ծածկուած մնացին, և բոլորովին չանհետացան։ Մանաւանդ լեռնային և դժուարամատչելի կողմեր հին չաստուածներ իրենց համար տաճարներ և զիրենք պատուող քուրմեր ունէին տակաւին։ Ուստի Լուսաւորչին յաջորդող հայրապետները ամենայն նախանձայուզութեամբ աշխատեցան հեթանոսական զեղծումները վերցնել. բայց բոլորովին արմատախիլ ընել դիւրին չէր։ Այս վիճակը չարունակեց մինչեւ Ս. Ներսէսի օրերը, որ անոնց գրեթէ վերջնական հարուածը տուաւ, թէպէտեւ ինչինչ հետքեր Ս. Սահակի օրով ալ տակաւին կը գտնուէին։ Աւելի դժուար եղաւ անհետացնել հեթանոսական սովորութիւնները ու զեղծումները, որոնք ժողովուրդին մէջ կը տիրէին, և տակաւին արքունիքին և նախարարներու տուներուն մէջ։ Հայրապետներ, նոյն իսկ քաղաքական իշխանութեան կողմէ եղած սպառնալիքներն ու անոնց զայրոյթէն բղխած վտանգներն ալ անարգելով, հովուական արիութեամբ և վեհոգի նախանձայուզութեամբ դիմա-

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ГОС. БИБЛИОТЕКА
ՀԱՅ. Ա. ՄԱՇՏՈՑԻ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՄԱՆ

7618-73

դրեցին և բարոյական զեղծումներու և ամպարիշտ սովորութիւններու դէմ մաքառեցան։ Իրենց այս քաջասրտութեան հետեւանքը եղաւ, որ Ս. Աբիսաակէս՝ Ծոփաց նախարարին դաւաճանութեամբը սպանուեցաւ. Ս. Վրթանէս հազիւ կրցաւ թագուհիին կողմէն գրգռուած Սիմ (Սասուն) դաւառին լեռնականներուն յարձակումներէն ազատիլ. Ս. Յուսիկ՝ Տիրան թագաւորի կամակցութեամբ բրածեծ հարուածներու հետեւանօք հոգին աւանդեց, և Ս. Դանիէլ Աշիշատեցին ալ, որ հայրապետական աթոռ կոչուած էր, միւռոյն վախճանն ունեցաւ։ Բայց այդ հալածանքները երբեք չնուազեցուցին ու չչիջուցին սուրբ հայրապետներուն քաջարի նախանձայուզութիւնը։

Գալով վարդապետութեան, զոր ունէին չորրորդ դարու Հայ Եկեղեցւոյ հայրապետները, այս մասին յատուկ ըսելիք մը չունինք։ Միեւնոյն դաւանութիւնն էր որ չորրորդ դարուն մէջ բոլոր եկեղեցիները կը միացնէր, և Արեւելք և Արեւմուտք՝ հաւատոյ և սիրոյ կատարեալ հաղորդակցութեան մէջ էին։ Այդ միջոցին երեւցած մոլորութիւնները, ինչպէս եղան Արիանոսներու և Մակեդոնեաններու հերետիկոսութիւնները, ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութեամբ դատապարտուեցան Նիկիոյ (325) և Կոստանդնուպոլսոյ (381) ժողովներուն մէջ, և Հայոց եկեղեցին ալ կատարելապէս այդ ժողովներուն դաւանութիւնն ու որոշումները ընդունեցաւ։ Ս. Աբիսաակէս անձամբ ներկայ եղաւ յիշուած ժողովներէն առաջինին, և եթէ երկրորդին մէջ Հայոց եկեղեցին ներկայացուցիչ չունեցաւ, սակայն ուղղակի տեղեկութիւն ստացաւ անոր որոշումներուն նկատմամբ, և ըստ ամենայնի համաձայնեցաւ և միացաւ անոր հոգեւոր և անոր դաւանական կանոններուն։

Հայ Եկեղեցւոյ սեփական և ազգային ծէսին մասին արդէն ակնարկեցինք, թէ այն դեռեւս կազմակերպուած չէր, որովհետեւ հայ լեզուն ոչ այբուբէն և ոչ բնիկ դպրութիւն ունէր, և Աստուածաշունչն ու ծիսարանները յունարէն և ասորերէն լեզուով կը գործածուէին։ Բայց հասարակ ժողովուրդը չէր կրնար օտար լեզուներու տեղեակ ըլլալ, անոր համար կարդացուած գիրքերը նոյնիսկ եկեղեցւոյ մէջ բերանացի կը թարգմանուէին։ Այս նպատակով թարգմանիչ պաշտօնեաներու յատուկ դասակարգ մը կար, որ եկեղեցական պաշտամունքներու կը մասնակցէր, և պաշտօն ունէր բերանացի թարգմանել և բացատրել Աստուածաշունչի այն կտորները. զոր վերծանող պաշտօնեաներ օտար լեզուով կը կարդա-

յին։ Թարգմանիչներու պաշտօնն էր նաև մայրենի լեզուով ժողովուրդին բացատրել ծիսական ազօթքները, և անոնց սորվեցնել բերանացի և գոց արտասանել սաղմոսներէ կամ ծիսարաններէ առնուած գլխաւոր ազօթքները։ Եթէ մտադրութիւն դարձուի այն բառերու տարբերութեանց, որոնց կը հանդիպինք պաշտամանց մէջ գործածուած և Աստուածաշունչի ամբողջութեան մէջ պարունակուած միեւնոյն սաղմոսներուն բացատրութիւնները իրարու հետ բաղդատած առեններս, դիւրաւ պիտի կարենանք գանազանել ազօթական հաստուածներուն նկատմամբ երկու տարբեր թարգմանութիւններ, մէկը չորրորդ դարու մէջ կատարուած ժողովրդական կիրառութեան համար, և միւսը հինգերորդ դարու մէջ դասական ոճով կատարուած յունական բնագիրին վրայ։

Է.

ՀԱՅ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Յատուկ այբուբէնի և ազգային գրականութեան պակասութիւնը՝ հիմնական արգելք մըն էր ոչ միայն ազգին մտաւորական և կենցաղական զարգացման, այլեւ եկեղեցւոյ գոյութեան և անկախութեան, որ առանց անոր չէր կրնար ոչ իրեն յատուկ և սեփական կազմակերպութիւն ունենալ, և ոչ ալ զայն պահել ու պաշտպանել։ Ժողովուրդը ոչ մի հատատուն միջոց չունէր իր կրօնական կեանքին և հոգեւոր չինութեան համար, քանի որ բերանացի և անցաւոր թարգմանութիւններ չէին կրնար իր սրտին ձգտումները և հոգեւոր տենչանքը յագեցնել։ Այս կացութիւնը առաւելապէս Ս. Սահակ հայրապետին մտադրութեան առարկայ և հոգածութեան նիւթ պիտի ըլլար, քանի որ ինքն հելլենական և ասորական դպրութեանց եւ գիտութեանց մէջ այնպէս կատարեալ կերպով զարգացած էր, որ ժամանակակիցներու վկայութեամբ, իւր դարուն իմաստուններուն մէջ գերազանց դիրք մը կը գրաւէր։

Ս. Մեսրոպ Մաշտոց, նախկին արքունական դիւանադպիր,

յետոյ Ս. Ներսէս հայրապետի աշակերտած, միտքը դրաւ անհետացնել հեթանոսական վերջին մնացորդները, որոնք տակաւին Գողթն (Ագուլիս) գաւառին մէջ կը գտնուէին։ Այդ աշխատութեան պահուն էր, որ փորձով զգաց այբուբէնի մը չունենալու անհեղինակութիւնները, և տեսաւ թէ անհնար կ'ըլլայ հաստատուն պատուէրներ և գրաւոր ուսանելիքներ յանձնել այն ժողովուրդին, որ լոկ բերանացի քարոզութեամբ աշակերտած էր։ Ս. Սահակ հայրապետի հետ խորհրդակցեցաւ, և երկուքը միասին դիմեցին վռամշապուհ թագաւորին, որ այդ տխուր կացութեան դարմանը մը հոգացուի։ Այս առաջին չարժումը տեղի կ'ունենար հինգերորդ դարուն ճիշդ սկիզբը, 401 տարին։ Վռամշապուհ անոնց արամադրութեան ներքեւ դրաւ, ինչ միջոց և դիւրութիւն որ ձեռքէն կու գար։ Շատ մը աշխատութիւններէ և դիմումներէետքը, 404 տարին, Ս. Մեսրոպ յաջողեցաւ կազմակերպել առաջին այբուբէնը մը, որ երկու տարիէն, 406–ին վերջապէս լրացաւ, այնպէս որ կատարեալ կերպով կը համապատասխանէր հայ լեզուին ոգւոյն և առոգանութեան։ Որովհետեւ Ս. Մեսրոպ իր նպատակին մէջ յաջողելու համար ազօթքով ալ դիմած էր երկնային օգնութեան, անոր յաջողութիւնն ալ աստուածային սքանչելեաց արդիւնք ընդունուեցաւ։ Հայերն ալ ազգովին, իրենց համար միշտ պարծանքի նիւթ ըրած են, որ իրենց ազգային դպրութեան ծագումը՝ գերբնական ազդեցութեան արդիւնք եղած ըլլայ։ Ս. Մեսրոպի գործը Ս. Սահակի գլխաւորութեամբ կատարելագործուեցաւ, և նայնինքն սուրբ հայրապետը գլուխ ճանչեցուեցաւ այն մեծ գործունէութեան, որ միեւնոյն ատեն գրական էր և նուիրական միանգամայն։ Այս է պատճառը որ Հայերը Ս. Սահակը կը ճանչնան իբր Լուսաւորչէ հայոց՝ դպրութեանց լոյսով, ինչպէս Ս. Գրիգոր եղած է Լուսաւորչէ հոգւոց՝ հաւատքի լոյսով, և Ս. Ներսէս՝ Լուսաւորչէ աշխէց՝ բարոյականութեան լոյսով։

Հայ այբուբէնը սկիզբէն երեսունվեց տառեր ունէր, որք կը պարունակէին Հայ լեզուի ամէն հնչումներն ու առոգանութիւնները։ իսկ վերջին տառերը երկու տառեր եւս աւելցան, և ամբողջութիւնը երեսունութի լրացաւ։ Այդ տառերուն յարմարութիւնը այնչափ յաջող ու կատարեալ է, որ կրնայ առանց դժուարութեան օտար լեզուներու գրեթէ բոլոր հնչումները արտադրել։ Մենք մեր նպատակին մէջ ամփոփունք, և այդ նոր յաջողութեան եկեղեցական տեսակէտէ ունեցած արդիւնքները

բացատրենք։

Առաջին ձեռնարկուած գործն եղաւ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը, որուն նուիրուեցան Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ, իրենց ընտրելագոյն աշակերտներուն գործակցութեամբ, զորս զատած էին թարգմանիչներու դասակարգէն։ Երկուքին աչակերտներուն թիւը պատմութիւնը հարիւրի կը հասցնէ, որոնց վարպետը Ս. Սահակի հետեւողներ էին, և մնացածը Ս. Մեսրոպի։ Հին կտակարանի հայերէն թարգմանութիւնը եղած է եօթանասնից կոչուած յունական օրինակին վրայ, բայց բաւական թուով տարբերութիւններ կը նկատուին հետեւողութեամբ ասորական թարգմանութեան։ Թարգմանութեան աշխատութիւնը որ 404–ին սկսած էր, վերջապէս փակուեցաւ նոր վերաքննութենէ մը ետքը, զոր Ս. Սահակ անձամբ կատարեց կոստանդնուպոլսոյ Մաքսիմիանոս պատրիարքէն 432–ին յատկապէս ղրկուած ընտիր օրինակին հետ բաղդատելով։ Աստուածաշունչի թարգմանութենէն ետքը, սկան ծիսական կարգերը կամ գիրքերը պատրաստել, ինչպէս են, պատարագամատոյցը, մկրտութեան և դրոշմի կանոնները, ձեռնադրութեան և ամուսնութեան կարգերը, եկեղեցւոց հիմնարկութիւնն ու նուիրագործութիւնը, թաղման կանոնները, օրական ժամերգութիւնները, և օծներու տարբը։ Ս. Սահակ այդ աշխատութիւնները կատարեց, ըլլայ ո՛ւղղակի անձամբ, ըլլայ անուղղակի Ս. Մեսրոպի և իր աշակերտներուն գործակցութեամբ։ Հայոց ծիսական կարգադրութիւնները ընդհանրապէս ներչնչուած են Ս. Բարսեղի կոչուած արարողութիւններէն, որ կը կազմեն կեսարիոյ կամ կապադովկացւոց եկեղեցւոյն ծէսը։ Այդ բանն ալ իրաց բնական ընթացքին համաձայն էր, քանի որ, ինչպէս յայտնի է, Հայ եկեղեցւոյ պետերը իրենց կրթութիւնն ու ուսմունքը կապադովկիոյ դպրոցին մէջ առած էին։

Բայց կեսարիոյ կամ կապադովկացւոց ծէսին հետեւելով ալ, քնաւ անոր սարկական հետեւողութիւն չունեցան և կատարելապէս բառացի թարգմանութիւն չըրին։ Ս. Լուսաւորիչն արդէն Հայոց ազգային սովորութիւններէն և հեթանոսական ծէսերէն չատ կէտեր ու ձեւեր առած, և քրիստոնէական ծիսակատարութեան վերածած էր։ Այս փոփոխութիւնները դարու մը տեւողութեամբ և ժամանակին ազդեցութեամբ, ազգային քրիստոնէական սովորութեանց մէջ այնչափ խոր արմատացած էին, որ հինգերորդ դարու քարեկարգիչները չէին կրնար այլ եւս անոնց ազդեցութիւնը չյարգել, ոչ ալ կրնային անոնք խափանել ու տար-

քեր ձեւեր մացնել։ Այս պատճառաւ չուզեցին և չկրցան ալ ծառայաբար համակերպիլ յունական ծէսին ամէն մանրամասնութեան։ Ինչ որ հայկական ծէսին առանձնայատուկ պէտք է նկատել, իւր չարականներն են, որոնք բնիկ ազգային և սեփական ճաշակ մը ունին, և ազգային հին երգերու արձագանգներն են, թէպէտեւ մասամբ Ս. Եփրեմի ասորերէն երգերուն հետ ալ նմանութիւններ ունին։

Հայկական գրականութեան յատկանիշներէն մէկն ալ, սուրբ հայրերուն գործերուն թարգմանութեանց առատութիւնն է։ Նկատողութեան արժանի է, որ անոնց գործերէն ոմանք, որոնք բնագրական լեզուով կորսուած են, հայերէն թարգմանութեան մէջ պահուած կը մնան։ Սուրբ հայրերէն զատ թարգմանուած են եւս հին խմբագրիչներուն գործերէն շատեր։ Իսկ իրր բնագրական գործեր ունինք միայն հին եւ ժամանակակից պատմութեան դիրքեր բաւական թիւով։

Ը.

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Սահակի հայրապետութեան միջոցը կը գրաւէ հինգերորդ դարուն առաջին երրորդ մասը։ Եթէ նկատի չառնենք գրական յաջողութիւնները, որ այդ միջոցը պայծառացուցին, ուրիշ կողմէ նշանաւոր պարագայ մը չկայ յառաջ բերելու արժանի։ Համարձակ կրնանք ըսել թէ այդ յաջողութեան մէջ պէտք է երկնային նախախնամութեան յատուկ ներգործութիւնը տեսնել, որովհետեւ այն եղաւ որ ազգեցութիւն և զօրութիւն ունեցաւ ազգը յայտնի կործանումէ և ստոյգ աչնչացումէ ազատել. այն եղաւ որ Հայաստան տեւաւ ինքնուրոյն և անկախ գոյութեան պէտք եղած տարրները, երբ ուրիշ ամէն կենցաղական և քաղաքական պարագաներ անոր տեւականութեան դէմ կը դառնային։ Հայաստան կանուխէն Յոյներուն և Պարսիկներուն մէջ բաժնուած էր (384), և Ս. Սահակի կաթողիկոսութիւնը եղած էր Պարսկական բաժնին վրայ թագաւորող Խոսրովի կամքովը միայն, երբ

Արշակ առանձինն կը թագաւորէր Յունական բաժնին մէջ։ Ս. Սահակի ձեռք առած խոհական և իմաստուն միջոցներուն արդիւնքն էր, որ իւր հայրապետութիւնը երկու բաժիններուն մէջ ալ հաւասարապէս գնահատուեցաւ ու ճանչցուեցաւ։ Քիչ ետքը Յունական Հայաստանը Բիւզանդացի կուսակալներու յանձնուեցաւ, իսկ Պարսկական Հայաստանի վրայ, վռամշապուհի համեմատաբար խաղաղական թագաւորութենէն ետքը, Պարսիկ Շապուհը թագաւորեց, որուն յաջորդեց Արշակունի Արտաշէսը, մեղադրելի եւ մոլի երիտասարդ մը։ Նայինքն Հայ նախարարներ դատախազ կանգնեցան իրենց թագաւորին դէմ Պարսիկ վեհապետին առջեւ, Արտաշէսի գահընկէցութիւնը պահանջեցին, և Պարսիկ կուսակալով կառավարուելու խնդրամատոյց եղան։ Իրենց դիմումը առանց գժուարութեան ընդունուեցաւ և անմիջապէս վեհհիրչապուհ Պարսիկ նախարարը Պարսկական Հայաստանի մարզպան անուանուեցաւ (428)։ Նախարարներ Ս. Սահակն ալ բռնադատեցին իրենց հետ միանալ, և ամէն տեսակ միջոցներ գործածեցին, սպառնալիքներ ու հրապոյներ ալ փորձեցին, որպէս զի իրենց հետ գաւաճանելու սոխպին, բայց չյաջողեցան։ Ասոր վրայ Ս. Հայրապետին դիմադրութեան վրէժը լուծելու համար, ան ալ ամբաստանեցին թէ Արտաշէսի կամակից է և Պարսիկ վեհապետին թշնամի։ Այդ գաւաճանութեան հետեւանքով Ս. Սահակ ալ պաշտօնազրկ հռչակուեցաւ և Պարսկաստան աքսորուեցաւ, և իրեն տեղ հակաթոռ կաթողիկոս անուանուեցաւ Սուրմակ Մանազկերտացի, որ նախարարներուն միացած էր (428)։

Այդ փոփոխութիւնը մեծ խառնակութիւն պատճառեց Հայաստանի եկեղեցական գործերուն մէջ։ Հայրապետական աթոռը վարչական կերպով հակաթոռներու ձեռքն անցաւ, որոնք դրամական հասոյթներ և նիւթական օգուտներ միայն կը քաղէին։ Հաստատուն կացութիւն ալ չունէին, որովհետեւ չուտ չուտ իրարու յաջորդեցին, Սուրմակ (428), Բրքիչոյ (429), Շմուէլ (432), և դարձեալ Սուրմակ (437)։ Իսկ հպիսկոպոսական դասակարգը, կղերն ու ժողովուրդը բացէիբաց մերժեցին հակաթոռներուն իշխանութիւնը, և միշտ իրր իրենց հոգեւոր գլուխ և հայրապետ ճանչցան աքսորական Ս. Սահակը։ Երբոր սա աքսորէ ալ դարձաւ, չուզեց պաշտօնական դիրք կազմել, այլ առանձնացաւ Բագրեւանդ գաւառի Բլուր գիւղը (Ալաշկերտի եանիքէրէն), և Ս. Մեսրոպ ու Ս. Ղեւոնդ, իբրեւ օգնականներ, կրօնական և

հոգեւորական գործերը կը հոգայինՙ միչտ Ս. Սահակի հովանաւորութեամբ, որ ոչ մի ժամանակ ձեռքէ չթողուց իր հաւատացեալ հօտին խնամքն ու հսկողութիւնը։

Հակառակ այդ անկայուն կացութեան, Ս. Սահակ ընդհանուր եկեղեցւոյ պատկանող խնդիրներու մէջ ալ գործունեայ դեր մը պահեց։ Եփեսոսի Ս. ժողովը (431) դատապարտած էր Նեստորի մոլորութիւնները, և ժողովին վճիռները կոստանդնուպոլիսէ Հայաստան բերուած էին Ս. Սահակի աշակերտներուն ձեռքով. բայց Թէոդորոս Մոպսուեստացիի գիրքերը, որ Նեստորի նախընթաց կարապետն էր եղած, ժողովին մատնութեան առարկայ եղած էին։ Նեստորականներ այդ դանցառութենէ օգտուելով, կը յաջողէին իրենց մոլորութիւնները քօղարկել Թէոդորոսի անունովը։ Ս. Սահակ խնդիրը ձեռք առաւ, Աշտիշատի մէջ ժողով մը գումարեց (435), Թէոդորոսի մոլորութիւնները երեւան հանեց, և դաւանական գրութեամբ մը հաղորդեց կոստանդնուպոլսոյ Պրոկղ պատրիարքին։ Այդ նամակը վերջէն իրրեւ փաստ ծառայեց կոստանդնուպոլսոյ երկրորդ ժողովին (553), երից-Գլխոց դատապարտութիւնը վճռելու համար։

Ս. Սահակի մահը (439) աւելի աղէտալի պատահարներու սկզբնաւորութիւն եղաւ։ Սուրմակ կը չարունակէր հայրապետական աթոռը գրաւել իբր Պարսկական միրապետութենէ ճանչցուած գլուխ, մինչ Մեսրոպ կը յարատեւէր հոգեւոր հսկողութիւնն ու հոգացողութիւնը կատարել իբր հայրապետական տեղակալ. բայց նա ալ չուշացաւ Ս. Սահակին հետեւիլ հանդերձեալի ճամբուն մէջ (440)։ Ս. Յովսէփ Հողոցմեցի Ս. Մեսրոպի տեղ անցաւ հոգեւոր գործերու հսկողութեան կամ հայրապետական տեղակալութեան մէջ, մինչեւ որ Սուրմակի մահուանէ ետքը (444), Վասակ Սիւնի մարզպանին միջնորդութեամբ, Պարսից սէրութենէն ալ ճանչցուեցաւ իրրեւ հոգեւոր գլուխ և կաթողիկոս։

Պարսից արքայից արքայն, որ Հայաստանը իր պետութեանը խառնած և մարզ կամ արքունական գաւառ մը դարձուցած էր, Զրադաշտական կրօնքին պաշտօնեայ մոգերուն խորհրդով յորդորուեցաւ քրիստոնէութիւնը ջնջել Հայաստանէն ալ, և բոլոր իր նպատակները արեւի և կրակի պաշտաման բնագաւառել։ Այդ նպատակը իրագործելու համար, նախ ձեռնարկեց Հայաստանը մերկացնել իր ինքնուրոյն զօրութենէն, և Հայոց այրուձի գունդերը փոխադրեց դէպի հիւսիս, կովկասաբնակ բարբարոս ազգերու դէմ պատերազմելու համար։ Անկէ ետքը հրո-

վարտակ մը հրատարակեց (449), որով դէնիմազդէզը կամ զրադաշտական կրօնքը պարտաւորիչ կը հռչակէր բոլոր իր տիրապետութեան հպատակներուն անխտրաբար։ Այդ առթիւ սկսաւ յայտնի հալածանք մը քրիստոնէութեան դէմ, որուն մէջ նախ և առաջ նահատակուեցան Ս. Առամ Գնունի և Ս. Մանաճիհր Ռշտունի իրենց գունդերով։ Եպիսկոպոսները Արտաշատի մէջ ժողովի հրաւիրուեցան (450), և հաւատոյ չատագովական գրութեամբ մը բացարձակապէս յայտարարեցին իրենց անդրդուելի հաստատամտութիւնը քրիստոնէական հաւատոյ վրայ։ Այդ քայլարձակ ընդդիմութեան պատճառով գլխաւոր նախարարներէն մասը հոգի Պարսից արքունիքը կանչուեցան, և բռնադատութեան ենթարկուեցան քրիստոնէական հաւատքին ուրանալու։ Նախարարները երկայար վանդներու հետապատկերին հանդէպ գտնուեցան, կամ արքայից արքային կամքին հնազանդիլ, կամ իրենց երկիրը անգլուխ և անպաշտպան լքանել։ Անելանելի տագնապէն սոսկալ որոշեցին կեղծաւորութեամբ ազատութիւն ստանալ, և իրենց երկիրը դառնալով կանոնաւոր և զօրաւոր դիմադրութիւն պատրաստել։

Արեւի և կրակի պաշտօնեայ մոգերու բազմութիւն մը, իրենց կրօնքին պէտք եղած առարկաներով ու նշաններով և յաղթական ձեւով՝ ճամբայ ելան կեղծաւոր նախարարներուն հետ, բայց պարտաւորուեցան ցրուիլ և ընկերիլ Բագրեւանդի դաշտին մէջ գինեալ ժողովուրդին յարձակումներուն առջեւ, որոնց կ'առաջնորդէր Ս. Ղեւոնդ մեծ երէցը։ Տարուան մը պայմանաժամ տրուած էր, 450 Օգոստոսէ 451 Օգոստոս, Հայաստանի մէջէն քրիստոնէութիւնը անհետացնելու, և Հայեր այդ պայմանաժամէն օգտուեցան գինեալ դիմադրութիւն պատրաստելու Պարսիկ բանակներուն դէմ, որոնք կը գային արքունի հրամաններուն հակելու և ընդդիմադիրները ընկճելու։ Շատ հաւանական է, որ եթէ Հայերը այդ պարագային իրենց բոլոր ոյժերը համամիտ և համերաշխ կերպով մխացուցած ըլլային, պիտի կարենային իրենց դիմադրութեան մէջ յաջողիլ, և թշնամի բանակը ամօթով յետ դարձնել։ Դժբախտաբար նախարարներէն մաս մը, վասակ մարզպանը գլուխներին, Պարսիկներու հետ համաձայնած էին և անոնց կողմը կը պաշտպանէին։ Երբ 451 տարւոյ Մայիս 26 օրը, Աւարայրի ճակատամարտին մէջ վախճանուեցաւ հազար Հայեր, վարդան Մամիկոնեանի ընդհանուր հրամանատարութեամբ, երկու հարիւր հազար թշնամիներու դէմ կը դնէին, հայազունդ նչա-

նաւար բանակ մըն ալ թշնամի գունդերու մէջ էր և անոնց կողմը կը զօրացնէր Ս. վարդան և ուր Ս. զօրավարներ և հազար քահանաներ Ս. զօրականներ, պատերազմի դաշտին մէջ նահատակուեցան, որոնց յիշատակը ամէն տարի Բուն Բարեկենդանին նախընթաց Հինգշաբթի օրը կը տօնուի Հայ Եկեղեցւոյ մէջ Ս. վարդանանց անունով։

Այդ օրէն սկսելով Հայոց Եկեղեցին դժբախտ ժամանակամիջոց մը ունեցաւ չիոթուածիններով և նեղութիւններով լեցուն, որոնք յառաջ եկան ներքին և արտաքին պատճառներէ, և որոնց ներքեւ Եկեղեցին տառապեցաւ ու տանջուեցաւ։ Ս. Յովսէփ հայրապետ, որ իբր կրօնական չարժումին զրդռիչը ամբաստանուած էր, ձերբակալուեցաւ, Պարսկաստան աքսորուեցաւ և մարտիրոսութեամբ նահատակուեցաւ (454), ուրիշ եկեղեցական ընկերներու հետ, որոնց յիշատակը կը տօնուի Ս. Ղեւոնդեանց անունով։ Անոր յաջորդեցին Միւիսէ (452—456) և Մովսէս (456—461), և աստիճանաբար եաքը հռչակաւորն Գիւտ Արահեզացի (461—478), որ նորէն պարտաւորուեցաւ Պարսիկներուն հալածանքներէն տառապիլ, որոնք կրկին անգամ ձեռնարկած էին իրենց կրօնքը պարտաւորիչ ընել իրենց հպատակներուն։ Անգամ մըն ալ Հայերը սաիպուհեցան զէնքի դիմել Վահան Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ, որ Ս. Վարդանի եղբօրորդին էր, և թշնամական գործողութիւնները չարունակեցին մինչեւ Յովհաննէս Մանդակունիի հայրապետին ժամանակը (478—490), որ Գիւտի յաջորդած էր։ Այդ կացութիւնը անվերջանալի ըլլալ կը սպառնար, երբ Վաղարշ, նոր արքայից արքայն, համոզուելով իրենց ճիգերուն անօգտակարութեան, վերջ տուաւ կրօնական հալածանքներուն։ Խոհական նախատեսութեամբ կրօնի ազատութիւն հռչակեց, և նոյնիսկ Վահանը նախ զինուորական սպարապետ նշանակեց (484), և ետքէն Հայաստանի մարզպան կամ կուսակալ անուանեց (485), որով Հայաստանի մէջ թէ՛ քաղաքական և թէ կրօնական խաղաղութեան ժամանակ մը սկսաւ։ Այդ տաթիւ երանելին Յովհաննէս Մանդակունի հայրապետական աթոռը պաշտօնապէս Դուին փոխադրեց, Պարսկական կուսակալութեան մայրաքաղաքը, քրիստոնեայ մարզպանին հովանաւորութեան ներքեւ, և սկսաւ ամենայն փութաջանութեամբ և ազատութեամբ աշխատիլ եկեղեցւոյ բարեզարդութեան և ժողովուրդին բարեկարգութեան։ Իր խմաստուն վարչութեամբ մեծապէս արդիւնաւոր եղաւ, և բազմամեայ խռովութիւններու և պատերազմներու երեսէն կործանուածները վերաշինեց և խանգարուածները դարմանեց։ Այս պատճառով իր անունը Ս. Սահակի անունէն եաքը առաջին տեղը կը գրաւէ պատմութեան մէջ, իբրեւ եկեղեցւոյ պայծառացուցիչ և ժողովուրդին բարեկարգիչ։

Թ.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ

Եւտիքէս Բիւզանդացի վանահայրը այնչափ սաստիկ հանձայուզութեամբ զինուած էր Նեստորի մոլորութեան դէմ, որ իր բուռն յարձակումը բոլորովին հակառակ արդիւնքի յանգեցաւ։ Եւտիքէսի յարուցած վիճաբանութիւնները առիթ տուին անվերջանալի խնդիրներու, թէ Քրիստոսի համար մէկ բնութիւն թէ ոչ երկու բնութիւն բացատրութիւնը գործածուելու է. և ասկէ սաստիկ հակառակութիւններ յուզուեցան կոստանդնուպոլսոյ, Աղեքսանդրիոյ և Հռոմայ պատրիարքութեանց միջեւ։ Անտիքի դպրոցը, որուն կը հետեւէր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը ալ, այնպիսի վարդապետութիւն մը կը սորվեցնէր, որ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կերպով մը բաժանում կամ անջատում կ'ենթադրուէր։ Իսկ Աղեքսանդրիոյ դպրոցը ասոր հակառակ Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան մէջ կատարեալ միաւորութիւն կը պաշտպանէր, որպէս զի փրկագործութեան խորհուրդին որեւէ կերպով նուազութիւն կամ սուեւրած մը չհասնի։ Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովին մէջ (431) յաղթութիւնը և վճիռը Աղեքսանդրիոյ դպրոցին վարդապետութեան կողմը եղած էր, և իբր քրիստոնէութեան հիմնական վարդապետութիւն ընդունուած էր Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի կազմած բանաձեւը, Մէ Քնուքնէ Քաքէն մաքմաքէզ։ Նեստոր, Անտիքոյ դպրոցին աշակերտ, որ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուած էր, և Քրիստոսի երկու բնութեանց, այսինքն աստուածութեան և մարդկութեան մէջ պարզ և լոկ բարոյական միաւորութիւն մը կը սորվեցնէր, նոյն ժողովին վճիռովը դատապարտուեցաւ։ Ասկէ եաքն էր որ Եւտիքէս, հօթանասնամեայ ծերու-

նի վանահայր մը, իբր վարդապետութիւնը հրապարակեց (447), որով միաւորութիւնը մինչեւ երկու բնութեանց իրարու խառնուելն ու չփոթուելուն ու նոյնանալուն կէտը կը մղէր, այնպէս որ մարդկային բնութիւնը գրեթէ կը ջնջուէր և Քրիստոսի մարմինին ալ երկնային ծագում կը վերագրուէր։

Այս եղաւ պատճառը, որ Փլաբիանոս կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը մասնաւոր ժողով մը գումարեց իր աթոռին մէջ (448), և եւտիքէսն ու նորա վարդապետութիւնը դատապարտեց։ Դիոսկորոս Ալեքսանդրիոյ հայրապետ, Փլաբիանոսի այդ որոշումը իբր նախորդներուն և իբր դպրոցին անարգանք և անոնց վարդապետութեան հերքում և կերպով մը նեստորական մոլորութեան արդարացում ըմբռնեց։ Այս պատճառով նոր ժողով մը գումարեց Եփեսոսի մէջ (449), և այնտեղ կրկին անգամ դատապարտել տուաւ Նեստորականները, Փլաբիանոսն ալ մէկտեղ։ Այս անգամ Լեւոն Ա. Հռոմայ հայրապետ մէջտեղ ելաւ Փլաբիանոսը պաշտպանելու Ալեքսանդրիոյ աթոռին դէմ, և մասնաւոր ժողով մը գումարեց Հռոմի մէջ (449), և դատապարտեց եւտիքէսն ու Դիոսկորոսը։ Լեւոն իր ձեռնարկին աւելի ծանրակշռութիւն եւ զօրութիւն տալու համար, Մարկիանոս կայսրը համոզեց նոր ընդհանուր ժողով մը գումարելու, որ հաւաքուեցաւ Քաղկեդոն քաղաքը (451), և ուր արտաքին և բռնադատական միջոցներով իբրեւ հաւատոյ կանոն ընդունիլ տուաւ իր առ Փլաբիանոս գրած թուղթը, որ ծանօթ է Տոմոս Լեւոնի անունով։

Երկու կողմերուն մէջ մղուած այս կատաղի հակառակութեան պատճառը իմանալու համար պէտք է գիտնալ, որ գլխաւոր խնդիրը ոչ թէ պարզապէս աստուածաբանական վերացեալ կէտ մըն էր, Քրիստոսի բնութեանց տեսական խնդիրը, այլ բուն նպատակը կատարելապէս գործնական եւ գերազանցապէս թանձրացեալ կէտ մըն էր, այսինքն է հայրապետական աթոռներու փոխադարձ յարաբերութեանց եւ առաւելագոյն ազդեցութեանց խնդիրը։ Նիկիոյ ժողովին ժամանակ, Յունահռոմէական քրիստոնէութիւնը երեք աթոռներու վրայ բաշխուած էր, որոնք էին Հռոմայ, Ալեքսանդրիոյ և Անտիոքայ պատրիարքութիւնները, եւ ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սահմանին մէջ իրաւասութիւն կը վարէր, առանց ուրիշներու վրայ գերիշխանութիւն յաւակնելու։ Բայց կացութիւնը փոխուած էր հինգերորդ դարուն սկիզբները։ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը պատրիարքութեան կը բարձրացուէր նոյն քաղաքին մէջ գումարուած ժողովին վճիռով (381), և Հին

Հռոմի ազդեցութեան հետզհետէ տկարանալն ու իյնալը, եւ Նոր Հռոմին ազդեցութեան օրըստօրէ աճիլը, սկսած էր կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն կարծեցնել տալ թէ իրենք միւս պատրիարքներէն բարձր են։ Արդ, Ալեքսանդրիոյ աթոռը չէր կրնար այդպիսի յաւակնոտ ձգտումներու հանդուրժել. նա գիտակից էր այն ազդեցութեան զոր ինքն ունեցած էր նախընթաց ընդհանուր ժողովներուն մէջ. յայտնի կը տեսնար այն նշանաւոր արդիւնքները, զորս ունեցած էին իր աթոռին հայրապետներէն Ալեքսանդր, Աթանաս, Թէոփիլոս, Կիւրեղ և Դիոսկորոս, և համոզուած էր թէ իրեն սեփական իրաւունքն է քրիստոնէական վարդապետութեան մասին որոշումներ արտասանել, և դաւանական խնդիրներու մէջ վերջնական վճիռը տալ։ Կը կարծէր եւս որ Աթանասի՝ Նիկիոյ, և Կիւրեղի՝ Եփեսոսի ժողովին մէջ տարած պայծառ յաղթութիւնները կը նեմանային, եթէ Փլաբիանոսի եւ Լեւոնի յաւակնոտ պահանջները իրականանային, եւ թէ անոնց ընթացքը նախատինք մըն էր Ալեքսանդրիոյ աթոռին դէմ արձակուած։ Իրօք ալ Ալեքսանդրիոյ այդ պահանջկոտութիւնը մեղմելու և ճնշելու համար էր, որ Հռոմի եւ կոստանդնուպոլսոյ աթոռները դաշնակցած էին հասարակաց հակառակորդին դէմ, և Մարկիանոսի աշխարհական բազուկն ալ իրենց պաշտպան հանդիսացած էր, եւ այս անուղիղ միջոցներով կրցած էին Քաղկեդոնի մէջ Ալեքսանդրիոյ աթոռին վրայ յաղթանակ տանիլ։

Սակայն եթէ գործին իսկութեան թափանցենք, կարծեցեալ յաղթութիւնը ոչ իրական էր և ոչ հաստատուն։ Քաղկեդոնի ժողովը, ուրիշ որոշումներու կարգին, վճռած էր նաեւ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան միւս պատրիարքութեանց վրայ նախաթոռ ըլլալուն իրաւունքը, ինչ որ Հռոմ չէր կրնար ընդունիլ, զի հինգերորդէն երկրորդ տեղը անցնող աթոռը, երկրորդէն ալ առաջինը կրնար անցնիլ, որ կայսերական մայրաքաղաքին եպիսկոպոսին իրաւունքն էր դարձած։ Այդ պատճառով Հռոմ չընդունեցաւ Քաղկեդոնի ժողովին այդ կանոնը, եւ միեւնոյն ժողովին նկատմամբ ընդունելի եւ անընդունելի կանոններու տարբերութիւն մը սկսաւ դնել։ Յունահռոմէական աշխարհի եպիսկոպոսներն ալ երկու խումբի բաժնուեցան, նոյնպէս իրենց ժողովուրդներն ալ, որոնք իրարու դէմ բուռն ու կատաղի ցուցմունքներ սկսան կատարել։ Նեստորականութիւնը քաջալերած ըլլալու գայթակղութիւնը օրըստօրէ կը տարածուէր մասնաւոր եկեղեցիներու մէջ, և երկու անյաջորդաբար և երկու բնութեան մէջ

մասնաւոր նուրբ տարբերութիւնը, չէր բաւեր քրիստոնէից խիղճերը հանդարտել։ Այս պատճառով Քաղկեդոնի կանոնները առկախ կը մնային, և ընդհանուր կերպով ամէն եկեղեցիներէ և բովանդակ քրիստոնէութենէ ընդունուած չէին։ Անտիոքի մէջ նոր ժողով մը գումարուեցաւ (476), որ Քաղկեդոնի ժողովին վարդապետութիւնը կասկածելի հռչակեց, Բասիլիսկոս կայսրն ալ հրովարտակով արգիլեց անոր կանոնները պաշտպանել։ Զինոն կայսր Հենոտիկն հրովարտակը հրատարակեց (482), որով Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը կը մերժէր, և Եփեսոսի ժողովին (431) կանոնները իբրեւ վերջնական և հիմնական կը նշանակէր։ Վերջապէս Անաստաս կայսրն ալ ուրիշ հրովարտակ մը կը հանէր (491), և անով կը ջնջէր Քաղկեդոնի ժողովին կարեւորութիւնը, և անոր բնաւ զօրութիւն ու նշանակութիւն չէր վերագրեր։ Այդ ամէն գործողութեանց մէջ պաշտօնական նպատակը նեստորականութեան դէմ մաքառիլն էր, որ յունական կայսրութեան սահմաններէն հալածուած, ապաստանած էր Ասորական տարրին մէջ, և օգուտ կը քաղէր այն ազատութենէն, զոր իրեն կը շնորհէին Պարսիկ թագաւորները։ Բայց չմոռնանք որ միշտ պատրիարքական աթոռներու մրցակցութիւնն էր, որ նշանակելի դեր մը կը վարէր այդ հակառակութեանց մէջ։

Հայաստան այս խնդիրներու մէջ մասնակցութիւն չունեցաւ մինչեւ վեցերորդ դարուն սկիզբները։ Ինքն տեղեկութիւն չէր ունեցած Եւտիքէսի հակառակ կամ անոր նպաստաւոր ժողովներուն գումարմանց նկատմամբ։ Քաղկեդոնի ժողովը, որ 451 Հոկտեմբեր 8–ին սկսած էր, Ասարայրի ճակատամարտին, այսինքն 451 Մայիս 26–ին գրեթէ վաղուին կ'իյնար։ Արդէն պատմեցինք թէ Հայաստան ի'նչ աղէտալի և անկերպարան վիճակի մէջ էր այդ միջոցին. կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսներ կա'մ բանտարկուած էին և կամ աքսորուած, նախարարներ հալածուած ու ցրուած, գինուորական գունդեր ցանուցիր եղած, ժողովուրդը անուղղակի մասնուած ու սարսափահար եղած։ Դիւրին է ըմբռնել, թէ ինչո'ւ Հայաստանէ դուրս յուզուած թէ' դաւանական և թէ պատրիարքական խնդիրներ չէին կրնար Հայոց մտադրութիւնը գրաւել։ Մելիտէ և Մովսէս, որ Ս. Մեսրոպի յաջորդեցին, այդ խնդիրներով զբաղելու կարող անձեր չէին։ Դիւտ եւ Յովհաննէս կաթողիկոսները, թէեւ ուսմամբ զարդացած և կարողութեամբ հռչակուած, բայց կրօնական հալածանքներու և բռնադատեալ ուրացութեանց դէմ մաքառելու պարտաւորուած՝ ընդհանուր

խռովութեանց մէջ էին։ Երբ վերջապէս Յովհաննէս Մանդակունի պահ մը հանդարտութեան երես տեսաւ, հազիւ թէ կրնար ներքին գործերուն անհրաժեշտ պէտքերուն հասնիլ։ Թող որ այդ միջոցին Քաղկեդոնի ժողովը մատդրութիւն գրաւելու և կարեւորութիւն ազդելու կերպարանն ալ չունէր. Յունական սահմաններուն մէջ ալ հակառակութեանց առարկայ եղած և կայսերական հրովարտակներով հեղինակութենէ զուրկ հռչակուած էր։ Ուստի բնաւ պէտք չէ զարմանալ որ Քաղկեդոնի ժողովը, իր գումարումէն քառասուն տարի հաքը, տակաւին Հայոց եկեղեցւոյն և հայրապետներուն կողմէն նկատի առնուած եղելութիւն մը չէր։

Այդ մասին առաջին չշուկները Պարսկաստանի կողմէն հասան՝ Բաբգէն Ողմածեցի կաթողիկոսին օրով (490—516)։ Նեստորականներ արդէն հաստատուած և հետզհետէ զօրացած էին Պարսկական Միջագետքի մէջ։ Իսկ Եփեսոսի ժողովին ուղղափառ դաւանութեան հաւատարիմ մնացած Ասորիներ, սկսած էին նեղուիլ անոնց ազդեցութեան զօրանալէն, և դաւանական չփոթութենէն ալ մասնուած էին. ուստի որոշեցին Հայոց եկեղեցւոյն դիմել, ուղիղ վարդապետութեան մասին լոյս մը եւ իրենց ընթացքին կանոն մը տառնելու համար։ Հայերն ալ, Ս. Սահակէ ատենդուած հականեստորական սկզբունքներու վրայ խզճամիտ կերպով հաստատուած, չէին կրնար հարկաւ այդ մասին ունէ զիջողութիւն ընդունիլ կամ յարմարելու համաձայնիլ։ Նեստորականներ իրենց պաշտպանութեան համար յառաջ կը բերէին կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցւոյն կողմէն գումարուած Քաղկեդոնի ժողովը, որ հակառակ եղած էր Աղեքսանդրիոյ եկեղեցւոյն, որուն վարդապետութեանց հետ Հայերը անխզելի կերպով կապուած էին՝ անդամին սկիզբէն, այսինքն Նիկիոյ և Եփեսոսի ժողովներէն։ Աւելցնենք նաեւ որ Քաղկեդոնի ժողովը գումարուած և յաջողած էր Մարկիանոսի ձեռքով, այն որ մերժած էր Հայոց պատգամաւորութիւնը, երբոր ատոնք կայսերութեան օգնութիւնը կը խընդրէին Պարսիկներուն դէմ քրիստոնէական հաւատոյ պաշտպանութեան համար։ Բացի ասոր Քաղկեդոնի ժողովը անկարեւոր դատուած էր Բասիլիսկոս և Զինոն և Անաստաս կայսրներու հրովարտակներով, որոնք պաշտօնապէս մերժած էին քաղկեդոնական դաւանութիւնը։ Այդ պարագաներու հանդէպ դժուար չէր նախատեսել, թէ ի'նչ պէտք էր ըլլար Հայ եկեղեցւոյ բռնելիք դիրքը իրեն եղած դիմումին հանդէպ։ Դուինի ժողովը որ գումարուեցաւ

Բաթգէն կաթողիկոսի նախագահութեամբ (506) Հայ և վրացի և Աղուան եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ, պաշտօնապէս եւ բացարձակապէս հռչակեց Եփեսոսի ժողովին հաւատոյ դաւանութիւնը և մերժեց ամէն հակառակ եղած վարդապետութիւն, թէ՛ բուն նեստորականը և թէ նեստորականութեան կասկած տուողը, Քաղկեդոնի ժողովին որոշումներն ալ մէջը ըլլալով։ Բայց Դըւնայ ժողովը չիւրացուց Եւտիքէսի վարդապետութիւնը, որուն անունը յայտնապէս և պաշտօնապէս դատապարտեց Արիոսի և Մակեդոնի և Նեստորի անուններուն կարգին։ Այս է եղած Հայոց Եկեղեցւոյն անդրանիկ պաշտօնական յայտարարութիւնը Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ։

Յոյներ և Լատիններ, յետագայ դարուն մէջ իրենց հակառակութենէն ետ կենալով, Քաղկեդոնի ժողովը իբր չորրորդ տիեզերական ժողով ընդունեցան։ Բայց Հայոց Եկեղեցին երբեք իր որոշումէն ետ դառնալու զիջողութեան չհամակերպեցաւ, մանաւանդ միւսներուն յետս կասիլն ալ բնաւ ատատւածպանանական տեսութիւններէ յառաջ եկած չէր։ Հայ Եկեղեցին հաստատուն և անսասան մնաց և կը մնայ իր առաջին որոշման վրայ, եւ չէ դադարած այդ մասին իր պահպանողական դիրքին վրայ ամուր կենալ։ Նա իրեն հաստատուն կանոն ըրած է ատատւածամարդ կենալ։ Նա իրեն հաստատուն կանոն ըրած է ատատւածամարդին յայտնութեան աւանդին վրայ եղած ոեւէ յաւելուած մերժել, ինչպէս նաեւ չընդունիլ որեւէ նորութիւն որ կրնայ դոյզն չափով ալ նախնական դաւանութիւնն այլայլել։ Նա չէր կրնար չտեսնել որ քաղկեդոնական խնդիրներուն մեծ չարժառիթը Ցուհանդէսական աշխարհին հայրապետութեանց նախանձընդդէմ մրցումն ու հակառակութիւնն էր, բան մը որ իրեն համար կարեւորութիւն չուներ, և չէր կրնար զինքն շահագրգռել, քանի որ ինքը այդ չրջանակէն դուրս էր։ Նա միթք ալ չուներ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնը պաշտպանել, որ Քաղկեդոնի մէջ իր նախապատուութիւնն ու նախաթոռութիւնը յաջողեցնելու աշխատած էր, իրեն նեցուկ ու հովանաւոր ունենալով քաղաքային իշխանութեան աշխարհային բազուկը։

Դուինի ժողովին մէջ հաստատուած հաւատոյ դաւանութիւնը (506), Բաթգէնի կաթողիկոսութեան ժամանակին ամենէն նշանաւոր եղելութիւնն է։ Նոյն սկզբունքն ու դաւանութիւնը պաշտպանեցին իրեն յաջորդներն ալ, Սամուէլ Արծկեցի (516—526), Մուշէ Այլաթերեցի (526—534), Սահակ Բ. Ուղկեցի (534—539), Քրիստափոր Տիրառիչցի (539—545), և Ղեւոնդ Եռաստեցի (545—548)։

Այս կաթողիկոսներուն գառանամեայ միջոցին մէջ յիշատակուելու արժանի բան մը չենք գտներ։ Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ անգամ մը արուած որոշումը, կրկին հաստատուեցաւ Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսի օրով (548—557), Դուինի մէջ երկրորդ անգամ գումարուած ժողովով (554), ուր անգամ մըն ալ բացարձակ կերպով հաստատուեցաւ ու հռչակուեցաւ եփեսոսական դաւանութեան ճշմարտութիւնը, նեստորականներու մոլորութեանց և քաղկեդոնականներու յաւակնութեանց դէմ։

Ժ.

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը այդ միջոցին կը ներկայէ կրօնական խնդիրներու չարք մը, որոնք թէպէտ դարեր տեւեցին և տարբեր տարբեր ուղղութիւններ ունեցան, բայց երբեք չյայլայլեցին Եկեղեցւոյ հիմնական դիրքն ու հաստատուն կեցուածքը։ Միթք չունինք այդ խնդիրներուն մանրամասնութեանց մանել, որոնք չեն յարմարիր մեր նեւեւած համառօտութեան, և կրնան ընթերցողներն ալ ձանձրացնել։ Բաւական ըլլայ ըսել, թէ այդ խնդիրներուն ու յուզմունքներուն սկզբնական պատճառը Հայաստանի վրայ տիրող պետութեան, կամ Հայաստանի դրացի պետութեանց քաղաքական ազդեցութիւնն էր։ Հայաստան իր անկախութիւնը կորսնցնելէ ետքը, հետզհետէ ենթարկուեցաւ Պարսկական, Յունական և Արաբական տիրապետութեանց, որոնք երկրին կրօնական վիճակէն կը քաղէին իրենց քաղաքական ուղղութեան ներշնչումները։ Հայերուն ալ անհնարին էր այդ դիւանագիտական ճարտարութեանց ազդեցութենէն ազատ մնալ և անկախաբար գործել։ Մէկ կողմէն չէին ուզեր հեռանալ այն դաւանական սկզբունքէն, զոր անգամ մը պաշտօնապէս 506 տարւոյ ժողովով հաստատած էին, մինչ կողմէն կ'աշխատէին պետութիւնները համակրեցնել, որպէս զի աւելի ազդեցիկ եղողին կողմէ յուսացուած քաղաքական օգուտներէ չզրկուին։ Այս պատ-

ճառով ալ չէին ուզեր ոչ մի կողմը վիրաւորել, և պատրաստ էին մինչեւ իսկ զիջողութիւններ ալ ընել, մինչեւ ուր որ կրնային, առանց իրենց հիմնական սկզբունքներուն հետ հակասութեան մէջ գտնուելու։

Հայաստան յաճախ քանի մը տէրութեանց մէջ բաժնուած էր, բայց իւր բախտը կապուած էր ա՛յն տէրութեան հետ, որ մեծագոյն մասին վրայ կը տիրէր։ Պարսկական տիրապետութիւնը, զոր կը վարէին արքայից–արքաներուն կողմէ անուանուած մարզպաններ, երկու ամբողջ դար չարաչարեց (428—633)։ Անոր յաջորդեց Յունական տիրապետութիւնը, զոր կը վարէին կայսրներէ անուանուած կիւրապաղատներ. բայց ասոնց իշխանութիւնը երկար չեղաւ, հազիւ վաթսուն տարուայ միջոց մը (633 — 693)։ Եռեւէն եկաւ Սարակինոսներու տիրապետութիւնը, որոնք Յունակատէն եաքը իրենց իշխանութիւնը հաստատեցին, և ամիրապետներուն կամ խալիֆաներուն կողմէն անուանուած ոստիկաններ՝ մէկուկէս դարէ աւելի (693—862) Հայաստանը կառավարեցին։ Սակայն հանդարտ ու խաղաղական տիրապետութիւններ չեղան ասոնք։ Զանազան տէրութիւններու իրարու դէմ մղած պատերազմները ընդհանրապէս Հայաստանի մէջ կը կատարուէին, և կռիւներու ասպարէզ դարձած երկիրը կը կրէր անոնց աղէտալի հետեւանքները։ Իսկ Հայերը, իրարու հակառակ տէրութեանց մէջտեղը մնացած՝ անկայուն ու տարտամ քաղաքականութեան կը հետեւէին. ա՛յ կրնային իրենց քաղաքական չահերը վտանգել, ոչ կ՚ուզէին իրենց հաւատոյ սկզբունքները փոխել։ Յունական կայսրութեան ազդեցութիւնը միշտ ծանրակչռութիւն ունէր քրիստոնէութեան տեսակէտէն, եթէ քաղաքականապէս ալ Հայեր Յոյներու տիրապետութեան ներքեւ չգտնուէին։ Յունական ազդեցութիւնը չարունակ Հայերը կը տիպէր քաղկեդոնական դաւանութիւնն ընդունիլ, և որպէս զի Հայեր զիջողութեան յորդորուին, քաղաքական խոստումներ կ՚առատացնէր։ Իսկ Պարսիկներ և Արաբացիներ, անոնց աչքին առաւել հրապուրիչ երեւոյթներ կը ներկայացնէին, պայմանաւ որ Յունաց հետ յարաբերութիւնէն խզուին ու հեռանան։ Հայեր ոչ կրնային և ոչ կ՚ուզէին Յոյներուն հրապոյրներուն հետեւելու, Քաղկեդոնի դաւանութեան համակերպիլ, և ոչ ալ կ՚ուզէին բացարձակ մերժումով անոնց թշնամութիւնը գրգռել։ Ինչպէս որ էին ալ ուզեր ինքզինքին կատարելապէս ոչ–քրիստոնեայ պետութեանց ձեռքը յանձնել։ Այդ դժուարին կացութիւնը եւ այդ տարտամ անորոշութիւնը հոգին, կը բնորոշէն Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան ընթացքը վեցերորդէն մինչեւ իններորդ դար, ժամանակամիջոց մը, զոր կ՚ուզենք ընդհանուր գիծերով նկարագրել, ամենէն նշանաւոր եղելութիւնները յիշատակելով։

Պարսկաստանի քրիստոնէից յարաբերութիւնները, որոնց առաջին նշանները տեսանք Բարգէնի ժամանակ, չարունակուեցան անկէ եաքն ալ՝ յաճախ դիմումներով Հայոց կաթողիկոսութեան։ Սա ալ ամէն կերպով ջանաց անոնք պաշտպանել նեստորականներու բռնաբարութեանց դէմ, որոնք յաջողած էին Պարսիկ արքունիքին համակրութիւնը չահիլ, իրենց հակայունական ուղղութեամբը։ Մանաւանդ Քրիստափոր Տիրան իշխի կաթողիկոսը ոչ միայն հականեստորական քրիստոնեաները արքայից–արքային առջեւ պաշտպանեց, այլ եւ անոնց համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց, եւ անոնց եկեղեցւոյն կառավարութեան եւ բարեկարգութեան համար պէտք եղած հոգածութիւնները կատարեց։

Ծանօթ է Կոստանդնուպոլսոյ Երկրորդ ժողովին պատմութիւնը, զոր Յոյներ ու Լատիններ հինգերորդ տիեզերական կը ճանչնան։ Քաղկեդոնի ժողովով յուզուած խնդիրները դեռ հանդարտած չէին, երբ Յուստինիանոս կայսերական գահը բարձրացաւ (527)։ Երկու կողմերուն մէջ խաղաղութիւն գոյացնելու համար թափած ճիգերուն ապարդիւն մնալը տեսնելով, Յուստինիանոս որոշեց դատապարտել սակ Եբէ–Գը–եւ կոչուած գրութիւնները, որք են Թէոդորոս Մոպսուէստացիի, Թէոդորետոս Կիւրացիի եւ Իբաս Եդեսացիի գրուածները, որոնք Նեստորի վարդապետութեան նպաստաւոր եւ եփեսոսական վճիռներուն հակառակ էին, և քաղկեդոնական դաւանութեան համաձայն կը նկատէին։ Յուստինիանոս կը մտածէր այս կերպով եփեսոսի դաւանութեան հաստատեալ ուղղափառներ չահիլ, և միանդամայն քաղկեդոնականներուն բուռն ձգտումները չափաւորել։ Նոր ժողովը գումարելու հրովարտակը արդէն հրատարակուած էր (546), բայց Հռոմի պապերը սկսան դժուարութիւններ հանել, վախնալով որ չըլլայ թէ անուղղակի կերպով Տոմոս Լէոնէ ալ դատապարտուած կարծուի, և իրենց աթոռին ազդեցութիւնը նուազի։ Ագապիտոս պապը Կոստանդնուպոլիս ներուեցաւ, բայց լուծման չյանգած հոն մեռաւ։ Իրեն տեղ ընտրուեցաւ Վիգիլիոս, կայսր կամքով, եւ այն պայմանով որ երեք–Գլուխներուն դատապարտութեան հաստատի. բայց Հռոմայեցիք գինքը չընդունեցան և Սիլվերիոսը պապ հռչակե-

ցին։ Սակայն այս վերջինին վերանաս մահը դիմադրութիւնն ընկճեց, և Վիգիլիոս ընդունուեցաւ։ Ժողովը վերջիվերջոյ բացուեցաւ (553) և երեք-Գլուխները դատապարտուեցան. Վիգիլիոս ալ համակերպեցաւ, և այս կերպով քաղկեդոնական խնդիրը Յուստինեանեան աշխարհին մէջ վերջացաւ, բայց բոլորովին անուղղակի կերպով մը, և չնչելով Քրիստոսի վրայ միութեան կամ միաւորութեան դաւանութիւնը, ինչ որ կրկնուելն էր Եփեսոսի ժողովին վճիռներուն։

Հայերը որ Եփեսոսի ժողովին դաւանութեան անդրդուելի կերպով հաւատարիմ մնացած էին, հակառակ քաղկեդոնականներու կողմէ գործածուած խաւսափողական ձեւերուն, բնաւ նոր վճիռի պէտք չունէին եփեսոսական ուղղափառութեան դառնալու համար։ Այս պատճառով անոնք պէտք չունեցան կարեւորութիւն ընծայել նոր ժողովին վճիռներուն, որչափ ալ անոնք՝ ոչ միայն իրենց սկզբունքներուն համաձայն էին, այլ եւ հաստատուած էին իրենց հայրապետին՝ Ս. Սահակի հեղինակութեամբը, որուն առ Պրոկղ ուղղած թուղթը հանդիսաւորապէս կարդացուեցաւ նոյն ժողովին մէջ, Ս. Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի երկոտասան գլուխներէն անմիջապէս եաքը։ Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսը բաւական սեպեց յաջորդ տարին Դուինի մէջ ժողով մը գումարելով (554) անգամ մըն ալ կրկնել ու հաստատել եփեսոսական դաւանութիւնը՝ քաղկեդոնականներուն յանկնութեանց դէմ։

Յոյներուն յորդորներն ու հրապոյները, որոնք Հայերուն վրայ ազդեցութիւն չունեցան, յաջող ընդունելութիւն գտան Վրացիներուն մօտ։ Կիւրիոն, Վրաց կաթողիկոսը, թէեւ Հայոց հայրապետանոցին մէջ անած ու յառաջացած, Հայոց աթոռէն բաժնուելու գաղափարը յղացաւ, Յունաց պատրիարքութեան հետ միանալով կայսերական չնորհներու արժանանալու համար։ Քաղկեդոնի ժողովը և անոր դաւանութիւնը ընդունիլը՝ անհրաժեշտ պայման էր այդ նպատակը իրագործելու, և Կիւրիոն ա՛յն ալ ընդունեցաւ։ Մովսէս Բ. Եղիվարդեցիի (574—604) մահուընէ եաքը աթոռը կառավարող Վրթանէս տեղակալի չանքերը, և նոր կաթողիկոսին՝ Աբրահամ Ազբաթանեցիի (607—615) աշխատութիւնները չկրցան Կիւրիոնը իր մտադրութենէն դարձնել, եւ Վրաց եկեղեցին, Կիւրիոնի գլխաւորութեամբ, քաղկեդոնական դաւանութեան աչակերտեցաւ և Յունական եկեղեցւոյն խառնուեցաւ։ Կաթողիկոսը նոր ժողովով մը (608) վճռեց Վրաց եկեղեցւոյն Հայոց Ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուած ըլլալը։ Այս բաժանումը

վերջնվերջ ձախող հետեւանք պիտի ունենար Վրաց եկեղեցւոյն համար. որովհետեւ երբոր իննեւտասաներորդ դարուն սկիզբը Ռուսական տիրապետութիւնը տարածուեցաւ Կովկասի վրայ, Վրաց ազդային եկեղեցին այլեւս առանձին գոյութեան նշանակութիւնը կորնցուց, եւ մխիթարեան եւ սկզբունքներուն պատճառով Վրաց եկեղեցին ընկճեցաւ և ձուլուեցաւ Ռուսաց եկեղեցւոյն հետ։ Այսօր ամենայն ինչ ռուսացած է Վրաստանի մէջ, նաեւ իրապետութիւնն ու եկեղեցականութիւնը, արարողութիւններն ու լեզուն, նոյնիսկ Վրաց(*) եքսարքն և եպիսկոպոսներն ալ Ռուս կղերին մէջէն կ՚ընտրուին։

Պէտք չէ լռութեամբ անցընենք, Հայերը իրենց կողմը գրաւելու համար Յոյներու կողմէ կատարուած վերջին փորձն ալ։ Որովհետեւ Հայաստանի մեկ մասը Բիւզանդական կայսրութեան ներքեւ կը գտնուէր, կայսրն ու պատրիարք փութացին իրենց հետ եւ կուսակից կաթողիկոս մը հաստատել այնտեղ (590), Մովսէս Եղիվարդեցիի կենդանութեան առեն, որ եղաւ Յովհաննէս Բագարանցին։ Բայց այս նոր փորձն ալ ապարդիւն մնաց, որովհետեւ նոր հաստատուած հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը նոյնիսկ Յովհաննէսով վերջացաւ, երբոր սա գերի իննաւ Պարսից ձեռքը և գերութեան մէջ մեռաւ (611)։ Յոյները այլեւս անոր յաջորդ մը չդրին, որովհետեւ չքաջալերուեցան իրենց նպատակին մէջ, քանի որ նոյնիսկ Յունական տիրապետութեան ներքեւ եղող Հայերն ալ չուզեցին հակաթոռ կաթողիկոսը ճանչնալ, եւ ոչ ալ ընդունիլ քաղկեդոնական դաւանութիւնը, որուն նա ներկայացուցիչը պիտի ըլլար։

ԺԱ.

ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսից բանակը Յունական կայսրութեան վրայ յարձակած, Երուսաղէմը գրաւած եւ Ս. Խաչափայտը գերի տարած էր (614),

(*) Վրացիներ ներկայիս ունին իրենց առանձին կաթողիկոսը։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

անկէց անցնելով մինչեւ Կոստանդնուպոլիս հասած, եւ մայրաքաղաքին պարիսպներուն դիմաց բանակած էր։ Հազիւ այդ պարագային Հերակլ կայսրը իր թմրութենէն չարժեցաւ, պատերազմի ելաւ եւ յաջողութիւն ունեցաւ (623)։ Պարսիկներ յաղթուեցան, և պարտաւորուեցան եա դարձնել Խաչափայտը, որ նորէն Երուսաղէմ յանձնուեցաւ։ Հայազունդ զինուորները, Մժէժ Գնունիի հրամանատարութեամբ, մեծապէս օգնած էին պատերազմին յաջողութեան։ Ասկէ եաքն էր որ Հերակլ խորհեցաւ Յոյներու եւ Հայերու միջեւ դաւանական միութիւն ալ հաստատել։ Այդ նպատակով փորձեց Հայերը սոիսկ քաղկեդոնական վարդապետութիւնն ընդունելու, զոր Յունական եկեղեցին վերջին վերջոյ ընդունած էր երեք-Գլուխներու դատապարտութենէն եաքը։ Այդ խորհուրդը իրականացնելու դիտմամբ երկրորդ անգամ Հայաստան եկաւ, և բանակցութիւններու մտաւ։ Կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր եզր Փառաժնակերտացի, որ աթոռ բարձրացած էր Աբրահամ Աղբաթանեցիէ, եւ կամ-տաս Աղցեցիէ (615–628), եւ Քրիստափոր Ապահունիէ (628—630) եաքը։

Եզրի եւ իր եպիսկոպոսներուն վարանումները, եւ Յոյն ու Հայ եպիսկոպոսներուն բանակցութիւնները վերջացան դաւանական բանաձեւով մը, որ կայսեր կողմէ պատրաստուեցաւ ու հրամայուեցաւ։ Այդ բանաձեւը ընդհանրապէս համաձայն էր Հայ եկեղեցւոյ դաւանական սկզբունքներուն, միայն թէ Քաղկեդոնի ժողովին նկատմամբ բացարձակ լռութիւն պահուած էր։ Համաձայնութիւնը հաստատուեցաւ կարնոյ մէջ գումարուած ժողովով (633), որուն վերջը հանդիսապէս պատարագ մատուցուեցաւ եւ երկու կողմեր, Յոյներ ու Հայեր, միասին հաղորդուեցան։ Կաթողիկոսին կողմէ յայտնուած զիջողութիւնը եւ կայսեր կամքին առջեւ խոնարհիլը, մեծապէս գայրացուց Հայ եպիսկոպոսները եւ բոլոր Հայ ժողովուրդը։ Սոսկիկ գրգռութիւն մը բորբոքեցաւ Եզրի դէմ. բայց գրգռութեան չափն ինչ ալ ըլլայ, զինքն աթոռէն վար առնել չխորհեցան։ Բայց զայրացման զգացումն ալ երբեք չմարեցաւ, և դարէ դար չարունակեց, իր անունը կաթողիկոսներու չարքին մէջ գլխիվայր գրելխաչիրով գրելու չափ։ Սակայն արդար ըլլալու համար պէտք է դիտել տանք, թէ Եզր Հերակլէ աւելի քաղկեդոնիկ չէր կրնար ըլլալ· իսկ Հերակլ Միակամեայց վարդապետութեան հեղինակն էր, եւ այդ վարդապետութեան հեղինակն եղող կոստանդնուպոլսոյ Սերգիոս կամ Սարգիս պատրիարքին պաշտպանն էր։ Միակամեայց վարդապետութիւնն ալ, քօղարկեալ կերպով կրկնումն էր Եփեսոսի ժողովին միաբնակ վարդապետութեան, որ Հայերուն ընդունած և բուռն հոգւով պաշտպանած դաւանութիւնն էր։ Յոյներ չէին կրնար այլեւս Քաղկեդոնի ժողովին դէմ ուղղակի հակառակութիւն ցուցնել, քանի որ 553 տարւոյ ժողովով զայն պաշտօնապէս ընդունած էին· անոր համար անուղղակի միջոցներու կը դիմէին, և քաղկեդոնիկ դաւանութեան նշանակութիւնը կը ակարացնէին, թէ՛ Երեք-Գլուխները դատապարտելով, և թէ Քրիստոսի վրայ կամքի միութիւնը պաշտպանելով, որ բնութեանց միաւորութեան հետ կը նոյնանար։

Առանձին յիշատակութեան արժանի է Ներսէս Գ. Իշխանցի կաթողիկոսը, որ Շինող մականուն ստացած է, իր իշխանութեան միջոցին ցոյց տուած չինարար արդիւնքներուն համար։ Այդ նախկին զինուորականը աթոռ բարձրացած էր Սարակինոսներու արշաւանքին սկիզբները (641)։ Հայաստան տարակուսանքի մատնուած էր, չէր գիտեր թէ հին պիրապետողներու կո՛ղմը բռնէր, թէ ալ նոր եկողներուն կողմը դառնար։ Ներսէս անձամբ Յունական պիրապետութեան կուսակից էր, բայց Յոյներուն անդործունեայ եւ անկարող ըլլալէն զատ, Հայաստանի զինուորական գլխաւորները, Սմբատ Բագրատունի և Թէոդորոս Ռշտունի, Սարակինոսներուն առջեւ խոնարհելու պէտքը կը զգային։ Կոստանդին Դ. կայսրը ուղեց Հայերուն Յոյներէն պաղեցնելուն ու բժշկուելուն վրէժը լուծել, և զօրաւոր բանակի մը գլուխը անցած յարձակեցաւ, ոչ միայն քաղաքականապէս այլ եւ կրօնապէս Հայերը նուաճելու համար։ Ներսէս Գ. կաթողիկոս յաջողեցաւ կայսրը ամոքել, բայց Յոյներուն հետանալէն եաքը, նոր ժողով մը գումարեց Դուինի մէջ (655), և նորէն համաձայնութեան հաչակից առաջին երեք ժողովներէն զատ ուրիշ դաւանական վճիռ չընդունելու որոշումը, հերքելով եւ մերժելով ինչ որ անոնցմէ եաքը հաստատ դաւանութեան վրայ եղած յաւելուածներ են։ Սակայն քաղաքական ուղղութեամբ Ներսէս կաթողիկոս և Թէոդորոս նախարար դէմ դէմի կեան։ Թէոդորոսի կողմը աւելի զօրաւոր էր, և Ներսէս պարտաւորուեցաւ գործերէ քաշուիլ մինչեւ Թէոդորոսի մահը, որ վեց տարի եաքը տեղի ունեցաւ։ Անկէ եաքը նորէն Յունական ազդեցութիւնը զօրացաւ Ներսէսի ձեռքով, բայց միշտ ակար ու վարանոտ կերպով։

Այդ կացութիւնը Ներսէսի մահուընէն (661) ետքն ալ չըբունակից իր յաջորդներուն օրով, որք եղան Անաստաս Ակռացի (661—667), Իսրայէլ Ոթմանցի (667—677) և Սահակ Գ. Զորափորնցի (677—703): Այս վերջինին կաթողիկոսութեան տասն արեւելեան սիրապետութիւնը վերջնականապէս հաստատուեցաւ Հայաստանի վրայ, եւ այդ պատճառով Յունահայ դաւանական խնդիրներ իրենց կարեւորութիւնը կորնցուցին: Արաբացի ամիրապետներն ալ կ'ուզէին և իրենց համար օգտակար կը տեսնէին, որ Հայերը իրենց կրօնական խնդիրները Յոյներու հակառակ ուղղութեան մէջ դնեն, որով իրարմէ հեռացած կ'ըլլային: Սահակ Գ. կաթողիկոս ճամբայ ելած էր Արաբացի զօրավարին երթալով անոր սիրան տանել, և Հայաստանի վրայ սպառնացող արկածները խափանել, երբ ճամբորդութեան միջոցին վախճանեցաւ: Բայց իր ձեռնարկը ապարդիւն չմնաց, վասն զի իր խնդրած կրօնական առանձնաշնորհումներուն մեծագոյն մասը խալիֆայութեան կողմէն չնորհուեցաւ:

Իր յաջորդին Եղիա Արծիշեցի կաթողիկոսին (703—717) գլխաւոր գործն եղաւ այն նախանձայոյզ աշխատութիւնը, որով Աղուանից եկեղեցին Հայոց եկեղեցիին հետ միաբանութեան մէջ պահեց: Ներսէս Բակուր, Աղուանից կաթողիկոսը, փորձուեցաւ կիւրիոն վրաց կաթողիկոսին ընթացքին հետեւիլ, և Յունական եկեղեցւոյն հետ միանալու կողմը հակիլ: Եղիա փութաց զայն աթոռէ զրկել, և անոր տեղ Սիմէոնը Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց: Եղիա նոյն նախանձայուզութիւնը ցուցուց նաեւ քանի մը Հայ վարդապետներու հանդէպ, որոնք Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ուսած ըլլալով, քաղկեդոնիկ մխուեներ առացած եւ նոյն միտքով քարոզել սկսած էին:

Յովհաննէս Գ. Օձնեցի կաթողիկոսը, որ իմաստասէր մականուն առացաւ, զարգացեալ, դիտնական և վարչապէտ անձ մըն էր, և իր գարուն ամենէն կարկառուն դէմքը եղած է: Զանազան մոլորութեանց դէմ գրած ճառերը, եւ բարեկարգական և ծիսական բարենորոգութիւնները, նորա ունեցած խորին համոզութիւնը կը հաստատեն: Ինքն է նաեւ եկեղեցական կանոններու և կանոնական թուղթերու հաւաքածոներուն հեղինակը, որոնք եկեղեցական իրաւագիտութեան կանոնագիրք մը կը կազմեն: Դիտելու արժանի է որ այդ հաւաքածոները Հռոմէական եկեղեցւոյ Սուս-Խիդորեան հաւաքածոներէն առաջ են: Ամիրապետներու հետ պահած յարաբերութիւնները և ձեռք առած առանձնաշնորհութիւնները,

վարչական կարողութիւնը բարձրացնող փաստեր են: Դաւանական չրջանակին մէջ ալ յաջողեցաւ վերջացնել Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ յուզուած ապականելիութեան խնդիրը, որ ուղղափառ միաբնակներու մէջ կը յուզուէր: Այդ խնդիրը ծագում առած էր Յուլիանեանց և Սեւերեանց վարդապետութիւններէն, և Հայկական և Ասորական եկեղեցիներու միջեւ բաժանման առիթ տուած էր: Մանաղկերտի ժողովը, զոր Յովհաննէս իր նախագահութեամբ հաւաքեց (726), Հայ եւ Ասորի եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբ, տասը կանոններ հաստատեց, որով երկու ազանդներուն ալ ծայրայեղութիւնները հերքուեցան, և Քրիստոսի մարմնոյն նկատմամբ ողջմիտ եւ ուղղափառ վարդապետութիւնը հաստատուեցաւ, անոր ծագման եւ հանգամանաց բնականութիւնը հրաւիրակելով, եւ միանգամայն պաշտպանելով այն գերազանցութիւնն ու յարգանքը, զոր պէտք է ընծայել Բանին Մարդացելոյ մարմնին: Յովհաննէս Օձնեցի փառաք կնքեց իր կեանքը (728), եւ իր յիշատակը Հայոց եկեղեցւոյն կողմանէ տօնելի սուրբերու հետ դասակարգուեցաւ:

Օձնեցիին յաջորդող չրջանին վրայ (728—755) չատ ըսելիք բան չկայ: Տասներկու կաթողիկոսներ իրարու յաջորդեցին այն խաղաղութեան մէջտեղին, զոր ամիրապետներ Հայոց եկեղեցւոյն թողուցին: Միայն յիշատակութեան արժանի կը սեպենք, որ երբ ամիրապետները Հայաստանի հարկատու թագաւորութիւններ չնորհեցին եւ Հայեր սկսան ինքնուրոյն կառավարութիւն վայելել, Փոտ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը նորէն ձեռնարկեց Հայ եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւններ հաստատել: Այդ մերձեցման չնորհիւ նա կ'ուզէր նոր նեցուկ մը ուեղծնել, որ կրնար իրեն օգտակար ըլլալ Հռոմի եկեղեցւոյն հետ յուզած խնդիրներուն մէջ: Այս նպատակավ յատուկ թուղթեր գրեց Զաքարիա Զագեցի կաթողիկոսին (755—776), և Աչոտ Բագրատունի իշխանաց-իշխանին, հրաւէր կարդալով Քաղկեդոնի ժողովին վճիռներն ընդունիլ: Բայց կաթողիկոսին և իշխանապետին կողմէ գրուած վճռական պատասխանները, վիճաբանութեան մտնելու յօժար ալ կարծին, և փոխ ձեռնարկած փորձը արդիւնք մը չունեցաւ:

ԺԲ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Հայոց կաթողիկոսութիւնը երբեք տեղագրական անուն չունեցաւ աթոռին կամ հայրապետանոցին տեղէն առնուած, այլ միշտ կոչուեցաւ Կաթողիկոս-Ընդ Ամենայն Հայոց։ Այդ կոչման զօրութեամբ նա իրաւունք ունեցաւ իր հայրապետանոցը հաստատել այնտեղ՝ ուր կը գտնուէր ազգին քաղաքական կեդրոնը, ա՛ռն ալ ըլլար ժամանակին իշխող կամ տիրապետող կառավարութեան գլխաւոր քաղաքը։ Էջմիածինը, որ նախնական աթոռը եղաւ քրիստոնէութեան Հայաստանի պաշտօնական կրօնքն ըլլալէն սկսելով, նոյնինքն չորրորդ դարուն սկիզբը Հայոց թագաւորութեան մայրաքաղաքն եղող Վաղարշապատն էր։ Արշակունեաց թագաւորութեան վերջանալէն եւ անոր յաջորդող խառնուածքեան դադարելէն ետքը, երբ Դուինի մէջ Հայ մարզպան մը, Վահան Մամիկոնեան, խազազական կառավարութիւն հաստատեց (484), Յովհաննէս Ա. Մանդակունի կաթողիկոսը այնտեղ փոխադրեց պաշտօնապէս հայրապետական աթոռը։ Այնտեղ, Մասիսի տեսարանը, Արարատի դաշտին մէջ, էջմիածինէն ոչ շատ հեռու, նստեցան Հայոց կաթողիկոսները չորս դարէ աւելի, մինչեւ Յովհաննէս ե. Դրասխանակերտացի (898–929)։

Ամիրապետներուն կողմանէ Հայերուն չնորհուած հարկատու թագաւորութեան ձեւը, ազգին համար նշանաւոր և օգտակար արդիւնք չունեցաւ։ Նախ որ այդ ձեւով կազմուած թագաւորութիւնները հազիւհազ չատցան, և Անի, Վան, Կարս, Գուգարք, իրենց համար զատ զատ թագաւորներ ունեցան, որք իրարու հետ թշնամական մրցումներ սկսան, եւ իրարու դէմ ներքին պատերազմներ ալ վարեցին։ Ասկէ զատ Հայազգի թագաւորութիւններուն հաստատութիւնը չվերջացուց Արաբական ոստիկանութիւնը, որոնք հարկերը կը գանձէին, և ներքին կառավարութեան վրայ կը հսկէին, և մինչեւ իսկ թագաւորներուն անձին վրայ մահու եւ կենաց իրաւունք կը գործածէին։ Մեր միտքը չէ մանրամասնօրէն պատմել այն տխուր պատահարները, որ նոր հաստատուած կառավարական ձեին հետեւանքն եղան։

Բագրատունի թագաւորները, Անի մայրաքաղաքը չէնցնելէն և հոն հաստատուելէն առաջ, առժամապէս Շիրակաւան, Բագարան ու ապահովագ կը մնային, և հայրապետանոցն ալ կը չարունակէր պաշտօնապէս Դուինի մէջ մնալ, մինչեւ որ վերջապէս աւերեցաւ եւսեբի ոստիկանին ձեռքով։ Յովհաննէս ե. կաթողիկոսը, որ իբր հաշտութեան բանագնաց ոստիկանին մօտ գացած էր, պատանդ պահուեցաւ, և փրկանք վճարելով ազատելէն ետքը, երկար տարի Հայաստանի մէջ թափառեցաւ, ու չկրցաւ Դուինի հայրապետանոցը նորոգել։ Այս եղաւ պատճառը, որ իր կեանքին վերջերը որոշեց երթալ հաստատուիլ Վանայ կողմերը՝ Վասպուրականի թագաւորներուն պաշտպանութեանը ներքեւ։ Պահ մը մնաց Զորավանք՝ Վան քաղաքի մօտերը, եւ անկէ անցաւ Աղթամար կղզին, ուր Վասպուրականի թագաւորները հաստատեցին իրենց արքունիքը։ Այստեղ Յովհաննէս ե. կաթողիկոս, Պատմութեան մականուանեալ, կնքեց իր կեանքը (929), իբր երեսունհինգ տարի չարունակ երկրին ազէտներուն և արկածներուն փորձառու և ականատես վկայ ըլլալէ, եւ անոնց պատմութիւնը յետիններուն ձանդիլէ եղաւ։

Իր յաջորդներէն երկուքը միայն, Ստեփանոս Բ. (929–930), Թէոդորոս Ա. (930–941) եւ Եղիսէ Ա. (941–946), մնացին Աղթամարի հայրապետանոցը՝ Վասպուրականի Արծրունի թագաւորներուն արքունիքին մօտ։ Իսկ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946–968) օգտակարապէս սկսաւ Աղթամարի կղզին մեկուսացած դիրքէն ելլել և Հայաստանի միջավայրը հաստատուիլ, Անի նստող Բագրատունիներուն մօտ։ Առաջ առժամապէս հաստատուեցաւ Արզինա քաղաքը, Անիի մօտ, մինչեւ որ Անիի մէջ հայրապետանոց մը և կաթողիկէ եկեղեցի մը կառուցանէր։ Անանիա կաթողիկոս նշանաւոր դիրք կը վայելէ կաթողիկոսներու չարքին մէջ, իրեն կատարած եկեղեցական բարեկարգութիւններով, քաղաքական ձեռնարկներով եւ խոհական վարչութեամբ, որով յաջողեցաւ թէ՛ եկեղեցւոյն եւ թէ ազգին համեմատաբար խաղաղ ու կանոնաւոր կացութիւն մը պատրաստել։ Վասն Սիւնիի որ անոր յաջորդեց (968–969), կասկածելի եղաւ, Յոյներու հետ ցուցած համաձայնութեամբը, քաղկեդոնիկ վարդապետութեան միտումովը, և ինչինչ յանդգնական ձեռներ մուծանելովը։ Հայ եկեղեցւոյ եպիսկոպոսական դասակարգը դժգոհեցաւ

անոր ընթացքէն, Անիի մէջ ժողով գումարուեցաւ, եւ Վահան կաթողիկոս գահընկէց հռչակուեցաւ, Ստեփանոս Գ. Սեւանցի կաթողիկոս հաստատուեցաւ (969—972)։ Նոր ընտիր կաթողիկոսը Բագրատունի թագաւորներու պաշտպանութիւնը կը վայելէր. Վահան ընդհակառակն Արծրունի թագաւորներու հովանաւորութեան ապաւինած էր, եւ այդ պատճառով ներքին դժուարութիւններ եւ թշնամութիւններ տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ, մինչեւ որ, երկուքն ալ, Ստեփանոս եւ Վահան, միեւնոյն տարին վախճանեցան։ Ասոր վրայ Խաչիկ Ա. Արշարունի, կարող եւ գործունեայ անձնաւորութիւն մը, երկու կողմերու համաձայնութեամբ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (972-992)։ Նա ոչ միայն կրցաւ հաշտութիւն գոյացնել զանազան Հայազգի թագաւորութեանց եւ իշխանութեանց մէջ, այլ եւ ուժգնակի պաշտպանեց ազգային եկեղեցւոյ գաւանութեան հետեւող Հայերը, որ Բիւզանդական գաւառներու մէջ կը գտնուէին, եւ որոնց վրայ բռնադատութիւններ կը գործադրուէին Յունական եկեղեցւոյ գիրկը մտնելու համար։ Խաչիկ եղաւ որ պաշտօնապէս Հայ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց Յունական վիճակներու մէջ գտնուող Հայադաւան հաւատացեալներու համար։ Մինչեւ այն առեն, իբրեւ քանի մը վիճակի մէջ մէկէ աւելի թեմակալ եպիսկոպոս չէր գտնուեր, եկեղեցական նախնական կանոններու համաձայն։ Իրօք ալ այդ միջոցէն սկսեալ, կը տեսնենք որ միեւնոյն վիճակի մէջ տարբեր եպիսկոպոսներ կը գտնուին, Ծէսերու եւ գաւառներու տարբերութեանց համեմատ։ Խաչիկ առաջ Արգինայի մէջ հայրապետանոց ու կաթողիկէ եկեղեցի մը չինեց, եւ վերջէն ձեռնարկեց աւելի փառաւորները կառուցանել Անիի մէջ, բայց վայելելու չհասաւ։ Իր յաջորդն Սարգիս Ա. Սեւանցի (992—1019) անունց նուաճատիքը կատարեց եւ այնտեղ հաստատուեցաւ. բայց երկար չեղաւ անոնց տեւողութիւնը, որովհետեւ նոյնիսկ Սարգիսի անմիջական յաջորդն Պետրոս Ա. Գետադարձ (1019—1058) պարտաւորուեցաւ Անիէ հեռանալ, երբոր այն Յոյներէ գրաւուեցաւ (1044)։

Վերջէն յիշուած երկու կաթողիկոսներուն օրով տեղի ունեցած եղելութիւններէն մէկն ալ Թոնդրակեցւոց ազանդին գործն է, որոնք Պաւղիկեաններու մէկ տեսակն էին, ամէն արտաքին պաշտամունքներու կը հակառակէին, եւ իրենց եռանդը մինչեւ յանդգնութիւն ու բռնութիւն կը մղէին։ Յակոբ Հարքայ եպիսկոպոսը անոնց կողմն անցաւ, և սկսաւ իր վիճակը կառավարել

նոյն ազանդին սկզբունքներուն համեմատ, առանց ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իր հաղորդակցութիւնը խզելու։ Յակոբ երկու անգամ եպիսկոպոսական առեանի առջեւ գտաստանի ենթարկուեցաւ, և դիտցաւ վարպետութեամբ ինքզինք արդարացնել։ Բայց վերջապէս հնար եղաւ իր ընթացքին և մոլորութեան մասին հաստատուն փաստեր ձեռք ձգել, և Սարգիս կաթողիկոսէ դատապարտուեցաւ և կարգէն ու աստիճանէն զրկուեցաւ։ Կաչի գիւղի մէջ հաստատուած ազանդաւորներու խումբը մըն ալ Խաչիկ գիւղի գլուխը կանգնած խաչը կործանած էր. այդ սրբապիղծ ձեռնարկին գործիչներն ալ փնտռուեցան, գտնուեցան ու պատժուեցան խիստ կերպով։ Մարմնոյ պատիժներ ալ գործածուեցան այդ ազանդաւորներուն դէմ, ինչ որ Հայոց եկեղեցւոյ համար սովորական բան մը չէր։ Բայց այդ առթի մէջ, հաւանեցան Յունական եկեղեցւոյ օրինակին հետեւիլ, որոնք ամենախիստ կերպով կը վարուէին Պաւղիկեանց հետ, քանի որ անոնց յանդուգն գործերը հասարակ եղեռնագործութեանց ոճիրներ էին, ինչպէս յայտնի եղելութիւններ կը հաստատեն։

Անիի առումը և Բագրատունեաց հարստութեան վերջանալը, ներքին կերպով կապուած են Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին անունին հետ։ Պետրոս, որ Խաչիկի եղբօրորդին էր, աթոռ բարձրացած է Սարգիսի կենդանութեան, որ կամովին հրաժարեցաւ (1019) և քանի մը տարի ետքը վախճանեցաւ (1022)։ Գագիկ, Անիի թագաւորը, իր մահուընէ ետքը (1020) իրեն յաջորդ թողած էր իր երէց որդին Յովհաննէս Սմբատը, թուլամորթ ու տկարամիտ անձ մը, որ խորհեցաւ իր իշխանութիւնը ապահովել վասիլ Բ. կայսեր հետ դաշնակցելով, և իր մահուընէ ետքը Հայոց թագաւորութիւնը անոր թողլով։ Պետրոս կաթողիկոս անձամբ Տրապիզոն գնաց (1022), կայսեր հետ դաշնագրութիւնը յաջողցնելու եւ հաստատելու համար։ Անկէ դառնալով Սեբաստիա մնաց (1023), ուր կը թագաւորէր Սենեքերիմ Արծրունի, որ իր ժառանգական վասպուրականի երկիրը Յոյներու հետ փոխանակած էր՝ Սեբաստիոյ գաւառը անոնցմէ ստանալով։ Պետրոս Սեբաստիայէ Զորավանք գնաց Վանայ մօտ (1029), անկից Անի եկաւ (1036), բայց յանկարծ աթոռէն վար առնուեցաւ, եւ իրեն տեղ կաթողիկոս հռչակուեցաւ Դիոսկորոս Սանահնեցին։ Կղերն ու ժողովուրդը այդ փոփոխութեան չհամակերպեցան, եւ տոգիւ տարի մը ետքը Դիոսկորոս վտարուեցաւ (1307), և Պետրոս իր աթոռին վրայ հաստատուեցաւ, եւ տասը տարի չափ եւս այդ

վիճակը չարուներկից։ Յովհաննէս Սմբատ մեռաւ (1042) առանց զաւակ թողլու, և յաջորդութիւնը ինկաւ իր Աչոտ եղբօրորդւոյն Գագիկի, հազիւ հնգետասնամեայ պատանի մը, զոր ուզեցին իրաւունքէ զրկել։ Պետրոս կաթողիկոս դիտէր Տրապիզոնի դաշնագրութիւնը, որուն վաւերական գիրը Միքայէլ Դ. Պափղագոնացի կայսեր ձեռքը անցած էր։ Վեստ Սարգիս, վախճանեալ թագաւորին գլխաւոր պաշտօնեայն, ինքն կը մատծէր թագաւոր հռչակուիլ։ Միայն Վահրամ Պահլաւունի սպարապետն էր, որ ազգին իրաւունքին և անկախութեան պաշտպանութիւնը անկեղծօրէն առանձնած էր։ Յոյներ եւ Թաթարներ եւ Գուգարաց թագաւորը իրարու հետ կը մրցէին Անին գրաւելու համար։ Վահրամ յաջողեցաւ յաջորդաբար անոնց յարձակումները յետս մղել, և բաւական տարիներ մրցիլ Պետրոս Գետադարձի և Վեստ Սարգիսի մնքնայութեանց դէմ. բայց վերջնավերջ իր ոյժերը սպառեցան, և Անի քաղաք անձնատուր եղաւ Յունաց կայսերական բանակներուն (1044)։ Կաթողիկոսը առաջ ամէն տեսակ ակնածութեանց եւ պատիւներու առարկայ եղաւ Յոյներուն կողմէն, որոնք վերջէն զինքն կոստանդնուպոլիս տարին, և հոն պահեցին երեք տարի արգելական վիճակով։ Պետրոս եռքը Սեբաստիա փոխադրուեցաւ՝ կաթողիկոսութեան պաշտօնին մէջ մնալով, և այդտեղ կնքեց իր կեանքը (1058)։ Արդէն կոստանդնուպոլիս գտնուած ժամանակին իրեն օգնական և աթոռակից առած էր իր եղբօրորդին Յակիկը, որ կաթողիկոսական գործերը կը վարէր թէ՛ Պետրոսի բացակայութեան և թէ անոր վերջին տարիները, եւ եռքէն ալ անոր յաջորդեց։

Յակիկ Բ. Անեցին ալ կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ, ուր տեսակ տեսակ նեղութեանց ենթարկուեցաւ, որպէս զի թէ՛ Պետրոսէ մնացած գանձերը յայտնէ ու յանձնէ, և թէ Յունական եկեղեցւոյ դաւանութեան հաւանի։ Բայց նա իր հաստատամտութենէն եռ չկեցաւ, ամէն առաջարկութեանց դիմադրեց, ու նեղութիւններուն ներքեւ չկարացաւ։ Վերջապէս երեք տարի (1059—1062) կոստանդնուպոլսոյ մէջ մնալէն եռեւ, Թաբլուս քաղաքին մօտերը, և այնտեղ մնաց մինչեւ իր մահը (1065)։

◆

ԺԳ.

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՆՈՑԸ

Յոյներ, որ ամբողջովին Հայաստանի տիրացած էին, իրենց մահաբեր եռքը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան դէմ արգելքներ դրին, կարծելով թէ այս կերպով կրնան Հայերը Յունական եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ընդունելու և անոր հետ ձուլուելու սոիպել։ Բայց իրենց ճիգերուն ապարդիւն մնալը, ամէն կողմէ կրկնուած դանդաղները, և կարսի Թագաւոր Գագիկի միջամտութիւնը, որ իր ժառանգական երկիրը Յոյներուն յանձնելով Ամասիոյ դաւառակին հետ փոխանակած էր, վերջիվերջոյ Յոյները զիջողութեան յորդորեցին։ Կոստանդին Տուկիծ կայսրը հաւանեցաւ Գրիգոր Վահրամի կաթողիկոս անուանուելուն, որ Յունական կայսրութեան ներքեւ կուսակալութեան պաշտօն վարող Գրիգոր Մագիստրոսի որդին էր, ինքն ալ արդէն կայսերական պաշտօններու մէջ գործածուած անձ մը (1066)։ Բայց միանգամայն պայման դրուեցաւ, որ նոր կաթողիկոսն՝ Գրիգոր Բ. Վկայասէր, Հայաստանի մէջ չհաստատէ իր աթոռը։ Այդ պատճառով նա իրեն կեդրոն ընտրեց Ծամնդաւ աւանը, երբեմն կարսի եւ յետոյ Ամասիոյ թագաւոր Գագիկի սահմաններուն մէջ։

Վկայասէրի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը քառասուն տարի եղաւ (1066—1105)։ Ընտիր ձիրքերու տէր և մեծ հմտութիւն ունեցող անձ մըն էր, բայց իր կաթողիկոսութիւնը նշանաւոր արդիւնք մը չունեցաւ, անշուշտ առանց յօժարութեան պաշտօնը ստանձնած ըլլալուն համար, զգացում մը՝ զոր մինչեւ եռքը անփոփոխ պահեց։ Կրնանք ըսել որ ինքն կաթողիկոսանալու հաւանութիւն տուած էր պարզապէս կաթողիկոսական աթոռին պարապութեան վերջ մը տալու համար, քանի որ իր անունը Յոյներուն վստահութիւն պիտի ներշնչէր, և ոչ թէ իսկապէս աստիճանին կապուած պաշտօնը վարելու համար։

Նա իր բոլոր ժամանակը անցուց գրական աշխատու-

թիւններով, եւ Պազեսին ու Եգիպտոս ճամբորդելով, կաթողիկոսական պաշտօնին բոլոր գործերը փոխանորդներու ձեռքը թողուց, զոր ինք ընտրեց, եւ աթոռակցութեան աստիճանին բարձրացուց օծումէ ալ տալով եւ լիազօր իշխանութիւն ալ յանձնելով անոնց։ Ասոնց առաջինը, Գէորգ Գ. Լոռեցի (1067—1072), իր գործունէութեան մէջ յաջող չեղաւ եւ չդոհացուց, ուստի վար առնուեցաւ, և իրեն տեղ դրուեցաւ Բարսեղ Ա. Անեցի, Վկայասէրին քեռորդին (1085), որ խոհական ու գործունեայ տեղակալ մը եղաւ, ամէն պատասխանատուութիւն վրան առնելով կատարելապէս կաթողիկոսութիւն վարեց, մինչեւ իր մօրեղբօր մահը (1105), ուսկից ետքը պաշտօնապէս ալ անոր յաջորդեց։ Հայրապետանոցը այդ միջոցին պաշտօնապէս Ծամնդաւի մէջ կը նկատուէր, Ամասիոյ մօտ, բայց թէ՛ կաթողիկոսը և թէ իր աթոռակիցները չատ քիչ այնտեղ մնացին։ Բարսեղ երբեմն Անի կը գտնուէր, եւ երբեմն ալ Կիլիկիոյ ու Կամախի նահանգները, ուր սկսած էին գաղթել Հայերը, Թաթարներուն արշաւանքներէն փախչելով։

Շուրջ վանքը, որ Ամանոսի կամ Սկաւ–Լեռի բարձունքներուն վրայ ծագկիլ սկսած վանականութեան կեդրոնն էր, Հայրապետութեան աթոռանիստ եղաւ, որովհետեւ այն կողմերը սկսած էր կազմուիլ Կիլիկիոյ Հայ իշխանապետութիւնը։ Ռուբէն, Անիի Բագրատունի թագաւորներուն ազգակցութենէն, հիմ դրած էր այդ իշխանութեան, որ աւելի կերպաւորուեցաւ իր որդւոյն Կոստանդինի օրով (1095—1110)։ Ասոր ալ յաջորդեց Թորոս, որուն Բարսեղ կաթողիկոս զօրաւոր թիւրիկունք եղաւ, նոր իշխանապետութեան քաղաքական ձեւ տալու և սահմանները հաստատելով ընդարձակելու համար։ Բարսեղ պատահական արկածով մեռաւ, տանիքի մը փլչելուն հետեւանօք (1113)։ Անոր յաջորդեց Գրիգոր Գ. Պահլաւունի, հազիւ քսան տարեկան երիտասարդ մը, որուն կաթողիկոսացման համար յատուկ յանձնարարութիւններ ըրած էր Գրիգոր Բ. Վկայասէր իր վերջին օրերուն մէջ, տեսնելով անոր վրայ գեղեցիկ ձիրքերու և կանխահաս կարողութեան յայտնի նշաններ։

Գրիգոր Վկայասէրին կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան մէջ թուլութիւնը տարի ընծայած էր հակաթոռներու երեւնալուն, ինչպէս եղան Սարգիս Հոնեցի, Թէոդորոս Ալախոսիկ և Պօղոս Վարագցի, որոնք սակայն պարտաւորուեցան տեղի տալ Բարսեղի գործունէութեան առջեւ։ Գրիգոր Պահլաւունիի

երիտասարդութիւնը պատճառանք եղաւ Աղթամարի արքեպիսկոպոս Դաւիթ Թոռնիկեանի ինքզինք կաթողիկոս հռչակելու։ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի տեղն հայրապետանոցին Աղթամարէն Արգինա փոխադրուելուն օրէն, Աղթամարի արքեպիսկոպոսներ հայրապետական ձեւեր պահելու և ինքզինքնուն բացառիկ պատիւներ եւ իրաւունքներ վերագրելու մեծամտութիւնն ունեցած էին, որուն սակայն կարեւորութիւն չէր տրուած։ Դաւիթ Թոռնիկեան, ժրաջան ու գործունեայ անձնաւորութիւն մը, այդ մեծամտութեան ուրիշ ընդարձակութիւն տուաւ և յաւակնոտ ձեռնարկներու ալ յանգեցաւ, և Գրիգոր Պահլաւունիի երիտասարդութիւնը իբր անվաւերութեան փաստ գործածեց, և Ամինասի Հայոց կաթողիկոսութիւնը ուզեց իրեն վերագրել (1114)։ Անտաղտ բամբռութեամբ երկու հազար հինգ հարիւր հակեղեցականներու ներկայութեամբ ժողով մը գումարուեցաւ, Կիլիկիոյ իշխանապետութեան հզիւնակութիւնն ալ զայն զօրացուց, և Դաւիթ Թոռնիկեան դատապարտուեցաւ։ Բայց հակառակ այդ ժողովի վճիռին, Աղթամարայ հակաթոռ կաթողիկոսները իրենց յաջորդութիւնը պահեցին, մինչեւ որ Մայր աթոռին հետ հաղորդակցութիւնին ալ կանոնաւորեցին, և չարունակեցին մինչեւ մեր օրերը։

Կաթողիկոսական աթոռը միշտ երերուն ու թափառական, տակաւին Սկաւ–Լեռ կը գտնուէր, երբ Գրիգոր Գ. Պահլաւունի աթոռ բարձրացաւ։ Տասներկու տարի ետքը, հայրապետանոցը փոխադրեց Ծովք (Տիւլուք) դղեակը, որ իր գերդաստանին իշխանական սեփականութիւնն էր, ուր եւ մնաց քսաներկու տարի (1125—1147)։ Բայց Գրիգոր կաթողիկոսութեան համար աւելի վայելուչ աթոռանիստ տեղ մը ուզելով պատրաստել, Դերմանիկեայ (Մարաշ) կամ Ժամլէնի որդիէն գնեց Հռոմկլայ (Ռումքալէ) դղեակը եւ հոն հաստատուեցաւ։ Կաթողիկոսներ մէկուկէս դար այնտեղ բնակեցան (1147—1293), մինչեւ որ դղեակը Եգիպտացիներուն կողմէ գրաւուեցաւ։ Անկէ ետքը անցան Սիս, Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան մայրաքաղաքը, եւ մէկուկէս դար ալ այնտեղ բնակեցան (1293—1441), եւ անկէ ետքն է որ կաթողիկոսական աթոռանիստը կամ հայրապետանոցը նորէն Էջմիածին դարձաւ, իր նախնական տեղը։ Հայոց կաթողիկոսարանին տեղափոխութիւններուն տեւողութիւնը, Դուինէ

հեռանալէն մինչեւ Էջմիածին դառնալը, ընդամէնը 540 տարի տեւեց (901 – 1441)։

ԺԴ.

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Ցիրաւի պէտք է զարմանալ, երբոր ոք դիտէ Հայոց եկեղեցւոյն ընթացքը. մէկ կողմէն միաբանութեան համար ըրած ձեռնարկները, և միւս կողմէ իր դաւանութեան վրայ հաստատամտութիւնը։ Իրօք ալ առեղծուածական պէտք էր սեպել այդ ընթացքը, եթէ նկատի չառնուէր անոր գերբազանցապէս թոյլատու և ներողամիտ ուղղութիւնը։ Հայ եկեղեցին միշտ բարեմտութեամբ ընդունած է միաբանութեան առաջարկները, քանի անգամ որ իրեն ներկայացուած են. բայց միշտ հեռացած չէ իր ինքնուրոյն և առանձնայատուկ կացութեան դիրքէն։ Իսկ այն եկեղեցիները, որոնց հետ Հայ եկեղեցին կրցած է յարաբերութեան մէջ ըլլալ, են Ցունականը, Ասորականը եւ Լատինականը։

Ցունական եկեղեցին, իրմէ աւելի զօրաւոր և աւելի ընդարձակ ըլլալով, անվերկբայապէս գերագոյն դիրք մը կը գրաւէր, որ յառաջ կու գար հելլենական զարգացման հին աշխարհին մէջ վայելած բարձրագոյն ազդեցութենէն, և Արեւելեան կայսրութեան ունեցած քաղաքական զօրութենէն։ Այս պատճառով Ցունական եկեղեցին ջանաց միշտ Հայ եկեղեցւոյ վրայ տիրող դիրք մը ունենալ և զօրաւոր ազդեցութիւն գործածել։ Աչխատեցաւ զայն իրեն հպատակեցնել, մինչեւ իսկ զայն իրեն մէջ ձուլել, եթէ գործը իր կամքէն կախում ունենար և իր կարողութեան ներքեւը ըլլար։ Այն համառօտ տեղեկութիւնները զոր տուինք Քաղկեդոնի ժողովէն ետքը տեղի ունեցած խնդիրներուն վրայ, բաւական են ընթերցողին պէտք եղած գաղափարը տալու այս մասին։ Հայերը երբեք Ցոյներուն առաջարկներուն առջեւ կանուխէն դուռները չգոցեցին, բայց երբեք ալ վերջնականապէս հաւանութիւն չտուին, և դրական կերպով

առաջարկի մը չհամակերպեցան։

Ասորական եկեղեցին Հայ եկեղեցւոյ հանդէպ աւելի տակաւ կացութիւն մը ունենալուն, անոր հետ համաձայնութիւնը աւելի դիւրին եղաւ։ Եթէ մէկ կողմէն Ասորիներ չէին կրնար յաւակնոտ պահանջներ առաջարկել, միւս կողմէն ալ Հայեր երբեք իրենց պայմանները ծայրայեղութեան չհասցուցին։

Լատինական եկեղեցւոյ հետ յարաբերութիւնները ուշ տեղի ունեցան, անոր հետաւորութեան պատճառով, և խաչակիրներու ժամանակ սկսան։

Հայոց եկեղեցին միաբանութիւնը հասկցաւ միշտ բառին ճիշդ և սեղմ նշանակութեամբ։ Նա միաբանութիւն ըսելով ուզեց ունենալ եկեղեցիներու միջեւ հոգեւորական հաղորդակցութիւն, փոխադարձ յարաբերութիւն, և իրարու դիրքին հանդէպ յարգանք, իւրաքանչիւրին համար իր չրջանակին և սահմաններուն մէջ ազատութիւն, և ամենուն վրայ տիրապետող քրիստոնէական սէրը։ Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի, եւ մարդասպանութեան վերածուի։ Դժբախտաբար Ցունական և Լատինական եկեղեցիները, իրենց քաղաքական և կենցաղական դիրքերուն առաւելութիւններէն զրկուելով, այն համոզմամբ վարուեցան, թէ եկեղեցիներու միաբանութիւնը ուրիշ կերպով չի կրնար իրականանալ, բայց եթէ ուրիշները իրենց եկեղեցւոյն հնազանդեցնելով։ Մեր միտքը յայտնելու մէջ աւելի ճիշդ ըլլալ ուզելով, պէտք կը զգանք աւելցնել, որ Լատիններուն կողմէն գործածուած ձեւը աւելի տիրապետութիւնն է եղած, մինչ Ցոյները աւելի չահելու և աչակերտելու ձեւին են հետեւած։ Հայեր թէ՛ մէկին եւ թէ միւսին կողմանէ եղած առաջարկութեանց հանդէպ, երբեք բանակցութեանց մտնելէ չփախչեցան, թէպետեւ գրեթէ միշտ իրենց ակնկալութեանց մէջ յուսախաբութեան հանդիպեցան։ Այսու հանդերձ առանց ձանձրանալու միշտ վերադարձան միաբանութեան և հաշտութեան առաջարկներուն վրայ բանակցիլ, որչափ ալ անոնց յաջող ելք ունենալուն ակնկալութիւնն ու վստահութիւնը չունէին։

Մենք բացէիբաց հերքեմ մը պիտի չդիմադրենք անոնց, որ Հայերուն դիմողականութեան մէջ օգուտի դիմումներ ալ կ'ուզեն տեսնել, և ոչ լոկ քրիստոնէական ոգւոյ արտայայտութիւն մը։ Հայերուն քաղաքական և կենցաղական կացութեան վրայ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ

անոնք զօրաւոր և անկախ վիճակ մը չունեցան, և այս բաւական է անոնց վերագրուած օգուտի նպատակն արդարացնելու։ Հայեր ներքին գաւառներու մէջ կղզիացած, և ամէն կողմէն՝ արեւելքէն ու արեւմուտքէն, հիւսիսէն ու հարաւէն եկող հրոսակներուն և արշաւանքներուն ասպարէզ դարձած, իրենց թիւով ալ սակաւ, և նիւթական ու մտաւորական միջոցներէ զրկուած, պէտք զգացին միշտ իրենց պաշտպան մը ունենալ քրիստոնեայ իշխանութեանց մէջէն։ Ահա այդ նպատակով է, որ միաբանութեան փափաքներ կը յուզուէին ու ձգտումներ կը մշակէին. բայց երբեք յանձնառու չեղան կրօնական տիրապետութեան ալ ենթարկուիլ, եւ ոչ ալ հրապոյրներով որսացուիլ։ Այս է բուն պատճառը, որուն համար միշտ առանձնացած մնացին, եւ իրենց դաւանական և կազմակերպական ազատութեանց վրայ պնդեցին։ Որչափ ալ միաբանութեան մէջ տեսան իրենց կենցաղական և քաղաքական շահերուն համար փրկութեան ակնկալութիւններ, բայց ետ քաշուեցան երբոր խնդիրը իրենց քրիստոնէական եւ կրօնական սկզբունքները զոհելու կէտին մօտեցաւ։ Պէտք չէ նաեւ միաբանութեան համար եղած ճիգերը իբր վերջին ատեններու նորութիւն նկատել։ Մենք տեսանք արդէն թէ այդ ձգտումներով շատ յարաբերութիւններ եղան Յոյներու հետ ալ, թէպէտեւ գործնական արդիւնք մը չունեցան։ Հայ եկեղեցին երբեք իր ուղղութենէն չշեղեցաւ, և հաստատուն մնաց միւնոյն ատեն միաբանութիւնը սիրող և անկախութիւնը սիրող դիրքին մէջ, նոյնիսկ երբ հարկադրուեցաւ թագաւորութիւններն ալ հետզհետէ կը ակարանային ու կ'իյնային, և թաթարներու արշաւանքներուն երեսէն եկած հարուածները կ'ընդառաջակուէին։

Այդ միջոցին էր որ Հայեր խմբովին գաղթականութիւններով սկսան ցրուիլ, ինչ որ գլխաւոր պատճառն է եղած Հայկական հայրենիքին հետզհետէ իյնալուն և քայքայուելուն։ Գաղթականութեանց մէկ մասը հիւսիսակողմեան ճամբան բռնեց, Կովկասեան լեռները և Եւքսինեան ծովը անցաւ, և գնաց բնակիլ Վրաստան և Խրիմ, Ուլահ ու Պուլղարիա, Լեհաստան ու Մաճառաստան։ Մենք միտք չունինք այս խումբին գնացքին հետեւիլ, որ հետզհետէ իր կերպարանը մերկանալու, եւ գտնուած տեղերուն բնիկներուն հետ ձուլուելու դժբախտութիւնն ունեցաւ։ Ուրիշ ճիւղ մը հարաւակողմեան ճամբան բռնեց, եւ հետզհետէ բնակեցաւ Կամագենէ և Ասորիք, Կիլիկիա և Խաւրիա, Լիկաոնիա և Պամփիւլիա, ուր առաջ իշխանապետութիւն մը հաստատեց, որ յետոյ թագաւորութիւն եղաւ, եւ երկրին կերպարանն ալ փոխուելով, նոր Հայաստան մը դարձաւ։ Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչո՛ւ Հայեր պարագաներու ստիպմամբ եւ Արեւելքէն եկող արշաւանքներուն առջեւ փախչելով, դէպի Արեւմուտք դարձուցին աչուընին, և քրիստոնեայ տէրութիւններէն պաշտպանութիւն ակնկալեցին։ Ահա թէ ինչո՛ւ, ինչպէս պատմական յիշատակներ ալ կը վկայեն, անընդհատ կերպով միաբանական բանակցութիւններ չարունակեցին Ռուբինեան Հարբոտութեան ժամանակ (1080—1375), թէ՛ Յոյներուն եւ թէ Լատիններուն հետ հաւասարապէս։ Անոնք որ այդ բանակցութեանց, գլխաւորապէս Լատիններուն հետ եղածներուն պէս, կը կարծեն Հռոմէական կաթոլիկութեան փաստեր տեսնել, պէտք չէ նկատառութենէ վրիպեցնեն որ միեւնոյն ատեն բանակցութիւններ կ'ըլլային Յոյներուն հետ ալ, այնպիսի ժամանակ մը՝ որ Յոյներ ու Լատիններ պատերազմած եւ եկեղեցականապէս իրարմէ բաժնուած էին, փոտ պատրիարքի ժամանակէն սկսած խնդիրներուն հետեւանօք։ Հարկաւ Հայեր միեւնոյն ատեն երկու կողմերու հետ ալ կրօնական միաբանութիւն հաստատել պիտի չկարենային, եթէ երկուքէն մէկուն հետ դաւանապէս միացած ըլլային, եւ իրենց անկախ ինքնուրոյն դիրքը պահած չըլլային։

Միաբանական բանակցութեանց առաջին փորձերը սկսան Գրիգոր Վկայասէրի օրէն, որ իրեն ուղեւորութեանց միջոցին, երբոր գլխաւոր նպատակ ունէր մարտիրոսներու վկայաբանութիւններ հաւաքել, փորձեց նաեւ կոստանդնուպոլսոյ և Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի եկեղեցիներուն հետ միութեան և համաձայնութիւններ մշակել։ Գիտենք որ պատմագիրներէն մէկուն մէջ Հռոմ գացած ըլլալու ակնարկ մըն ալ կայ, բայց այլեւս ստուգուած է թէ Վկայասէր Հռոմ գացած չէ, այլ միայն Հռոմ ու Հռոմ բառերու գրչագրական չփոթութիւնը թիւրիմացութեան պատճառ տուած է։ Միանգամայն յայտնի է որ Վկայասէրի օրով բնաւ մէկ կողմի հետ պաշտօնական բանակցութիւն չերեւցաւ, հակառակ Վկայասէրին Յոյներու հետ ունեցած սերտ ու մտերմական յարաբերութեանց։ Անոր ձեռք ձգած մեծ յաջողութիւնն եղաւ վերջացնել այն բռնադատութիւնները ու ճնշումները՝ զոր կայսրները կը գործադրէին Պետրոս Ա. և Յակիկ Բ. կաթողիկոսներու ատեն։

Լեւոն Ա. իշխանապետին օրով (1123—1137) Յոյներ ու

Հայեր իրարու հետ պատերազմի ելան, որովհետեւ Լեւոն Ցոլնեւրուն ձեռքէն քանի մը քաղաքներ գրաւեր էր։ Այդ թշնամութիւնները յանգեցան Հայ իշխանին գերութեան եւ իր երկրին գրաւման (1137), որ տեւեց մինչեւ որ Թորոս Բ., գերի ինկած Լեւոնի որդին, կրցաւ ձեռք ձգել հօրենական իշխանութեան ժառանգութիւնը (1144)։

Այդ թշնամութիւնն ու գերութիւնը առիթ տուաւ որ կիլիկիոյ իշխանապետութեան Հայերը յարաբերութեան մտնեն Խաչակիրներուն ձեռքով Արեւելքի մէջ նոր հաստատուած Լատին իշխանութիւններուն հետ։ Գրիգոր Գ. կաթողիկոս և իր եղբայրն Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի, Անտիոքայ լատին ժողովին հրաւիրուեցան (1141), որ պիտի գումարուէր պապին նուիրակ Ալբերիկոս կարդինալին նախագահութեամբ, Անտիոքի լատին եպիսկոպոս Հռուգոլփոսի գործը քննելու համար։ Պապին նուիրակը ժողովէն առաջ Գրիգոր կաթողիկոսը հրաւիրեց միասին Սուրբ Տեղիք երթալ, ուր իրեն պատուոյ տեղ մը ալ նշանակեց երուսաղէմի ժողովին մէջ (1142)։ Այդ առիթ նուիրակը իր խօսակցութիւններէն աւելի առաջ տանելով կաթողիկոսը հրաւիրեց Հռոմի եկեղեցւոյ հետ միաբանութիւն հաստատել, բայց կաթողիկոսը խոհական կերպով առաջարկութեան առջեւն առաւ, յայտարարելով թէ երկու եկեղեցիները իրարմէ բաժնող էական կէտ մը չի տեսներ ինքն։

Երկու կողմերն ալ օգտակար չդատեցին վիճաբանութիւններն աւելի առաջ մղել, որովհետեւ թէ՛ Լատիններ եւ թէ Հայեր փոխադարձաբար իրարմէ օգտուելու եւ օգնութիւն գտնելու յոյսեր ունէին։ Դուկիոս Բ. պապը (1141—1145) փութաց Գրիգոր կաթողիկոսին եկեղեցական ընծաներ յղել, որուն դիմաց կաթողիկոսն ալ չուզեց առատաձեռնութեան մէջ հետեւ մնալ. և իր ընծաները յղեց յատուկ պատգամաւորութեան մը ձեռքով, որ վիթխարի քաղաքին մէջ ներկայացաւ Եւգինէոս Գ. պապին (1145—1153)։ Այդ առիթ սկսան վարդապետական եւ ծիսական տարբերութեանց նկատմամբ վիճաբանութիւններ բացուիլ. եւ Եւգինէոս Գ. պապ պատասխանեց գիր մը ուղղեց Գրիգոր Գ. կաթողիկոսին, հրաւիրելով որ Հռոմայ եկեղեցւոյ համակերպի և անոր հետ միանայ, որուն պատասխան չտրուեցաւ։ Այսպէս, առանց հետեւանքի վերջացաւ Հայերու և Լատիններու մէջ սկսած յարաբերութեանց առաջին շրջանը։

Ներսէս եպիսկոպոս Շնորհալի, կաթողիկոսին եղբայրը, որ

Թորոս եւ Օշին իշխանները հաշտեցնելու և երկուքին միջեւ տեղի ունեցած թշնամութիւնները վերջացնելու համար Լամբրոն դղեակը գացած էր, գարձած տեղն Մոպսուեստիա հանդիպեցաւ, Ցունական Ասիոյ կուսակալ Ալեքսիս իշխանին այցելութիւն մը տալու համար (1165)։ Այդ առիթ նորէն խօսք բացուեցաւ Ցոյն և Հայ եկեղեցիներու միաբանութեան վրայ, եւ խնդիրը հիմնապէս լուսաբանութեանց առարկայ եղաւ, որովհետեւ թէ՛ եպիսկոպոսն եւ թէ իշխանը կրօնական խնդիրներու մասին խորունկ համոզութիւն ունեցողներ էին։ Ներսէս Հայոց եկեղեցւոյն վարդապետութեան և ծէսին նկատմամբ ջատագովական գրութիւն մըն ալ պատրաստեց այնտեղ եւ իշխանին յանձնեց, որ ուրախութեամբ առաւ, եւ խոստացաւ անձամբ տանիլ և ներկայացնել Մանուէլ Ա. Կոմնենոս կայսեր (1143—1180)։ Նոյն միջոցին Գրիգոր Գ. պաշտօնէ հրաժարեցաւ և իրեն տեղը անցուց իր Ներսէս եղբայրը (1166 Ապրիլ), սակայն երկու ամիսէն վախճանեցաւ, և այն տեղն միայն Ներսէս Գ. Շնորհալի գործի գլուխ անցաւ և հրատարակեց իր հռչակաւոր Ընդհանրականը, որ մինչեւ այսօր եկեղեցական խնդիրներու մասին գերագոյն հեղինակութիւն կը վայելէ։

Ներսէսի կողմէն Ալեքսիս իշխանին յանձնուած գրութեան պատասխանը, թէպէտեւ Գրիգոր Գ.ի հասցէին ուղղուած, նոյն իսկ Ներսէսի ձեռքը հասաւ (1167)։ Մանուէլ կայսր Գրիգորի հրաժարիլը եւ վախճանիլը լմնցած չէր, ուստի կ՚առաջարկէր որ միաբանական բանակցութեանց մտնելու համար Ներսէս կոստանդնուպոլիս ղրկուի։ Բայց այդ բանը այլեւս գործագրելի չէր, ուստի Ներսէս պատասխանին մէջ իր գալուն անհնարութիւնը յայտնելով, կ՚առաջարկէր որ կայսրը Թաթարաց դէմ պատերազմին պատճառաւ Ասիա անցած տեղն, հաճի կիլիկիա հանդիպի։ Նոյն միջոցին Հռոմէն ալ նուիրակներ եկած էին կոստանդնուպոլիս, Ցոյներու և Լատիններու միաբանութեան վրայ բանակցելու։ Ներսէս կը խնդրէր որ անոնք ալ միասեղ բերէ, Ասորւոց պատրիարքն ալ որդէն Հռոմկլայ կը գտնուէր, այս կերպով հնար կ՚ըլլար համագումար ժողովով մը չորս եկեղեցիներու մէջ միանգամայն միաբանութիւն հաստատել, եւ վերջացնել այն բաժանումը, որ հօթը դարէ ի վեր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ կը տիրէր։ Եթէ, կ՚ըսէր Ներսէս, կէսեր կան զոր Հայեր պիտի պատասխանութիւն ուղղել Ցոյներուն առաջարկութեանց համեմատ, փոխադարձաբար կէսեր ալ կան զոր

Ցոյներ պէտք է ուղղեն Հայերու դիտողութեանց վրայ։ Այդ առթիւ Ներսէս երկրորդ Ջատագովական գրութիւն մըն ալ կը զրկէր կայսեր, որով իբր կաթողիկոս կը հաստատէր ինչ որ իբր եպիսկոպոս գրած էր։

Մանուէլ կամենոս խափանուեցաւ Ասիա անցնիլ Թեսալիոյ խռովութեանց պատճառով. բայց միաբանական խնդիրը չլքանելու համար երկու վարդապետներ ճամբայ հանեց, Թէորիանոս յունազգի և Յովհան Ութման հայազգի (1170), որպէս զի Ներսէսի մօտ երթան, բանակցին, վիճաբանին, ու զայն Ցոյներուն առաջարկութեանց հաւանութեան բերեն։ Գրութիւն մըն ալ կը գտնուի այժմ, Տքմաքեան-Ռիւն հրեշտակէն Ցուցաց Տէրութէ ընդ կաթողիկոսէն Հայոց պետան Նէրսէսէ մակագրութեամբ, զոր Թէորիանոս պատրաստած էր կոստանդնուպոլիս դառնալէն առքը։ Անոր մէջ Թէորիանոս այնպիսի խօսքեր կը դնէ Ներսէսի բերանը, որք կատարեալապէս կը հակասեն ուրիշ կողմէն Ներսէսի միտքին և կարողութեան վրայ մեզի հասած սուտ և հաստատուն վկայութիւններուն, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Թէորիանոս ուզած է իրեններուն առջեւ քօղարկել իւր պատգամաւորութեան անյաջողութիւնը։ Երկու տարի առքը (1172), Մանուէլ կայսր նորէն ձեռք կ'առնէր միաբանական բանակցութիւնները, եւ ինն գլուխներ կ'առաջարկէր Հայերուն որ ընդունին իբր միաբանութեան պայման։ Ներսէս այս նպատակով ընդհանուր ժողով մը հրաւիրեց, բայց ժողովը չգումարուած ինքն վախճանեցաւ (1173 Օգոստոս 16), և իւր յաջորդն ու եղբօրորդին, Գրիգոր Դ. Տղայ, Մանուէլ կայսեր պատասխանեց (1175), թէ անհնար էր որ Հայերը կարենան առաջարկուած ինը գլուխները ընդունիլ։

Մանուէլ կայսրը ինը գլուխները երկուքի վերածեց, եւ առաջարկեց միայն Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոն Բ-ոյն բառնաձեւը ընդունիլ (1176)։ Գրիգոր նորէն ընդհանուր ժողով հրաւիրեց, բայց Արեւելեան եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ չուզեցին ժողովի գալ, և ոչ իսկ խնդիրի նիւթ ընել Ցոյներուն առաջարկած կէտերը։ Գրիգոր կաթողիկոսին եւ անոր հօրաքեռորդւոյն Ներսէս Լամբրոնացիին թախանձանքները յաջողեցան վերջապէս Հռոմկլայի մէջ ժողով մը գումարել, որ առանց յունական առաջարկներուն հաւանութիւն տալու, իւր կողմէն նոր եւ միջոցման բացատրութիւններ կազմեց Ցոյներուն առաջարկելու համար։ Բայց Հռոմկլայի ժողովական թուղթին կոստանդնուպոլիս զրկուելէն առաջ Մանուէլ կայսր մեռաւ (1180). կայսրութեան մէջ խռովութիւններ սկսան, և բանակցութեանց չարունակութիւնն խափանուեցաւ, եւ միաբանական բոլոր չանքերը Մանուէլի կեանքովը վերջացան։ Իսահակ Անգելոս կայսրը, բոլորովին հակառակ ուղղութեան ձեռնարկեց, և միաբանական բանակցութիւնները մէկ կողմ թողլով, սկսաւ բռնական միջոցներ հրամայել (1185), կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերը քաղկեդոնական դաւանութեան սոխակելու համար։

ԺԵ.

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ՁԳՏՈՒՄՆԵՐ

Քաղաքական նպատակը հետզհետէ աւելի յստակ կը յայտնուի Հայերուն վրայ, երբ ուրիշ եկեղեցիներու հետ մերձեցման կամ միութեան համար փորձերու կը ձեռնարկեն։ Անոնք հազիւ թէ զգացին որ Ցոյներուն հետ սկսած բանակցութիւնները օգուտ պիտի չգտանեն, եւ տեսան որ Իսաակիոսեաններուն ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ կը զօրանայ, և նոր փայլ մըն ալ կը ստանայ Փրեդերիկոս Պարպարոսսա կայսեր անձամբ արշաւանքին գլուխը անցնելովը, մեկէն մատրութիւններին այն կողմ դարձուցին եւ սկսան Լատիններուն հետ յարաբերութեանց մտնել։ Այդ յանկարծական փոխոխութիւնը հետեւանք էր քաղաքական և պետութեան պաշտպանութիւն մը ճարելու փափաքին, որով պիտի կարենային զօրաւոր հովանաւորութեան ներքեւ՝ իրենց նոր հաստատած իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնել։ Այս վերջին կէտը գլխաւորապէս Լեւոն Բ. իշխանապետին (1185) չանքերուն մեծ նպաստակակէտն էր։ Սոյն այս քաղաքականութեան կ'օժանդակէին Գրիգոր Դ. Տղայ կաթողիկոսը և Ներսէս Լամբրոնացի Տարսոնի արքեպիսկոպոսը, որոնք ըստ ամենայնի Լեւոնի ազդեցութեան ներքեւ էին։ Ընդհակառակն Հայաստանի ներքին գաւառներու մէջ գտնուող եպիսկոպոսներն ու կղերը, որք ընդ-

հանրապէս Աբեւելեան վարդապետ» անուանով ճանչցուած էին, մեծ գոհունակութեամբ տեսան Համկլայի ժողովին որոշումներուն անգործադիր մնալը, և բազմաթիւ ձայներ բարձրացուցին կիլիկիոյ մէջ յայտնուած միութենական և լատինասէր ձգտումներուն դէմ։

Գրիգոր Դ. վախճանեցաւ առանց որոշակի բան մը ընելու (1193)։ Կաթողիկոսական աթոռին հաւանական յաջորդներ կը նկատուէին Գրիգոր Ապիրատ և Ներսէս Լամբրոնացի եպիսկոպոսները, երկուքն ալ իրենց լատինամիտ համակրութիւններով կասկածելի դարձած, և այս պատճառով Արեւելեան վարդապետներուն հակառակութեան առարկայ եղած։ Լեւոն իշխանապետ Արեւելեաններու համակրութիւնը չկորսնցնելու համար, երկուքն ալ հեռու ձգեց և կաթողիկոսական աթոռ բարձրացնել տուաւ Գրիգոր Ե. Բարաւէժը, քահանայական տոհմէն երիտասարդ եպիսկոպոսը, նախորդ կաթողիկոսներու ազգականութենէն։ Բայց հեռու թողուած թեկնածուներուն նախանձը անոնցմէ զրպարտութիւններ հանեց երիտասարդ հայրապետին դէմ, որ գահընկէց եղաւ և կապիտաւի բերդին մէջ բանտարկուեցաւ։ Գրիգոր Բարաւէժի մարմինը անշնչացած գտնուեցաւ բերդին ներքեւը (1194), բայց չկրցաւ ստուգուիլ թէ պատահական արկածի՞, թէ ոչ եղեռնական ձեռքի մը արդիւնք էր եղած այդ անակնկալ վախճանը։

Միութենական ծանօթ անունը չէր դադրած տակաւին կազդուիան վրայ սիրապահել։ Աբեւելեան վարդապետներուն հաստատամիտ դիմադրութեան, և կիլիկեցի գլխաւորներուն պատրաստակամ զիջողութեան մէջտեղ, Լեւոն երկու կողմերը իրարու մօտեցնելու կերպ մը կը փնտռէր, որպէս զի ձեռքէ չհանէ թագաւորական պաակը, զոր Լատիններ իրեն կը խոստանային։ Սակայն չէր ալ կրնար Աբեւելեաններու համակրութիւնը ոտնակոխ ընել, քանի որ կը մտածէր անոնց օգնութեամբ իր իշխանութիւնը մինչեւ Հայաստանի խորերը տարածել։ Գրիգոր Զ. Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը Աբեւելեանները չընդունեցան, և Բարսեղ Բ. Անեցին կաթողիկոս հռչակեցին, եւ Լեւոնէ պահանջեցին որ Բարսեղի կաթողիկոսութիւնը ընդունի եւ Ներսէս Լամբրոնացին հայրապետանոցի գործերէն հեռացնէ (1195)։ Լեւոն միայն այս երկրորդ պայմանին համաձայնեցաւ, և Ապիրատի կաթողիկոսութիւնը պնդեց, որով աթոռներու պառակտումը տեւեց մինչեւ Բարսեղի մա-

հը (1206)։

Միւս կողմէն Հայերուն դէպի Լատիններուն կողմը հակիլը Յոյներուն անվստահութիւնը գրգռեց, և Ալէքսիս Անգելոս կայսրը զայն պատճառանք ըրաւ իր կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերուն դէմ դաւանական հալածանքը սաստկացնելու։ Եւ անդուն Լամբրոնացին կոստանդնուպոլիս յղուեցաւ (1197), որպէս զի Յոյներուն խօսք հասկնայ և հաշտարար կացութիւն մը պատրաստէ։ բայց երբ իր պատուիրակութեան անյաջող ելքը տեսաւ եւ իր ակնկալութեանց մէջ յուսախաբ եղաւ, իր հառանդն ալ մարեցաւ, և սկսաւ զգալապէս չափաւորել իր միութենական բուռն ձգտումները։

Հայերը նպատակ ունէին Լատինաց մերձեցումը մշակել, մանաւանդ որ Արեւմտեան և Արեւելեան կայսրներ համամիտ կը գտնուէին Լեւոնին արքունական թագ շնորհելու մասին (1196)։ Սակայն Արեւմտեայց սովորութեանց համեմատ պապին կողմէն ալ պէտք էր շնորհումը հաստատուէր, և այս մասին պէտք եղած բանակցութիւնները երկու տարի եւս գործը երկարաձգեցին, և կրօնական միութեան մասին որոշուելիք կէտերը և գործածուելիք բանաձեւերը անվերջանալի վիճաբանութեանց առիթ ընծայեցին։ Պապին նուիրակը իր առաջարկներուն մէջ այնպիսի խիստ եւ պահանջկոտ ձեւեր գործածեց, որ Հայ եպիսկոպոսները որոշակի մերժեցին անոնց հաւանիլ եւ ստորագրել։ Լեւոն, որ իր ստանալիք թագէն և անձնական օգուտէն բարձր հոգ մը չունէր, առաջարկեց որ ինքն անձնապէս զիջանի և պապական նուիրակին գրած պայմաններուն ստորագրէ, սակայն նուիրակը կը դիտէր գլխաւորապէս եպիսկոպոսներ խոնարհեցնել և եկեղեցականութեան հաւանութիւնն առնել։ Վերջապէս Լեւոն յաջողեցաւ նուիրակը համոզել, որ փոխանակ բոլոր եպիսկոպոսներուն համամիտ ստորագրութեան, բաւականանայ միայն կաթողիկոսին և թագաւորին հետ (1198)։ Ըստ այսմ թագադրութեան հանդէսը տեղի ունեցաւ 1199 Յունուար 6-ին. պապական նուիրակը արքունական թագը դրաւ Լեւոնի գլուխը, եւ կաթողիկոսն ալ թագաւորական օծումը տուաւ։ Ասոր վրայ քանի մը տարի անցաւ և Գրիգոր Զ. Ապիրատ կաթողիկոսը մեռաւ 82 տարեկան։ Լեւոն որ թագը չստացած այնչափ նախանձայուզութեամբ պաշտպանած էր Լատիններուն կողմը, թագաւորութենէն ետքը սկսաւ բնաւ կարեւորութիւն

չտալ այն պայմաններուն, որոնք հաստատուած էին իբրեւ միութեան հիմնակէտեր։

Յովհաննէս Զ. Սակեցի, Մեծաբարոյ մականուանեալ կաթողիկոսին օրով (1203—1221), Լեւոն մինչեւ իսկ համարձակեցաւ պապական նուիրակին հրահանգները մերժել, եւ նոյնիսկ լատին կրօնաւորներն ալ կիլիկիայէն արտաքսել։ Յովհաննէս կաթողիկոսն ալ, որ ներքնապէս օտարներու չատ համակիր չէր, սկսաւ կարեւորութիւն չտալ 1198 տարւոյ միութենական պայմաններուն։ Միւս կողմէն կիլիկեցւոց զիջողական ընթացքը առիթ տուաւ նոր հակաթոռներ ստեղծելու, որք Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը դժուարացուցին. սակայն Բարսեղ Անեցիի եւ Անանիա Սեբաստացիի եւ Դաւիթ Արքակաղնեցիի հաւատհետ վախճանիլը (1206), հակաթոռութեանց վերջ տուին։ Արեւելեան վարդապետներն ալ զիջան Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը ճանչնալ Զաքարէ Օրբելեանի չնորհիւ, որ Վրաց թագաւորին ներկայացուցիչն էր Հայկական գաւառներուն մէջ։ Այս կերպով կացութիւնը կանոնաւորուեցաւ եւ Յովհաննէս Զ. Մեծաբարոյ կրցաւ խաղաղութեամբ կնքել իր կեանքը։

Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի, իբրեւ երկարատեւ կաթողիկոսութեան ժամանակ (1221—1267), Լատիններու նպաստաւոր ուղղութեան հետեւեցաւ։ Մէկ կողմէն Լատիններուն հաւատհետ գեռակչռութիւն տառնալը, մանաւանդ Գերմանիոյ Փրեդերիկոս Բ. կայսեր (1228) եւ Գաղղիոյ Լուդովիկոս Թ. Սուրբ թագաւորին (1248) անձամբ Խաչակիրներու գլուխը գտնուիլը, միւս կողմէն ալ Հայոց մէջ միութենական ձգտումներուն զօրանալը, եւ Արեւմտեաններուն օգնութեամբ իրենց պետական եւ կենցաղական գործերը զօրացնելու ձիգերը, եւսքանզեւս քաջալերեցին քաղաքական կառավարութիւնը իրեն լատինասէր ընթացքին մէջ։ Այդ միջոցին է որ Իտալոյ գաղթականութիւններ չատցան Կիլիկիոյ մէջ, և փոխադարձաբար Հայ գաղթականներ ալ բազմացան Իտալիոյ մէջ։ Երկու երկիրներուն և երկու ազգերուն մէջ յարաբերութեանց յառաջխաղն ալ նպաստեց այդ մերձութիւնն առջեւ բերելու։ Լեւոն Թագաւորը մեռաւ առանց արու ժառանգ թողլու (1219), որով իր Զապէլ դուստրը թագուհի պսակուեցաւ տասնվեց տարեկան հասակին մէջ։ Անոր առաջին ամուսնութիւնը՝ Փիլիպպոս Անտիոքի կոմսին հետ (1222), յաջող չեղաւ, և երկրորդ պսակով ամուսնացաւ Հեթումի հետ, որ թագուհւոյն խնամակալ

կոստանդին կաթողիկոսի իշխանին որդին էր։ Հեթում թագաւոր հռչակուեցաւ (1226), եւ իր գաղափարները ժամանակին ձգտումներուն հետ կատարելապէս համապատասխան գտնուեցան, այնպէս որ կոստանդին կաթողիկոս և Հեթում թագաւոր կրնան իրաւամբ նկատուիլ, իբր հայլատին մերձեցման գլխաւոր գործիչները թէ՛ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական տեսակէտէն։ Սակայն պէտք է յայտարարել, իբր իրենց գովեստ, թէ մերձեցումը հպատակութեան չհասուցին, և միութեան ձգտումներուն պատճառով ազգային արժանապատուութենէ և եկեղեցական սկզբունքներէ իսկապէս բան մը չզոհեցին, ինչ որ տեղի ունեցաւ իրենց յաջորդներուն օրով։ Նկատողութեան արժանի կէտ մըն ալ է, որ երբ կոստանդին ու Հեթում Լատիններուն հետ լաւ յարաբերութիւններ կը մշակէին, չէին դադրած Յոյներուն հետ ալ բանակցութիւններ չարունակել, Յակոբ Գիտնական եպիսկոպոսին ձեռքով։

Սոյն այս Յակոբ Ա. կլայեցի, Գիտնական մականուանեալ (1267—1286) եւ կոստանդին Կատուկեցի կամ Պրօնագործ (1286—1289) կաթողիկոսներ, որք կոստանդին Ա. Բարձրբերդցիին յաջորդեցին, Լեւոն Գ. Թագաւորի (1270—1287) գործակցութեամբ, ամբոխեցին իրենց անկախութիւնը պահելու Լատիններուն հանդէպ։ Բայց Հեթում Բ. Թագաւոր (1289—1307), արդէն լատինական կրօնաւոր եղած, Լատիններուն հանդէպ ստրկական համակերպութեան ուղղութիւն մը սկսաւ։ Կոստանդին Բ. կաթողիկոսը, որ իրեն կը դիմադրէր, գահընկէց ընել տուաւ, և անոր յաջորդ նշանակեց պարզամիտ ճգնաւոր մը, Ստեփանոս Դ. Հռոմկլայեցին (1290), որ քիչ եաքը եգիպտացիներէ գերի տարուեցաւ Հռոմկլայ դղեակին առմանատեն (1292)։ Անկէ եաք Հեթում Բ. և լատինասէր կուսակցութիւնը յաջղեցան կաթողիկոսական աթոռը բարձրացնել Գրիգոր Է. Անտարզեցին, լատինամիտ ուղղութեան եռանդուն գործիչը (1293)։

Նոր կաթողիկոսը սկսաւ ճչդել այն փոփոխութեան կէտերը, զորս կ՚ուզէր Հռոմի եկեղեցւոյն նմանողութեամբ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ մացնել։ Հազիւ թէ գործադրութեան պիտի սկսէր, ներքին խռովութիւններ իր ձեռնարկը խափանեցին։ Երբոր նոյնն խաղաղութիւնը վերահաստատուեցաւ, Սիսի մէջ ժողով մը հրաւիրեց, որպէս զի իր մտադրած փոփոխութիւնները հաստատել տայ. բայց ժողովը չգումարուած ինքն մեռաւ (1307)։

Հեթում Բ. թագաւոր յաջողեցաւ կաթողիկոսութեան բարձրացնել Կոստանդին Գ. կեսարացին, իրեն հաւատիա մը, և Սիսի ժողովին հաստատել տալ այն փոփոխութեանց ծրագիրը, որ Գրիգոր Է. Անաւարզեցիէ պատրաստուած էր: Հեթումի ուղղուած գիրը այնպիսի ռամիկ լեզու մը ունի, որ քնաւ չի յարմարիր ժողովական պաշտօնագիր մը ըլլալու, և երկրորդ գիր մըն է Լեւոն թագաւորի ուղղուած, որ իբր վաւերական գրութիւն ներկայացուեցաւ և ընդունիլ տրուեցաւ ժողովին:

Այս ժողովէ ետքը, մինչեւ կաթողիկոսական աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրուիլը (1441), չարունակ յարաճուն լատինամիտ ուղղութիւն մը կը տեսնուի կիլիկիոյ մէջ, և միութենական ձգտումներ կը զօրանան: Կռիկոսեան գերդաստանին լատինասէր թագաւորներուն կը յաջորդեն Լուսինեան գերդաստանին լատինազգի և հռոմէադաւան թագաւորները. իսկ երկրին քաղաքական կացութիւնը ներքին եւ արտաքին տագնապներու հետեւանօք, օրէօր քայքայման կը դիմէ և խռովարարներու ձեռք խաղալիք կը դառնայ: Հայալատին համերաշխութիւնը Թաթարներու եւ Թուրքերու և Եգիպտացիներու անվտահութիւնը գրգռած էր, չարունակ ալ կը սաստկացնէր: Իսկ Հայեր չէին դադրեր Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններուն վրայ դնել իրենց յոյսը և անոնցմէ ապաւէն իրենց փրկութիւնը: Ընդհակառակն Եւրոպա տկարացած և պարտասած՝ Ասիոյ մէջ իր ազդեցութիւնը կը կորնչնէր, եւ իր հաստատած իշխանութիւնները հետզհետէ կը դադարէին: Կրօնական խնդիրներ քաղաքական խնդիրներու հետ կապուած կը մնային, ու կրօնականներ քաղաքականներու յաջողութեան անհրաժեշտ պայմաններ կը ցուցուէին. մինչ յայտնի էր, որ եթէ կրօնականներ կատարեալապէս իրականանային ալ, չէին կրնար ակնկալուած քաղաքական արդիւնքին հասցնել: Կաթողիկոսներ փոփոխակի իրարու կը յաջորդէին, երբեմն կատարեալապէս լատինամիտներ, երբեմն ազգային եկեղեցւոյ զգացում կրողներ: Բայց ամէն առթի մէջ չէին կրնար մրցիլ Լուսինեան գերդաստանի հռոմէադաւան կաթոլիկ թագաւորներուն հետ, եւ ոչ ալ անոնց ուղղութիւնը խափանել: Միայն թէ Հայ Եկեղեցին հաստատապէս և պաշտօնապէս իր կացութիւնը չկորնցուց, եւ վերջնապէս հռոմէական կաթոլիկ սկզբունքներուն չհամակերպեցաւ, եւ Հռոմի եկեղեցիէն չվտանկուեցաւ: Հայ Եկեղեցին

կրցաւ պահել և պահեց իր ինքնուրոյն կառավարութիւնը, եւ իր յատուկ դաւանութիւնը, թէեւ չկրցաւ բոլորովին արգիլել բարեկարգութեան թուլութիւնները եւ կարգապահութեան զեղծումները: Տանդիմդ կաթողիկոսներ եւս նստեցան Սիսի մէջ Գրիգոր Է. Անաւարզեցիէ մինչեւ Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանց, մէկուկէս դարու տեւողութեան միջոցին (1294—1441): Ցիշատակուած եղելութիւններն ու պարագաները նկատի առնելէ ետքը, պէտք է խոստովանիլ թէ հայրապետանոցին Սիսի մէջ եղած ժամանակամիջոցը, Հայոց կաթողիկոսութեան համար բարեյաջող և բարեբաստիկ չրջան մը չեղաւ:

ԺԶ.

ԷՋՄԻԱԾԻՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Հայոց Եկեղեցին ամենամեծ տագնապի եւ զժուարահնճիւ չփոթութեանց մէջ կը գտնուէր հինգհետասաներորդ դարուն առաջին կէսին: Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը վերջնապէս ջնջուած էր (1375), Սիս քաղաքը եգիպտացւոց իշխանութեան ներքեւ ինկած էր, Լեւոն Ջ. Լուսինեան թագաւոր գերի տարուած էր, միայն քանի մը իշխաններ դեռ դիմադրութիւն կ'ընէին Ամանոսի բարձունքներուն և Տաւրոսի կիրճերուն մէջ ապաւինած: Հայոց կաթողիկոսական աթոռին զօրութենէն ու պայծառութենէն ինկած ըլլալուն աստիճանը բացատրելու համար բաւական ըլլայ յիշել, որ կաթողիկոսներէն վեց վերջինները (1377—1432), աթոռը իրարմէ յաճախակած էին նախորդին սպանուիլ տալով և յաջորդութիւնը գնելով: Միեւ կողմէ վճարած գումարներն փոխանակելու համար, ոչ մի զեղծումի և ոչ մի կեղեքումի առջեւ կանգ չէին առներ: Ոչ վարդապետութիւնը ուղիղ եւ ուղղափառ պահելու նախանձայուզութիւն ունէին, և ոչ ալ ծանր զիջողութիւններէ կը զգուշանային, բաւական էր որ անձնական օգուտի կողմը ապահովէին: Հռոմէադաւան կաթոլիկութեան քարոզութիւնը անարգել կը տարածուէր Կիլիկիոյ մէջ Փրանկիսկեան միաբանութեան լատին

կրօնաւորներու ձեռքով։ Միևնոյն ատեն Դամինիկեան միաբանութեան լատին կրօնաւորներն ալ Մեծ Հայքի մէջ կ'աշխատէին հաստատութիւններ հաստատել, եւ Ռէնէոր կամ Մկոբաւոր Սէբաց հայալատին միաբանութիւնն մըն ալ կը կազմէին, որուն առաջին վարիչն էր եղած Բարթողիմէոս Բոնոնիացի լատին եպիսկոպոսը։ Սրիմի մէջ գտնուող Հայ գաղթականներն ալ, իրենց Գենուացի տիրապետողներու քաջալերութեամբ Հռոմի հետ ուղղակի յարաբերութեան կը մտնէին։ Մինչեւ իսկ պատգամաւորութիւն մըն ալ կը ղրկէին Փլորինտիոյ ժողովին (1439), Հռոմի հետ միաբանութեան խնդիրին վրայ բանակցելու համար։

Աղթամարի աթոռը, որ կանուխ բաժնուած էր Գրիգոր Պահլաւունիի ընտրութեան առթիւ (1114), Մայր աթոռի հետ հաշտուած էր Յակոբ Գ. Սեպի կաթողիկոսին օրով (1409), և օրինաւոր հաղորդակցութեան մտած էր Ս. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետին միջնորդութեամբ, որ բաժանման հետքերը ջնջելու իմաստուն նախաձեռնութիւնն ունեցած էր։ Այս հաշտութեան հետեւանքն եղաւ, որ Աղթամարայ կաթողիկոսներ Սսոյ աթոռին հետզհետէ յառաջացող քայքայումը տեսնելով, և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը պաշտպանել ուզելով, Սիսի մէջ տիրապետել սկսող ազգարմատութեան դէմ սկսան զինուիլ, թէպէտեւ միանգամայն իրենց աթոռը բարձրացնելու նպատակին ալ ուրանալ չէնք ուզեր։ Սիւնեաց մեծ դպրոցը, որ դարերէ ի վեր ուսումնականութեան և ուղղափառութեան հռչակը արժանապէս կը վայելէր, վերջին առեններ նոր ոգեւորութիւն և նոր զարգացում սաացած էր Յովհաննէս Որոտնեցի († 1388) և Մազաքիա Ղրիմեցի († 1394) և Գրիգոր Տաթեւացի († 1410) սուրբ վարդապետներուն ջանքին և խնամքին շնորհիւ։ Աստոց աշակերտներուն բազմութիւնը ազգային եկեղեցւոյ ազէտալի և ողբալի վիճակը տեսնելով, որոշեցին դարման մը ընել։ Այս եղաւ չարժառիթը, որ ստիպեց վերահաս վտանգին դիմաց հիմնական միջոցներ և արմատական հոգածութիւններ ձեռք առնել։ Յայտնի տեսնուեցաւ որ այլեւս ոչ մի քաղաքական պատճառ կամ օգտակար փաստ մը չկար, որ հայրապետական աթոռը իր նախնական և նուիրական տեղէն հեռու մնար. և որոշեցին նորէն զայն Էջմիածին դարձնել, որ համեմատաբար աւելի խաղաղ վիճակ մը ունէր Պարսկական թագաւորութեան

ներքեւ։ Գրիգոր Թ. Մուսաբէգեանց, որ կաթողիկոսական աթոռը դրաւած էր, տեղափոխուելու հրաւիրուեցաւ. ինքն չէարժուեցաւ բայց գործին չընդդիմացաւ, եւ իր եպիսկոպոսներ համակերպեցան։ Էջմիածնի մէջ գումարուած ազգային ընդհանուր ժողով մը, ուր եօթն հարիւրէ աւելի ժողովականներ հաւաքուած էին, եպիսկոպոսներ, վանահայրեր, վարդապետներ, աւագերէցներ, իշխանազուններ և գլխաւորներ (1441 Մայիս), պաշտօնապէս եւ հանդիսապէս աթոռին տեղափոխութիւնը որոշեց, հաստատեց և հաչակեց։ Երբոր նոր կաթողիկոս ընտրելու կարգը հասաւ, զանազան թեկնածուներու մէջ եղած մրցումը վերջացնելու համար, բոլորովին դուրսէն մէկու մը վրայ միացան, եէ կիրակոս Վիրապեցի, սրբակրօն և ճգնազգեաց եկեղեցականը, որ բնաւ նախընթաց գործողութեանց մասնակցութիւն ունեցած չէր, կաթողիկոս ընտրուեցաւ։ Այդ կերպով կը լուծէր երեք զօրաւոր թեկնածուներու բուռն մրցակցութիւնը, որոնք էին Զաքարիա Աղթամարայ կաթողիկոսը, Զաքարիա Հաւուցթառեցի Սիւնեաց դպրոցին առաջնորդը և Գրիգոր Ջալալբէգեան Արտազու արքեպիսկոպոսը։

Նոր և բարեյաջող շրջան մը բացուած կ'երեւէր Հայոց եկեղեցւոյն առջեւ։ Նոր կարգադրութեան զօրութեամբ, Կիլիկիոյ մէջ տիրել սկսող միաբենական գիջողամիտ ձգտումները կը դադրէին։ Աղթամարի աթոռը վերջնապէս եւ կատարեալապէս Մայր աթոռի հետ կը միանար, կարող և ուսեալ անձեր գործին գլուխը անցած էին, որոնց գործունէութիւնը բարեգուշակ էր եկեղեցւոյն ապագային համար։ Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ և մխիթարական հեռապատկերներ իրականութիւն պիտի չդանէին, բուռն կիրքեր ամէն բան պիտի վտանգէին, անհատական չահը հանրային չահին պիտի նախադասուէր, եւ Հայաստանեայց Եկեղեցին պիտի չվայելէր ակնկալած խաղաղութիւնն ու պայծառութիւնը։ Կիրակոս կաթողիկոս կարող չեղաւ կացութեան տիրապետել, և երկու տարի ետքը հրաժարեցաւ և գործէ քաշուեցաւ (1443), եւ իրեն յաջորդեց Գրիգոր Ժ. Ջալալբէգեան։ Զաքարիա, Աղթամարայ կաթողիկոսը, որ Կիրակոսի հրաժարելէն ետքը ինքզինքը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս հռչակած էր, էջմիածին եկաւ, Գրիգորը հալածեց եւ աթոռը գրաւեց (1461), բայց տարին չլրացուցած պարտաւորուեցաւ ետ դառնալ։ Գրիգոր Ջալալբէգեան նորէն իր տեղը

եկաւ, և անոնք որ իրեն օգնական ու գործակից եղած էին, աթոռակցութեան բարձրացուց, կաթողիկոսական օծումէ և լիազօր իշխանութիւն տալով անոնց։ Այս չնորհին արժանացան Արխատակէս Բ. Աթոռակալ եւ Սարգիս Բ. Աչտարաբ, եւ այս ժամանակէն սկսան յաճախել, էջմիածնի մէջ, մէկէ աւելի կաթողիկոսներ, որոնք միեւնոյն տեն կատարեալ իշխանութիւն կը վարէին, թէպետեւ օրէնքին աչքին, մէկէն զատ միւսները լիազօր տեղակալներ կամ օգնական աթոռակիցներ էին։ Այդ կացութեան բուն նպատակն էր զանազան ազդեցիկ եկեղեցականներու փառասիրութիւնը յագեցնել և տարբեր կուսակցութեանց գլխաւորները չհիլ. իսկ օգտակար կողմը եղաւ, աթոռոյ յաջորդութիւնը ապահովել, երբոր օրինական ընտրութիւններ կատարելու դիւրութիւն ու միջոց կը պակսէին։ Կաթողիկոսի մը մահուան առթին, անմիջապէս աթոռակիցը կամ աթոռակիցներուն երիցագոյնը անոր կը յաջորդէր, առանց ընդմիջումի և աթոռոյ պարապութեան վտանգի։ Իրօք ալ, նկատելով երկրին մէջ տիրող խռովութիւնները և անկարգութիւնները, և Հայերուն ցրուած ու անջատուած կացութիւնը, շատ դժուար, գրեթէ անհնար պիտի ըլլար կանոնաւորապէս ընտրողական ժողովներ գումարել և աթոռի չարունակութիւնը ապահովել։

Առաջին դարերէն սկսելով Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աջ բազուկին մասունքը իբրեւ կաթողիկոսական աստիճանին յատկանիշն ու անոր իշխանութեան երաշխաւորութիւնը նկատուած էր, և Սուրբ Աչ. անունով և զօրութեամբ կը տրուէին օրհնութիւնները և կը կատարուէին նուիրագործութիւնները, և նոյն իսկ սուրբ միւռոնի տեառնադրութիւնը։ Սուրբ Աչը կաթողիկոսներուն հետ մէկտեղ թափառած էր իրենց երկարաժամանակեայ պանդխտութեանց ատեն, եւ նոյնիսկ աթոռին Սիսէ էջմիածին փոխադրութիւնը Սուրբ Աչին ներկայութեամբ հաստատուած ու վաւերացած էր։ Զաքարիա Աղթամարցին, իբ կարծեցեալ կաթողիկոսական իրաւունքը պահպանելու դիտմամբ, Սուրբ Աչը մէկտեղ Աղթամար տարաւ, երբոր սոխպաւեցաւ էջմիածինէ հեռանալ (1462)։ Նուիրական մասունքը Աղթամար մնաց, մինչեւ որ վրթանէս Օձոպեցի եպիսկոպոսը յաջողեցաւ զայն Աղթամարէ վերցնել և էջմիածին դարձնել (1477), բոլորովին հետաքրքրական և ճարտար դարձուածքով մը։

Բայց ամէէ առաջ էջմիածնի մէջ տեղի ունեցած չփոթու-

թիւնները քաջալերեցին կարապետ Եդեսիացի եպիսկոպոսը, Սսոյ կաթողիկոսական աթոռն վերանորոգելու (1447), իբր փաստ և իբր հաստատութեան նշանակ Աչ մը երեւան հանելով։ Այդ պարագային կը սկսի Սսոյ մէջ մանաւանդ կաթողիկոսութեան մը գոյութիւնը, որ առաջ իբր հակաաթոռ սկսաւ, բայց հաքը Մայր աթոռին հետ հաշտուեցաւ և հաղորդակցութեան մտաւ, և այնպէս ալ մինչեւ այսօր կը չարունակէ։

Գրիգոր Զալալէդեանցի օրէն սկսելով (1443) էջմիածնայ աթոռը չարունակ ներքին խռովութեանց և արտաքին չփոթութեանց մէջ մնաց մինչեւ Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսին ընտրութիւնը (1629)։ Երեսունէ աւելի կաթողիկոսներու անուններ կը յիշուին աթոռին վրայ, ամանք իբր բուն կաթողիկոս և ուրիշներ իբր պարզ կաթողիկոսակից, և այդ բազմութեան մէջէն չենք կրնար յիշատակել այնպէս կարող և արդիւնաւոր մէկ մը, որ ժամանակին կացութեան վրայ տիրապետած ըլլայ։ Էջմիածինը պարսկական պետութեան ներքեւ էր, երեւանի խաները գրեթէ ինքնիշխան կը կառավարէին այդ երկիրը, և էջմիածնի ներքին չփոթութեանց մէջ միայն կեզքելու և դրամ կորզելու կողմը կը մշակէին։ Միշտ աւելի տուողին կողմը կը բռնէին, և երբոր յօժարակամ տուողներ չէին գտներ, բռնութեամբ կորզելու ճամբան կը գործածէին, մինչեւ իսկ կաթողիկոսները մարմնական խոշտանգանքներու կ'ենթարկէին, փրկանքի առիթ ստեղծելու համար։ Այդ կացութեան ներքեւ անհնար էր լուրջ և կանոնաւոր գործողութեան ձեռնարկներ կատարել։ Կատարեալ անկման նկարագիրն է, որ ամբողջ այդ միջոցը կ'ուրուագծէ։ Այդ կաթողիկոսներուն մէջէն կրնանք գովութեամբ յիշել Միքայէլ Սեբաստացին (1542—1564—1570), որ մէկ կողմէն Աղթամարի և Աղուանից կաթողիկոսներուն յաւակնութիւնները կրցաւ զսպել, և միւս կողմէն Հայ ապագրութեան սկզբնապատճառն եղաւ։ Նա Իտալիա ղրկեց Աբգար Եւդոկիացին (1562), որպէս զի նորագիւտ տպագրութեան արհեստը ուսուցնասիրէ, և այդ նպատակով Պիոս Դ. պապին ուղղուած յանձնարարականներ ալ տուաւ անոր ձեռքը։ Աբգարի յաջողցուցած առաջին տպագրութիւնները կատարուեցան Վենետիկ քաղաքը 1565 տարին։ Թէպէտ անկէ առաջ ալ մինչեւ 1512 տարին տպագրուած հայերէն գիրքեր կը գտնուին, սակայն այդ գիրքերը Եւրոպացի տպագրիչներու

ձեռքով և Հայ վաճառականներու քաջալերութեամբ յառաջ եկած պատահական արդիւնքներ են միայն: Բուն հայկական կանոնաւոր և չարունակեալ տպագրութիւնը Միքայէլ կաթողիկոսի օրէն կը սկսի, որուն այս ձեռնարկը բարեյաջող եղաւ և հետզհետէ հայ տպարաններ չատցան Վենետիկ, Հռոմ, Կոստանդնուպոլիս, Էջմիածին, Ասպահան և Ամստերտամ քաղաքներու մէջ: Ասոնց արտադրած գործերուն ամենէն կարեւորը և ամենէն ալ ընտիրը, 1666–ին Ամստերտամի մէջ, Ոսկան վարդապետի ձեռքով տպուած պատկերազարդ Աստուածաչունչն է:

ԺԷ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔՈՒԹԻՒՆԸ

Կաթողիկոսական աթոռին Սիսէ Էջմիածին փոխադրուելուն գրեթէ ժամանակակից է, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռի մը սկզբնաւորութիւնը: Մէհէմմէտ Բ. Ֆաթիհ, Օսմանեանց թագաւոր, կայսրութեան մայրաքաղաքը գրաւելէն ետքը պէտք ունեցաւ արմատական կարգադրութիւն մը ընել Յոյներուն հպատակութիւնը ապահովելու համար: Օսմանեան օրէնսդրութիւնը ամբողջապէս կրօնական կամ իսլամական էր, և բոլոր անհատական և ընտանեկան և կենցաղական իրաւունքները, բացարձակապէս մահմետական կրօնքին սկզբունքներէն ներշնչուած էին: Ասկէ առաջ իսլամ պետութիւնները քրիստոնէական երկիրներ նուաճած ատենին, երկու պայմաններէն մէկուն հետեւելու պարտաւորուած էին: կա՛մ իրենց կրօնքը բռնի ընդունիլ տալ իրենց նուաճած ժողովուրդներուն, և կամ անոնց ինքնուրոյն կառավարութիւն և յատուկ կենցաղական կացութիւն մը չնորհել: Արդ այս երկու պայմաններէն ոչ մէկը կը յարմարէր Կոստանդնուպոլսոյ, որ նորահաստատ իսլամական մայրաքաղաքը կը դարձակուէր: Մէհէմմէտ Ֆաթիհ այդ դժուարութիւնը լուծեց, Յոյներու կրօնական պետին, այսինքն է պատրիարքին թողլով այն ամէն կենցաղական և քաղաքական իշխանութիւնները, որոնք նախքին և սկզբնական կապակցութիւն ունէին քրիստոնէական

կրօնքին վերաբերեալ կէտերուն հետ: Այս կերպով կրօնական պետին իրաւասութեան ներքեւ անցան այն ամէն խնդիրներ և գործեր, որոնք կը պատկանին քրիստոնեաներու ընդհանուր կեանքին, ամուսնական խնդիրներուն, ընդհանուր դաստիարակութեան, բարեգործական հաստատութեանց, կրօնական պահանջից, եկեղեցական պաշտօնէից, կրօնապատկան գործոց, եւ այլն: Այսպէս ծագում առաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն քաղաքական իշխանութեան կամ կայսերական պատրիկութեան նման կերպարան մը տալը (1453):

Աշխարհակալ թագաւորը, այս կերպով Յոյներուն կացութիւնը ճշդելէ ետքը, մտածեց անոնց դիմացը ուրիշ քրիստոնէական տարր մըն ալ կազմակերպել, տարր մը որ ուղիղ կապուած է իրեն ու էրութեան չահերուն: Բազմաթիւ Հայ գաղթականութիւն մը փոխադրեց Կոստանդնուպոլիս քաղաքը, և զայն զետեղեց քաղաքին չրջանակի թաղերուն մէջ, պարիսպներուն ներքեւ ու գլխաւոր դուռներուն մօտ: Միեւնոյն առիթով, իբրեւ առաւել վստահութեան միջոց, Յոյները հաւաքուեցան քաղաքին մէջտեղը, աչատարակներէն և ամրութիւններէն հեռու: Արդէն ալ Հայերը՝ Օսման ներէն և ամրութիւններէն հեռու: Արդէն ալ Հայերը՝ Օսման Ա. Ղազի թագաւորին օրէն, Թաւրքերուն կատարեալ վստահութիւնը կը վայելէին: Այս առթիւ նոր Հայ գաղթականութիւնը Յոյներուն համար կազմակերպուած ձեւին և դիրքին վերածուեցաւ: Յովակիմ եպիսկոպոս, որ Փոքր Ասիոյ մէջ գտնուող Հայ գաղթականներու առաջնորդն էր, եւ կուտիւայէ Պրուսա անցած էր, Պրուսայէ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցաւ, եւ ստացաւ միեւնոյն աստիճանն ու պատուանունը, իշխանութիւնն ու իրաւասութիւնը (1561), որոնք Յոյներուն պատրիարքին տրուած էին:

Այս կերպով կառավարութեան ճանչցած, Յոյն եւ Հայ երկու պատրիարքները նկատուեցան արեւելեան քրիստոնէութեան երկու մեծ հաստատներուն գլխաւոր պետերը: Այս բաժանումը հիմնուեցաւ պարզապէս հաւատոյ դաւանութեան տարբերութեանց վրայ, ազգային կամ ազգային տարբերութեանց անկախաբար: Որչափ երկրագունակ Որթոդոքսներ կային, Յոյն, Պուլկար, Սերպ, Ռուսաստան, Ուլահ, Պուղտան, Ռութէն, Վրաստան, Գարամանցի, Ասորի, Մելքիտ, Արաբացի, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով ու պետերով Յոյն պատրիարքին ներքեւ դրուեցան: Միւս կողմէն ալ որչափ Միաբանակ ազգ-

զափառներ կային, Հայ, Վրացի, Ազուան, Ասորի, Բազդէացի, Ղպտի, Հապէշ, ամէնքն ալ իրենց ժողովուրդներով և պահերով ներկայուեցան Հայ պատրիարքարանի իրաւասութեան։

Հրեաներ այն տեղն օրինաւորապէս եւ պաշտօնապէս ճանչցուած մարմին մը չէին կազմեր. իսկ հռոմէադաւան կաթոլիկներ, որ են Լեվանդինօ կոչուած Արեւելքի Լատիններ, պարզապէս իբր օտարազգիներ կը նկատուէին։ Իսկ բնիկ Արեւելցիներէն անոնք որ հռոմէական կաթոլիկութեան կ՚անցնէին, իրենց դաւանափոխմամբ տարբեր հասարակութեան կերպարան կամ կացութիւն չէին ստանար, եւ նոյն իսկ կրօնի արտաքին գործոցութեանց համար, ինչպէս են, կնունք, պսակ, թաղում, եւ այլն, իրենց պատկանած պատրիարքութեան պաշտօնեաներուն դիմելու ստիպուած էին։ Այդ կազմակերպութիւնը անփոփոխ մնաց յաջորդ դարերու մէջ, և մինչեւ նոր վերջացող դարուն կէսին մասերը Քաթոլիք մը կազմուեցաւ ինքնուրոյն պատրիարքութեամբ (1830), և անկէ ետքը սկսան հասարակութիւններ հետզհետէ բաժնուիլ ու չատնալ դաւանութիւններու և ծէսերու տարբերութեանց համեմատ։

Կոստանդնուպոլսոյ Հայ պատրիարքները սկսան հետզհետէ իրենց իշխանութիւնը կազմակերպել և իրաւասութիւնները կեդրոնացնել, եւ հնարաւորութեան սահմանին մէջ՝ իրենց ձեռքը ամփոփել ազգային ամբողջ վարչութիւնը։ Իրենց վարչական գործունէութիւնը հետզհետէ տարածուեցաւ կայսրութեան բոլոր գաւառներուն վրայ, նոյնիսկ հոգեւորապէս՝ Սսոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց և Երուսաղէմի պատրիարքութեան պատկանեալ թեմերուն վրայ։ Հայոց պատրիարքութեան առաջին տեղերուն պատմութիւնը՝ աթոռներու և թեմերու փոխադարձ խնդիրներու շարք մըն է, չարունակ քաղաքական խռովութիւններու և պատերազմական չփոթութիւններու հետ խառնուած։ Այդ մանրամասնութիւնները մենք զանց կ՚ընենք, և չենք ուզեր մեր պատմական ամփոփումը և ընդհանուր տեսութիւնները ծանրաբեռնել այնպիսի պարագաներով, որ մեզ մեր բուն նպատակէն կը հեռացնեն։

◆

ԺԸ.

ԶԱՐԹՈՒՄԻ ԴԱՐԸ

Ճշմարտութիւնը խօսելու խղճահարութիւնից մինչեւ անխորհրդապահութեան ծայրայեղութիւնը մղել չքաշուեցանք և համարձակ յայտնեցինք այն ազեատալի կացութիւնը, որուն հասած էին Հայ Եկեղեցին և ազգութիւնը Միջին դարուն ատենները։ Բայց արդարութենէ չշեղելու համար, պէտք է նաեւ յայտարարել, թէ հնար չէ բնաւ Հայ Եկեղեցին մեղադրել իբր քաղաքական և կենցաղական անկումին պատճառ, և իբր պատասխանատու ազգին գլուխը եկած ազէտներուն, ինչպէս որ հռոմէականութեան ջատագովներէն ամենք յանդգնած են ըսել։ Միջնադարեան Արեւմուտքին անկեալ և ողբալի վիճակը, և Հռոմէական եկեղեցւոյ կողմէն յանուն կրօնի գործուած մեծեղեռն զեղծումները, բաւական են Հայոց եկեղեցին մեղադրանքէ վերծ պահելու և իրեն դէմ խօսող անդուռն բերանները կարկելու։

Արեւելեան քրիստոնէութեան մասին խստապահանջ դատաստան մը ընելէ առաջ, պէտք է միտքի առջեւ բերել այն սարսափելի կործանումը և այն ազէտալի աւերածները, որք Արեւելքէն եւ Հարաւէն իրենց վրայ հասած էին, և այն խիստ հալածանքները, զորս նա կը կրէր յաղթական բռնապետներու կողմէն։ Պէտք է յիշել այն մաւտորական խաւարը, որուն ներքեւ կը ճնշուէր քրիստոնեայ ժողովուրդը իր տիրապետողներուն կամքով։ Պէտք է կշռել այն զրկումը ամէն միջոցներէ և դիւրութիւններէ, որոնք թէ՛ նիւթապէս և թէ բարոյապէս խաւարը փարատելու պիտի ծառայէին։ Վերջապէս պէտք չէ մոռնալ այն անագին զոհողութիւնները, զորս Արեւելեան քրիստոնեաներ պարտաւոր էին յանձն առնուլ, մինչեւ իսկ իրենց նիւթական գոյութիւնը պահելու համար։

Այս ամէն դժուարութեանց հակառակ, նորէն Հայ ազգն

եղաւ, որ առաջին անգամ Արեւելքի մէջ, արթնալու և կանգնելու նախաքայլն առած ըլլալու պարծանքն ունենայաւ, և հաստատամիտ ճիգերով աշխատեցաւ այդ ազէտալի կացութենէն դուրս ելլել: Ոչ մի քաղաքական փոփոխութիւն գինքն չէր քաշալերեր, ոչ մի պատրաստական դիւրութիւն՝ ոգեւորութիւն չէր ընծայեր: Բայց նա, յուսահատ ըլլալու չափ ծանր պարագաներու ներքեւ ալ, եա չկեցաւ իւր ճիգերէն, և չարունակեց ձեռք երկնցնել ամէն կողմ, ուսկից որ զարգացման լոյսի և փրկութեան յոյսի ամենափոքր նշոյլն ալ կը տեսնէր:

Հազիւ թէ վերածնութեան առաջին նշանները կը սկսէին ճառագայթներ սփռել Արեւմուտքի վրայ, Հայեր անմիջապէս կը փութային Եւրոպայի կողմերն հասնիլ, որ մատուրական վերակենդանութեան քաղցերնին յագեցնեն: Միքայէլ կաթողիկոսէն ղրկուած պատգամաւորութիւնը, որ Ասիայ խորերէն մեկնելով կիպէնպէրկի գիւտին եաեւէն կ'երթար, Հայուն փութաջանութեան ամենէն նշանաւոր յայտարարութիւնն է: Դժբախտաբար Արեւմուտք, բուռն կրօնական մոլեռանդութեան ներքեւ կը գտնուէր, և ամենէն սաստիկ և աննեղոզամիտ քաղաքականութեան հետեւող էր: Արեւմուտք ոչ մէկու կը նպաստէր, ոչ մէկուն ալ կ'ուզէր օգնել, եթէ նա նախապէս հռոմէադաւան կաթոլիկութեան լուծին ներքեւ չմտնէր: Արեւմուտքէն որեւէ պաշտպանութիւն և օժանդակութիւն ստանալու անհրաժեշտ պայմանը՝ պապութեան հպատակութիւնն էր, որ այն տուն գերագոյն իշխողն էր Եւրոպայի մէջ: Իրօք ալ երբ անոր կրօնական սկզբունքներուն համամիտ չեղողներ խարոյկներու վրայ անողոքաբար կ'ոչրուէին, հնա՞ր էր մթթէ որ դիւրութիւն և օժանդակութիւն ընծայուէր Արեւելեան եկեղեցիներու հաւատացեալներուն, եթէ Հռոմի հետ միութեան չխնդարէին: Կրնա՞նք արդեօք մոռնալ՝ որ Փրանկիսկոս Ասսիզեանի, Դոմինիկոս Կուզմանի և Իգնատիոս Լոյոլայի աշակերտները՝ բոլոր իրենց քարոզչական եռանդն ու նախանձայուզութիւնը կը գործածէին Արեւելքին հին քրիստոնեաները, Արեւմուտքին նոր քրիստոնէութեան դարձնելու և բոլոր իրենց ոյժը կը վատնէին, որպէս զի նախնական եկեղեցւոյ աւանդապահ հաւատացեալները, լատին դպրոցականութեան նորահնար վարդապետութիւններուն ընդունելութեան բռնադատեն:

Այդ ցաւալի պարագաներուն մէջ էր, որ Հայեր երեքուն ընթացքի կը բռնադատուէին, երբեմն դիջողական և հաչտարար, և երբեմն հաստատամիտ և անհաչտ: Զիջողական էր ընթացքնին, ցորչափ պահանջուած կէտերը խոհական ներողամտութեան սահմանին մէջ կը մնային. հաստատամիտ էր, երբոր խոհականութեան թոյլ տուած չափէն աւելի կը պահանջուէր: Զիջողական էր, մինչեւ որ տանելի զոհողութեան համապատասխան օգուտ մը կը յուսացուէր. հաստատամիտ էր, երբ որ օգուտը պէտք կ'ըլլար չափազանցութեանց և աննեղելի զոհողութեանց փոխանակութեամբ գնել: Այս էր ընդհանրութեան ընթացքը. բայց եղան ատեն՝ որոնք դիջողութեան հոգին մինչեւ ծայրագոյն աստիճանը տանիլ չվարանեցան, յառաջդիմական փափաքներու ծայրայեղ անդէն մղուելով. մինչ ուրիշ չատեր, բացարձակապէս կը մերժէին իրենց սկզբունքներէն հրաժարիլ, նոյնիսկ արտաքին և կեղծաւորաց երեւոյթներով: Այդ բացատրութիւնները պէտք է միշտ մտքի առջեւ ունենալ, եթէ լաւ ճշդել կ'ուզուի այն եղելութեանց նշանակութիւնը, որոնք տեղի ունեցան Հայոց մէջ, Արեւմուտքի մէջ սկսած յառաջդիմական չարժումին մասնակցելու անյապ բաղձանքով:

Յառաջդիմասէր ուղղամիտ գործիչներուն գլխաւոր պիտի յիշենք Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսին անունը, որ հայրապետութեան բարձրանալէ չատ առաջ նուիրուած էր բարեկարգութեան և նոր կազմակերպութեան գործին: Էջմիածնայ աթոռը անոր նախանձայոյզ գործունէութեան կը պարտի այն ամէն նորոգութիւնները, որոնք գինքն կատարեալ կարծանման վտանգէն պահեցին: Նա Պարսից տէրութենէն կալած նահանգներուն վերջապարութիւնը, որոնց նէն ալ ստացաւ կեղեքումներուն վերջաւորութիւնը, անոնց վրայ նորէն աւելի ի վեր աթոռը կը հաստէր. հարկերու թեթեւացման և ապահարկութեան չնորհներ ալ ձեռք ձգեց. բարոյական կենցաղին բարենորոգման և եկեղեցական վարդապետութեանց ուղղութեան մասին ալ նշանաւոր արդիւնքներ ունեցաւ: Իւր կաթողիկոսական ընտրութիւնը նոր գործունէութենէ աւելի, կատարուած գործունէութեան վարձատրութիւն եղաւ, վասն զի չատ համառօտ եղաւ կաթողիկոսական պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, երեք տարի միայն (1629—1632): Անոր յաջորդը, Փիլիպպոս Աղբակեցի (1633—1655), իւր նախորդին սկզբնաւորած բարեկարգական ձեռնարկները

առջեւ տարաւ։ Թուրքիա ալ ճամբարդեց, և կոստանդնուպոլսոյ ու երուսաղէմի պատրիարքութեանց խառնակ գործերը իր ազդեցութեամբ կարգադրեց։ Մտադրութիւն դարձուց Լեհաստանի գաղթական Հայերուն վրայ, և զպեց անոնց հոմէական կաթոլիկութեան բռնադատող Նիկոլ եպիսկոպոսին ջանքերը։ Ժողով մըն ալ գումարեց երուսաղէմի մէջ (1651), և էջմիածնի ու Սսոյ աթոռներուն մէջ սիրոյ հակառակութիւնները վերջացուց, և Սսոյ աթոռը Մայր աթոռոյ հետ կանոնական հաղորդակցութեան մէջ դրաւ, ինչպէս որ կանուխէն այդ բանը կատարուած էր Աղթամարի աթոռին նկատմամբ։ Աշխատեցաւ նաեւ հայրապետական աթոռին նիւթական վիճակը բարւոքել, և եկեղեցական միջոցներ չատցնել, և այդ նպատակով ջրանցքներ բացաւ, և ջրաբաշխական ճարտար կերպով էջմիածնի ընդարձակ հաղերը ոռոգուելու վիճակի մէջ մացուց։

Յակոբ Գ. Ջուղայեցի (1655—1680), միեւնոյն ուղղութեամբ գործեց։ Դժբախտաբար ծանր գժտութիւններ ծագեցան կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և պարտաւորուեցաւ այն կողմ դարձնել իր ուշադրութիւնը։ Հռոմէ ղրկուած քարոզիչներ, կղմէն կալանուած՝ Թէաթինեան լատին կրօնաւորին գլխաւորութեամբ, սկսած էին հետեւողներ գտնել Հայերուն մէջ։ Անոնցմէ Թովմաս Բերբացի վարդապետը, մինչեւ իսկ պատրիարքական աթոռը գրաւելու կը յաջողէր, թէպէտեւ չուտով ժողովուրդին կողմէն աթոռէ կը վտարուէր։ Միեւնոյն ատեն Եղիազար Այնթապցի եպիսկոպոսը, որ հետզհետէ կոստանդնուպոլսոյ և երուսաղէմի պատրիարք եղած էր, ինքզինք Թուրքիոյ Հայոց կաթողիկոս կը հռչակէր, իբր էջմիածնի հակաթոռ։ Յակոբ կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ անձամբ կոստանդնուպոլիս գալ (1664), և գործերը կարգադրելէն եաքը, նորէն իր աթոռը վերադարձաւ (1667)։ Բայց չփոթութիւնները և երկպառակութիւնները նորէն զօրացան կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և պէտք եղաւ որ Յակոբ կաթողիկոս անգամ մըն ալ անձամբ կոստանդնուպոլիս գայ (1679), ինչ որ ծերունին կատարեց հակառակ իր անցած տարիքին։ բայց չկրցաւ ծանր հոգերու եւ աշխատութեանց տակալ, և այնտեղ վախճանեցաւ 82 տարեկան հասակին մէջ (1680)։ Մարմինը թաղուեցաւ Բերայի ապգային գերեզմանոցին մէջ, ուր չիրիմը մինչեւ այսօր հաւատացելոց ընդհանուր յարգանաց առարկայ է

և բարեպաշտական ուխտատեղի (*)։

Կաթողիկոսական աթոռը իբր երկու տարի դատարկ մնաց հակաթոռ եղիազարի յարուցած չփոթներուն պատճառով, և խառնակ կացութիւնը չկրցաւ կարգի մտնել, բայց եթէ երբոր նոյնինքն հակաթոռը կանոնապէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ։ Եղիազար Այնթապցիի կաթողիկոսութիւնը իննը տարի տեւեց (1682—1691), և արդիւնաւոր և օգտակար պաշտօնավարութիւն մը եղաւ։ Իրեն չէին պականեր ոչ լաւ մտադրութիւններ և ոչ յոյժ ձիրքեր, և անգամ մը որ իր փառասէր ձգտումները իրենց չափաւորը գտան, բոլոր իր կարողութիւնն ու աշխատութիւնը եկեղեցւոյն ու ազգին օգտակար ընելու գործածեց։ Այս կերպով իր եռեւէն պատուաւոր յիշատակ թողուց, և Հայոց եկեղեցւոյ հայրապետական չարքին մէջ ընտիրներէն մին նկատուեցաւ։

ԺԹ.

ՈՒԹԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

Զարգացման և յառաջդիմութեան և ուսման սէրը, որ բոլոր Հայերուն սիրտերուն մէջ բորբոքած էր, և որ չափերուն վրայ միջոցներու խարութեան զգուշութիւնն ալ կը մեռցնէր, մեծապէս ձեռնտու եղաւ հռոմէադաւան քարոզիչներուն, իրենց դաւանութիւնն ու վարդապետութիւնը Հայոց մէջ տարածելու։

Ութեւտասներորդ դարուն սկիզբները հռոմէադաւան կաթոլիկներու խմբակ մը կազմուած էր արդէն կոստանդնուպոլսոյ մէջ։ Բերայի մէջ գտնուղ Լատին կրօնաւորներ ամէն տեսակ հրապոյրներ կ՚առաջարկէին, և Գազղիոյ Ամենաքրիստեական հզօր պաշտպանները ալ իրենց զօրութեամբ կը

(*) Վերջերս ասոր անիւնները փոխադրուած են Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ բակը, եւ դարձեալ առարկայ են հայ եւ օտար հաւատացեալներու յարգանքին։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

պաշտպանէին, և նոյն գործունէութեան կ'առաջարկէին։ Թէպէտեւ նորադարձ կաթոլիկները կը չարունակէին պաշտօնապէս Հայոց պատրիարքարանին իշխանութեան ներքեւ մնալ, սակայն գործօն կուսակցութիւն մը կազմած էին և կը ձգտէին մինչեւ իսկ ազգային վարչութիւնը ձեռք անցընել և պատրիարքարանին տիրապետել։ Ասոնց դէմ, իրենց ազգային և կրօնական հաւատարիմ և անոր գաւանութեան վրայ հաստատուն եղողներն ալ, որոնք թէ՛ թուով գօրաւոր էին, և թէ Օսմանեան կառավարութեան առջեւ ազդեցութիւն կը վայելէին, կ'աշխատէին ամէն հնարաւոր միջոցներով իրենց հնաւանդ եկեղեցին պաշտպանել, և այդ նորադարձներուն գործած հնարքներուն առջեւն առնել, և քայլերուն տուող ազդեցութեանց այժը կտրել։ Քանի որ այդ նորադարձ կաթոլիկները՝ օտարներու հետ սերտ և գաղտնի յարաբերութեանց մէջ կը գտնուէին, բնական էր որ այս երեսէն կառավարութեան աչքին կասկածելի երեւային։ Ահա է իրենց դէմ գործածուած միջոցներուն սկզբնական ծագումը, և իսկական նշանակութիւնը այն կարգադրութեանց՝ զորս կառավարութիւնը հրամայած է նոր կաթոլիկ եղող Հայերուն դէմ։ Կաթոլիկներ աշխատած են իրը կրօնական հալածանքներ ներկայել անոնք, սակայն իսկապէս ներհակընդդէմ մրցումներու պատահական զէնքեր են։ Որովհետեւ նորադարձ կաթոլիկներն ալ միեւնոյն կերպով կը մաքառէին Հայոց պատրիարքարանին դէմ, և չէին խզճեր զայն ամբաստանել, իբր թէ Ռուսաց կառավարութեան դիտումներուն ծառայելու հակումներ ունենալ։

Կռահանդնուպոլսէ դուրս հռոմէադաւան կաթոլիկութիւնը յաջողութիւն գտաւ աւելի Մամպուռի և Բերիայի մէջ. Մելքոն Թապատեան և Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսներ յայտնապէս հռոմէականութեան յարեցան, ինչ որ իրենց վրայ հրաւիրեց պատրիարքարանի խստութիւնները։ Հռոմէադաւաններն ալ իրենց կողմէն յոգւոյ կը գործածէին Դաղղիոյ դեսպանութիւնը, և անով հաւատարիմ Հայադաւանութիւնն վրայ կը բռնանային։ Աչխարհածանօթ իրողութիւններ են Եգոկիայի Աւետիք պատրիարքի արկածները, որ Դաղղիոյ դեսպանին պահանջմամբ առաջին անգամ Եէմիդուլէի աշտարակին մէջ բանտարկուեցաւ (1703), և վերջէն Թինեոսս աքսորուելու առիթով, նենգութեամբ յափշտակուեցաւ,

և բանի Գաղղիա տարուեցաւ (1705), ուր հաւատաքննական տեառնի վճիռով խիստ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ և բռնադատեալ դաւանափոխութեան մէջ վախճանեցաւ (1711)։

Այսուհդ առանձին պէտք է յիշենք Մխիթար Սեբաստացի վարդապետը, ուսման փափաքով սաստիկ վառած և դաւանական մասին լայնախոհ գաղափարներ տածող եկեղեցական մը, որ առաջ ձեռնարկեց Վենետիկի հանրապետութեան Պեղոպոննէս (Մօրա) թերակղզւոյն վրայ տիրապետութենէն օգտուելով, ուսումնական վանականութիւն մը հաստատել այնտեղ (1712), քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեան ներքեւ։ Բայց իր ձեռնարկը խանգարեցաւ, երբոր Վենետիկի հանրապետութիւնը Օսմանցիներէ յաղթուելով պարտաւորուեցաւ Պեղոպոննէսը թողուլ։ Այն ատեն Մխիթար վարդապետ որոշեց նոյնիսկ Վենետիկի հանրապետութեան կեդրոնը դիմել, և այնտեղ հաստատել իր գաղափարած վանականութիւնը, և յաջողեցաւ ալ այդ նպատակին համար Վենետիկ քաղաքին մօտերը Սուրբ-Ղազար կղզեակին ստացութեան չնորհն ընդունիլ (1717)։ Մխիթար վարդապետ Իտալիոյ մէջ գտնուելով՝ ստիպուեցաւ հռոմէական պապութեան պայմաններուն համակերպիլ, որպէս զի կարենայ անարգել իր ծրագրած նպատակին հետեւիլ և մտաւորական զարգացման գործը յաջողցնել։ Բայց տեւիլ և մտաւորական զարգացման գործը յաջողցնել։ Բայց խոհական խորհրդով հեռու մնաց քարոզչական և մարդաբանական գործունէութիւններէն։ Այդ ուղղութիւնը, որ աւելի համապատասխան էր իր ազգօգուտ գործունէութեան, աւանդաբար պահեցաւ իր միաբանութեան կողմէ ուսեւտասաններորդ դարուն մէջ, ուրկէ եաքը ուրիշ ուղղութիւններ մուտ գտնել սկսան։ Բայց ասիկա պատճառ մը չէ որ գովութեամբ չյիշատակենք այն գրական ծառայութիւնները և օգուտները՝ զորս ազգին ընծայած է Մխիթարեան միաբանութիւնը, իր կրկին՝ վենետիկեան և վիեննական ճիւղերով, և Հայոց լեզուն և Հայ գրականութիւնը ճոխացուցած է բազմաթիւ և գնահատելի երկասիրութիւններով։

Ուրիշ վանական հաստատութիւն մըն ալ հիմնուեցաւ միեւնոյն ժամանակ Լիբանանի լեռներուն վրայ, Մարոնի ժողովուրդին հովանաւորութեամբ, Աբրահամ Աբթարեան վարդապետի ձեռքով, և Անտոնեան միաբանութիւն անուանուի։ Այս միաբանութեան ալ նպատակը միեւնոյնն էր, ինչ որ էր Լա-

ին աչխարհին մէջ հաստատուող միւս միաբանութեան նպատակը. միայն Լիբանանի դիրքը աւելի պիտի նպաստէր իրեն՝ Հայ ազգութեան հետ մօտէն չփման առաւելութիւնը պահպանելու։ Թուրքիոյ հարաւակողմեան գաւառները, տակաւին կը պահէին կիլիկիոյ թագաւորութեան վերջին ժամանակներուն լատինամիտ յիշատակները, որով այս կողմի Հայերը աւելի մօտ էին լատինական կաթոլիկութեան համաձայնելու։ Այդ զգացումներն էին թերևս, որ ստանց համաթձակութիւն տուին քանի մը քահանաներով և կիլիկիոյ անունով հռոմէադաւան կաթողիկոսութիւն մը կազմակերպել, և Աբրահամ Արծիւեան եպիսկոպոսը կաթողիկոս հռչակել (1740)։ Աբրահամ փութաց անձամբ Հռոմ երթալ և Բենեդիկտոս ԺԴ. պապին ներկայանալ իբր թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ըլլար։ Բենեդիկտոս պապ, հարկաւ պիտի գիտնար, թէ ի՛նչ արժէք կըրնար ունենալ ներկայացող անձին յաւակնոտ յայտարարութիւնը. բայց անհիմն գործին իսկութիւնը պարզելով՝ իրեն հպատակողներուն քաջալերութիւնը կտրել չուզեց, և Հռոմի աթոռին Արևելքի վրայ ունեցած նպատակին նպաստաւոր առիթ մը նկատեց։ Ուստի իր կողմէն Հայ կաթոլիկ նոր պատրիարքութիւն կամ կաթողիկոսութիւն մը ստեղծեց (1742), պաշտօնապէս և ըստ ամենայնի Հռոմի աթոռին ենթարկեալ ըլլալու պայմանով։

Հռոմէական կաթոլիկ հաստատութիւնները, Հռոմի Բրոքականտային միջոցները, և Գաղղիոյ տէրութեան պաշտպանութիւնը, ազդուապէս նպաստեցին կաթոլիկութեան Հայոց մէջ տարածուելուն, ինչչափ որ ալ արդիւնքները համապատասխան չեղան գործածուած միջոցներուն մեծութեան և ձեռք առնուած միջոցներու զօրութեան։ Եւրոպական չփումները, որ մարդարտական ճիգերու բնական հետեւանքն էին, նպաստեցին իրաւ՝ ազգին մէջ մտաւորական մակերեւոյթը աստիճան մը բարձրացնելու, բայց միեւնոյն արդիւնքը ձեռք ձգուած կ՚ըլլար նաեւ առանց դաւանափոխական պայմանին, քանի որ զգացումներու հետզհետէ զարգացումը և ժամանակին հոլովումը և յարաբերութեանց յաճախութիւնը, բաւական պիտի ըլլային անշուշտ միեւնոյն նպաստաւոր արդիւնքը արտադրելու։ Ասոր մէկ փաստն ունինք վարդան Բաղիշեցի վարդապետին ձեռնարկին մէջ, որ նոյնիսկ Ամերդեայ վանքին մէջէն գիտցաւ ուժգին զարկ մը տալ մտաւորա-

կան զարգացման ներքին գաւառներու մէջ։ Իր աշակերտութենէն, Յովհաննէս Կոլոտ և Յակոբ Նալեան կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներ և Գրիգոր Շղթայակիր Երուսաղէմի պատրիարք, կրցան նշանաւոր ծառայութիւններ ընել և արդիւնքներ ցուցնել միեւնոյն նպատակով, առանց իրենց ազգային եկեղեցւոյն անհաւատարիմ գտնուելու։ Այս երախտաւոր անձերու չնորհիւ է որ ութեւտասներորդ դարուն մէջ զգալի գարգացման սրգասիքներ սկսան յառաջ գալ ազգային կեանքին և եկեղեցական բարեկարգութեան չրջանակներուն մէջ։

Վերջին էջերուն մէջ սկսանք առաջին տեղը տուած ըլլալ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան։ Այս մասին մեր արդարացումը կը գտնենք Թուրքիոյ պատրիարքութեան չարունակաբար ստացած կարեւորութեան, և Ամենայն Հայոց հայրապետութեան աթոռին հետզհետէ նուազած կարեւորութեան մէջ։ Այն օրէն որ բազմաթիւ և գօրաւոր գաղթականութիւն մը գետեղուեցաւ Թուրքիոյ մայրաքաղաքին մէջ, և իրեն գլուխն ալ պատրիարքական աթոռ մը հաստատուեցաւ, կոստանդնուպոլիս սկսաւ Հայութեան և ազգային չաներուն կեդրոն ըլլալ։ Մինչ միւս կողմէն տասն կաթողիկոսներ, որ Եղիազար Այնթապցիին յաջորդեցին, Նահապետ Եղնոխացիէն սկսելով (1691—1705) մինչեւ Յակոբ Ե. Շամախեցի (1759—1763), յիշատակութեան արժանի նոր ձեռնարկ մը չունեցան, թէպէտ ամէնքն ալ Մայր աթոռին պայծառութեան փափաքողներ և գտած կացութիւնին պահպանողներ եղան։ Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսը (1763—1780), որ տասներէն հաքը նստաւ, սոյն դարուն մէջ Մայր աթոռին վրայ գտնուող ամենէն նշանաւոր դէմքն է։ Իր անխոնջ աշխատութիւնը արգասաւոր և օգտակար արդիւնքներ ունեցաւ, էջմիածնի ստացութիւնները օրինաւոր արձանագրութիւններով կարգադրուեցան, Մայր աթոռին սեփական իրաւունքները պաշտպանուեցան, ժառանգաւորաց վարժարանը բարեկարգուեցաւ, տպարան մը բացուեցաւ, և թղթաչինութեան գործարան մը հիմնուեցաւ։ Նոյնինքն Սիմէոն եղաւ որ Ռուսական կառավարութեան հովանաւորութիւնն ստանալու համար առաջին յարաբերութիւնները հաստատեց, կաթողիկոսական դիւանատուն մը կազմեց օրինաւոր դիւանագրութիւններով, և ազգային եկեղեցւոյ ծոնացոյցին մէջ ալ փոփոխութիւններ կատարեց, աւելի կանոնաւոր և հաստատուն ձեւ մը տալով անոր, որ թէպէտ

սկիզբները դիտողութեանց տեղի տուաւ, բայց հետզհետէ տարածուեցաւ և ընդհանուր Հայ եկեղեցւոյ մէջ գործածական դարձաւ։

Ղուկաս կարնեցի կաթողիկոսը (1780—1799), որ Սիմէոնի յաջորդեց, չանաց անոր ձեռնարկները լրացնել և հաստատուն գործել։ Վեց եպիսկոպոսներէ բաղկացած մնայուն ժողով մըն ալ կազմեց Մայր աթոռոյ մէջ, իբրեւ կաթողիկոսական խորհրդակից, եկեղեցական գործերու միօրինակ և կանոնական ընթացք տալու նպատակով։ Նա ինքն եղաւ որ էջմիածնի Մայր տաճարին ներքինն ալ զարդերով և նկարներով ճոխացուց։

Անդին, Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, Զաքարիա Փոզուեանի պատրիարքը (1773—1799) որ դարուս պատրիարքներուն չարքը կը փակէ, Սիմէոնի արժանաւոր մրցակիցն եղաւ իրեն բարեկարգիչ գործունէութեամբ։ Իւր ամենէն մեծ արժանիքն եղաւ եկեղեցականաց դաստիարակութեան և զարգացման զօրաւոր զարկ մը տուած ըլլալը։ Ինքն անձամբ ուսուցչութեամբ ալ կը զբաղէր կարող և յայողակ աշակերտներ հասցնելու համար, որոնք պատրաստուէին եռքը թեմական վարչութեանց և ուսումնական հաստատութեանց գլուխը կը դնէր։ Արմաշի վանական վարժարանը, որ այնչափ նշանաւոր պատրիարքներ և եպիսկոպոսներ տուած է Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին, Զաքարիայի աշակերտներէն Բարթողիմէոս Կապուտիկեան և Պօղոս Գարագաշեան եպիսկոպոսներուն աշխատութեամբ յառաջ եկած հաստատութիւն մըն է(*)։

Ի.

ԻՆՆԵՒՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐԸ

Ղուկաս կաթողիկոս և Զաքարիա պատրիարք միեւնոյն տարին մեռած էին (1799), և իննեւտասներորդ դարը երկու

(*) Հայ Արմաւը այժմ աւերակ վիճակի մէջ է եւ անունը Ամմէէի փոխուած։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

աթոռներուն ալ պարապութեամբ և ընարողական բուռն պայքարներով սկսաւ։ Թէ՛ էջմիածնի և թէ կոստանդնուպոլսոյ համար ընտրելիներ պէտք էին, և կարծես թէ Արեւմուտքը տակնուվրայ ընող խռովութիւնը՝ Արեւելքի վրայ ալ ազդեցութիւն կը ներգործէր, և Հայերն ալ չփոթութեանց կը դրգռէր։ Յովսէփ Արզութեան, Դաւիթ Ղորղանեան և Դանիէլ Սեբաստացի եպիսկոպոսներ էջմիածնի աթոռին համար կը մրցէին, և ամէն մէկն ալ իրեն կուսակցութիւն ունէր։ Թէպէտեւ առաջինը յաղթական ելաւ և ընտրութիւններէն յաջողեցաւ, բայց աթոռոյ ստացութեան չհասած մեռաւ։ Երկրորդը թէպէտեւ յաջողեցաւ աթոռը գրաւել, և քանի մը տարի ալ պահել, բայց վերջապէս մերժուեցաւ, և յիրաւի եղաւ, որ օրինաւորապէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ, թէպէտ ան ալ չատ երկար չապրեցաւ (1807—1808), բայց իւր օրով կրցաւ էջմիածնի մէջ խաղաղութիւն և հաշտութիւն հաստատել, և կանոնաւոր վարչութիւն սկզբնաւորել։

Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ալ, անհաւատալի արագութեամբ պատրիարքներ իրարու տեղ կ'անցնէին։ Դանիէլ Սեբաստացի, Դաւիթ Ղորղանեան, Յովհաննէս Զամաչրճեան, Գրիգոր Խամսեցի, և դարձեալ Յովհաննէս Զամաչրճեան, իրարու յաջորդեցին, երեք տարիէ պակաս ժամանակի մէջ (1799—1802), բայց այս վերջինը կրցաւ աթոռի վրայ մնալ բաւական տարիներ (1802—1813), և այդ պարագային օգտուեցաւ պատրիարքարանի գործերուն մէջ կանոնաւորութիւն և օրինաւորութիւն մացնել։

Իննեւտասներորդ դարուն էական և առանձնայատուկ նկարագիրն եղած է, ժողովրդական տարրին արուած՝ պատրիարքարանի գործերուն աւելի ընդարձակ մասնակցութիւնը, և աշխարհականներուն եկեղեցական գործերուն միջամտութեան կանոնաւորումը, յատկապէս ընտրուած և քուէի դրութեամբ կազմուած ժողովներու ձեռքով։ Այդ բանին առաջին փորձը կատարուեցաւ, երբ փոփաք կար հռոմէական կաթոլիկութեան յարողներու կողմէ յուզուած վէճերուն վերջ տալ, հնարաւոր եղած կերպով մը։ Փնտռուածը երկու կողմին համար ընդունելի միջակ դրութիւն մը գտնել էր, որով հնար ըլլար առաջն առնել այն դժուարութեանց և հակառակութեանց, որք կը սպառնային վտանգաւոր ձեւ մը առնել։ Գաղղիոյ կառավարութիւնը ձեռներէց դիրք մը առած էր, և կ'աշխատէր այս միջոցով ընդարձակել իւր ազդեցութիւնը Արեւելքի մէջ։ Առա-

չին անգամ խառն յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ պատրիարքարանի մէջ գումարուումներ ունեցաւ (1810)։ Առաջինին ապարդիւն ելքէն ետքը՝ երկրորդ յանձնաժողով մը եւս կազմուեցաւ (1816), նպատակ ունենալով երկու կողմին ատտուածաբանները դէմ դէմի բանակցելու բերել, որ տարաձայնութիւնները պարզուին։ Երեք տարի ամբողջ՝ վիճաբանութիւնները չարունակեցին (1817—1820), առանց արդիւնք մը առաջ բերելու. թերեւս անհամաձայնութիւններ եւ հակառակութիւններ աւելի ալ զօրացան։ Երբոր կաթոլիկութեան յարածներուն կողմը բժշուելու ձգտումներով կը գործէր, ազգային եկեղեցւոյն հաւատարիմ եղողներ միութիւն պահել կը պահանջէին, բայց իրենց սկզբունքին վրայ զիջողութիւն չէին ընդուներ։ Այդ տարաձայնութիւնները չարունակեցին մինչեւ ռուսութուրք պատերազմէն ետքը (1829), որ եւրոպական ատրութիւններու միջամտութեամբ, Օսմանեան կառավարութիւնը՝ Հայոց մէջ տիրող երկպառակութիւնը արմատաքի վերջացնելու համար, որոշեց բոլորովին անջատ ու անկախ հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մը կազմել Քաթոլիք տառնուներին ներքեւ, և այդ հասարակութեան մէջ անխտրաբար համախմբել բոլոր հռոմէադաւան կաթոլիկութեան հետեւող օսմանեան հպատակները, ինչ ցեղէ և ինչ ծէսէ ալ ըլլան։

Այդ առաջին անջատումը բաղդատական տէրութիւններն ալ քաջալերեց, նոյն օրինակին հետապնդել իրենց դաւանութեան յարողներուն համար։ Առաջին բաղդատական քարոզիչը կոստանդնուպոլիս հաստած էր, կաթոլիկ հասարակութեան կազմուելէն տարի մը ետքը (1831), և անմիջապէս կը սկսէր իր քարոզութեամբ իրեն հետեւողները կազմակերպել։ Բաղդատական քարոզութեան ձեռնարկը չուտով կ՚ընդարձակուէր դպրոցական հաստատութիւններու և նիւթական նպաստներու չնորհիւ, որոնք խիզճեր գնելու միջոցներ կը դառնային, և այնչափ յաջողութիւն ու ընդարձակութիւն կը գտնէր, որ նոր անջատում մըն ալ իրականացաւ Հայութեան մէջ, և նոր հասարակութիւն կամ ազգութիւն (միլլէթ) մըն ալ կազմուեցաւ պաշտօնապէս Փրոթէսթանտ անունի ներքեւ (1847), որ կաթոլիկ հասարակութեան նըմանութեամբ, իր մէջ կ՚ամփոփէր ամէն փրոթէսթանտութեան կամ բաղդատականութեան յարողները, առանց ցեղի կամ ազգի խտրութեան, և առանց դաւանական յարաբերութիւններու տարբերութեան։ Այս երկու անջատուած մասերը, Քաթոլիք և Փրոթէսթան հասարակութիւնները, թէպէտ հիմնապէս հաւատոյ դաւանութեան տեսակէտէն կազմուած էին առանց ցեղի կամ ազգի տարբերութեան, բայց երկուքն ալ մեծամասնութեամբ Հայերէ կազմուած եղան, անջատուած Հայ հասարակութիւններ ըլլալու չափ։ Մենք չենք վարանիր յայտարարել, որ եթէ այդ անջատումները մէկ կողմէ Հայութիւնը տկարացուցին, անոր մէջ ներհակ չափեր առեղծելով և միութեան ոյժը կտրելով, միւս կողմէն անուղղակի կերպով Արեւմտեան աչխարհի հետ յարաբերութիւններն ընդարձակելու առիթ ընծայեցին, երբ տակաւին այդ յարաբերութիւնները չտեսնելու միջոցները նուազ էին։

Երբոր այդ բաժանումները կը կատարուէին Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքարանին չրջանակին մէջ, էջմիածնայ կաթողիկոսութեան չուրջն ալ քաղաքական փոփոխութիւններ տեղի կ՚ունենային։ Պարսկական տիրապետութեան ներքեւ էր Հայաստանի այդ մասը և կը կառավարուէր խաներու ինքնագլուխ իշխողութեամբ, որ երթալով բռնաւորական և անտանելի կը դառնար, և Հայեր իրրեւ կացութեան դարման սկսեր էին աչուընին Ռուսիոյ կայսրներուն դարձնել և անոնց պաշտպանութեան դիմել։ Իրրեւ առաջին քայլ մը սկսեր էին հարստահարութիւններէ ազատելու համար խումբ խումբ Ռուսական տէրութեան կողմերը գաղթել. բայց վերջէն աւելի արմատական դարման կարծեցին, նոյնիսկ Ռուսական տէրութիւնը հրաւիրել հիւսիսային Հայաստանի կողմերը, որք իրրեւ կովկասեան երկիրներու յարակից՝ նոյն անունին ներքեւ կոչուիլ սկսան։ Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը այդ գաղափարին սկզբնապատճառն ու մշակողն եղաւ, և այդ երեսէն կատարին Բ. կայսրուհւոյն (1762—1796) և Պօղոս կայսեր (1796—1801) սիրելին եղաւ, և մինչեւ իսկ իր ազգատոհմին համար իշխանական պատուանունն ու արտօնութիւնն ստացաւ։ Ռուսական տիրապետութիւնը հետզհետէ իր յառաջխաղացումը չարունակեց, և իր արշաւանքները Հայաստան ալ հասան, և երեւան ու էջմիածին Ռուսական տէրութեան ներքեւ մտան (1828), և Հայ կամաւորներու գունդ մըն ալ այդ գործին օժանդակեց, Ներսէս Աչտարակեցի արքեպիսկոպոսին հրամանատարութեամբ։ Այդ առթիւ Նիկողայոս Ա. կայսրը (1825—1855) իր խոստումները առատապէս ընդարձակեց, մինչեւ իսկ Հայերուն աչքին ինքնուրոյն իշխանութեան ակնկալութիւնը փայփայեցուց, և այդ խոստումները հրաչխաւորելու դիտմամբ, պահ

մը Հայկական Նահանգ անուանն ալ տուաւ նոր տիրապետած գաւառներուն։ Բայց այդ ամէնը քաղաքագիտական ճարտարութիւններ եղան և տիրապետութիւնը դիւրացնելու առաջնորդիչներ։ Երբոր տիրապետութիւնը լրացաւ ու հաստատուն ձեւ առաւ, Ռուսական կառավարութիւնը մինչեւ իսկ Հայոց կրօնական համ հոգեւորական գործերուն վրայ ալ ազդեցութիւն ունենալու ձեռք զարկաւ։ Այդ նպատակով հրատարակուեցաւ Պալաէննէա կոչուած կանոնագրութիւնը (1836), յատկապէս Հայոց համար, որ կաթողիկոսական վարչութիւնն ու իրաւունքները պետականներու հետ յարաբերութեան մէջ դնելու ձեւին ներքեւ, բաւական ընդարձակ դաւոներ կը բանար քաղաքական իշխանութեան առջեւ։ Թէպէտեւ այդ կանոնագրութեան մասին դիտողութիւններ եղան Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Հընդկաստանի Հայերուն կողմէն, սակայն ազդեցութիւն չունեցան։ Պալաէննէան մինչեւ այսօր իր կատարեալ ազդեցութեան և կազմակերպութեան մէջ կը մնայ(*)։

Նորէն կաստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան դառնալով, պէտք է դիտել տանք, թէ որչափ ալ պաշտօնապէս բացարձակ էր կաստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն իշխանութիւնը, սակայն իրենք ալ գործնականապէս ենթարկուած էին Ամէնա կոչուած ազգային գլխաւորներուն ազդեցութեան, որք պարզապէս դրամական ազնուապետութիւն մը կը կազմէին, և գըլխաւորներ նկատուելու համար անկէ զատ ուրիշ փաստ կամ առաւելութիւն չունէին։ Այդ դրութեան բնական հետեւանք և անբաժանելի արդիւնք եղող զեղծումները, զղացումներու զարգացումն ու ժամանակին փոփոխութիւններն ալ վրայ գալով, եւրոպայի՝ գլխաւորապէս Գաղղիոյ մէջ կրթուած ուսումնական նոր սերունդ մըն ալ մէջտեղ ելլելով՝ նոր չարժում մը սկսաւ ազգային գործերուն ընթացքին մէջ, և հասարակութեան զանազան դասակարգերուն մէջ հանրային գործերուն մասնակցելու եռանդ մը երեւան եկաւ։ Ասոնց հետեւցան պատրիարքարանի գործերուն համար յատուկ ժողովներու կազմութիւնը, և ժողովներուն ընտրողական դրութեամբ կազմուիլը առանց դասակարգային տարբերութեանց։ Ամենէն առաջ կազմուածն եղաւ պարզապէս եղեմատական յանձնաժողով մը (1841)։ Աւելի ուշ կազ-

(*) Ռովեռական էժիմէ եսք գոյութենէ դադրեցաւ։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

մուեցան ընդհանուր վարչութեան համար կրօնական ժողով մը տասնչորս և քաղաքական ժողով մը քսան անդամներով (1847), որոնցմէ բխեցաւ դատաիարակութեան գործերու յատկացուած ուսումնական խորհուրդ մը (1853)։ Ժողովներու և խորհուրդներու կազմութիւնը տիպզոզական գարձուց կանոնագրութեան պէտքը, փոխադարձ ձեռնհասութիւնները ճշդելու և պաշտօնավարութեան կերպերը որոշելու համար, և այս նպատակով յօրինուեցաւ Սահմանադրութիւնը (1860)։ Իբր Ազգային վարչութեան հիմնական օրէնք, Սահմանադրութիւնը Օսմանեան կառավարութեան պետական հաստատութեան ներկայացուեցաւ, բայց հաստատութիւնը առանց դժուարութեան ձեռք չանցաւ։ Երկ տարի տեւող բանակցութիւններէ և զպնդազան ժողովրդական ցոյցերէ ետքը միայն՝ Բարձրագոյն Դուռը հաստատութիւնը տալու որոշման յանգեցաւ և պաշտօնականութիւնը լրացուց (1863)։

Այդ կանոնագրութիւններն ու կազմակերպութիւնները, որոնք մտաւորական յարաճուն զարգացման արտադրութիւններն են, և հասարակութեան մէջ տեղի ունեցած յառաջդիմութեան արդիւնքը կը կազմեն՝ նոր չարժումներու և ընդարձակումներու սկզբնապատճառ եղան։ Մտաւորական և կենցաղական կեանքին մէջ՝ ինքնաբերաբար կատարուած հոլովման օրէնք է, որ նոյնիսկ արդիւնքներ փոխադարձաբար ուրիշ արդիւնքներու պատճառ կը դառնան, և այսպէս զարգացման ասպարէզը կ՚ընդարձակեն։ Հայոց մէջ ալ տեղի ունեցած երեւոյթը՝ միեւնոյն օրէնքին գործադրութիւնն էր։ Ինչպէս ամէն մարդկային ընկերութիւններ, Հայկականն ալ իր մէջ բնական օրէնքին յարաճուն և զարգացուն հոլովումները պէտք էր ունենար։ Այդ բնական ընթացքին համեմատ, իննեւտասաներորդ դարը Հայոց կենցաղական չրջանակին մէջ զգալի բարւոքումներ արտադրեց. վարժարաններ բազմապատկուեցան, եւրոպական համալսարաններու և բարձրագոյն ուսումնարաններու մէջ կրթուած Հայ երիտասարդութեան թիւը ընդարձակուեցաւ, նախնական կրթութիւնը ամէն կողմ տարածուեցաւ, առեւտրական և տեղական տուներ չատցան թէ՛ Թուրքիոյ և թէ Ռուսիոյ մէջ, և Հայազգի անհատներ, իւրաքանչիւրը իր գտնուած երկրին կամ օրիէգրական հայրենիքին մէջ, կառավարական, դիւանագիտական ու գինուորական մեծամեծ պաշտօններու հասան և բարձր դիրքերու տիրացան։

Հայ ազգին և Հայ եկեղեցւոյն մէջ եղած և չարունակ պահուած սերտ յարաբերութիւնը կամ կապակցութիւնը՝ ազդեց

եկեղեցւոյն վրայ ալ, որ իւր կողմէն մեծապէս օգտուեցաւ զգացումներու անկաշկանդ և լայնախոհ սկզբունքին մէջ։ Եկեղեցական վարչութիւնը աւելի կանոնաւոր և աւելի գործունեայ եղաւ, հզերը հետզհետէ աւելի դաստիարակուեցաւ, կրօնական շինութիւններ բարեզարդուեցան, նուիրատուութիւններ առատացան, արարողութիւններ աւելի չինիչ և ազդեցիկ եղան, քարոզութիւններ աւելի կանոնաւոր և աւելի օգտակար ոճ ստացան, և ամէն ճիւղերու մէջ եկեղեցական գործոզութիւնները խիստ կան բարւոքումներ և զարգացումներ երեւան բերին։ Այդ զգացումներուն աստիճանաբար բարձրացումը, պէտք էր որ բնական կերպով Հայոց ձգտումները չարունակ դէպի լաւագոյնը մղէր, կենցաղական բարօրութեան կատարելագոյն վայելքին բաղձանքները ծաւեցնէր, և համարձակութիւն ազդէր քաղաքակիրթ աշխարհին լսելցնել տալու, թէ իրենք ալ օրինաւոր փափաք մը կը տածեն, որպէս զի արդեամբ և ճշմարտութեամբ մասնակցին այն բարւոքմանց և բարօրութեանց, զորս զարգացեալ քաղաքակրթութիւնը մարդկութեան կը պատրաստէ և անոր կ'ընծայէ։

Խօսքի բնական ընթացքով այդ կէտին հասած ատենիս, պէտք էր որ մենք անցնէինք բացատրել հայ տարրին ընտիր ձիրքերը, թուէինք այն յաջողակութիւնները, որոց լուսաւոր փաստերը ցուցած է մարդկային գործունէութեան ամէն ճիւղերուն մէջ, և ճշդէինք այն դերն ու դիրքը զոր կրնայ ունենալ ապագային մէջ։ Բայց այս պահուս մենք տակաւին կը զգուշանանք այդ տեսութիւններուն չրջանակին մտնել, և կը չարունակենք նախապէս ուրիչ կարեւոր կէտեր ալ բացատրել։

Միայն իրրեւ այս գլխուն կնիք, և իրրեւ մեր գաղափարներուն և տեսութեանց ամփոփում, պէտք է աւելցնենք, թէ քաղաքակրթութեան և յառաջդիմութեան և ազատութեան այն մեծ չարժումը, որ բովանդակ Հայութեան, այսինքն Ռուսիոյ ու Թուրքիոյ ու Պարսկաստանի Հայերուն վրայ կը տեսնուի, արդիւնք է մեծաւ մասամբ իր եկեղեցական դասակարգին ձեռքով սկզբնաւորուած գործունէութեան և ազդեցութեան։

◆

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԻԱ.

ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐ

Եթէ մէկ կողմէն ստոյգ է, որ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը և ամէն յարանուանութիւնները, իրենց արմատ կը ճանչնան Աւետարանը, Նոր Կտակարանի առաքելական թուղթերով լրացած և Հին Կտակարանի գիրքերով ամբողջացած, միւս կողմէն ալ յայտնի է որ քրիստոնէութեան անունին ներքեւ եղող բոլոր հաստատութիւնները, ոչ միայն իրարմէ կը տարբերին նոյնիսկ էական սկզբունքներու մէջ, այլ եւ վարդապետական խնդիրներու մասին յաճախ իրարու հանդէպ բացարձակ հակառակութեան մէջ կը գտնուին։ Բայց հակառակ այդ անհամաձայնութեանց և հակառակութեանց, իրենցմէ ոչ մէկը կը դադրի միեւնոյն Աւետարանը իրեն հիմնական ընդունելէ, և ամէնքն ալ հաւատարապէս միեւնոյն աղբիւրէն կը քաղեն ու կը հաստատեն գիրար հակասող վարդապետութիւնները։ Երեւոյթը որչափ տարօրինակ, նոյնչափ ալ իրական է։ Անոր պատճառն ալ պէտք է որոնել Աւետարանին գրութեան կերպին ու ոճին մէջ։ Աւետարանը պարզապէս սկզբնական կամ սաղմնական վիճակի մէջ կը ներկայացնէ իր վարդապետութիւնը, և եթէ ներելի է սովորական բացատրութիւն մը գործածել, Աւետարանին պարունակած վարդապետութիւնը, նման է նախնական նիւթին, անզարդ և անհարթ նիւթին, որ ընդունակ է առնուլ այն ձեւն ու կերպը, զոր արհեստաւորը անոր կու տայ։

Ասով մէկտեղ հնար չէ, որ վարդապետութեան վրայ խօսուած ատեն, անհատական կամքին կամ հաւաքական քմահաճոյքին ազատութիւն տրուի, Աւետարանին նախնական նիւ-

թէն քաղել ու հռչակել վարդապետական նախադասութիւն մը, անձնական տեսութեան կամ մտածուոր իմացողութեան համեմատ։ Այս տեսակ ազատութիւն մը նեղիլ կարծեցին բողոքականութեան վերջին բարեկարգիչները, սակայն անոնց բռնած ուղղութիւնը անդգալի կերպով զիրենք բացարձակ բանականութեան (rationalisme) տարաւ, այնպէս որ այսօրուան օրը հազիւ թէ հնար կ'ըլլայ իրենց վարդապետութեան մէջ յայտնեալ քրիստոնէութեան հետքերը նշմարել, կամ ուելի ճիշդը խօսիլ ուզելով, իրենց վարդապետական դրութիւնը պարզապէս իմաստասիրական կրօնքի մը գաղափարին սկսաւ վերածուիլ։

Բայց մենք, Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյն հաւատարիմ հետեւողութեամբ, և նոյն եկեղեցւոյ հնաւանդ սկզբունքներուն անխախտ պահպանութեամբ, չենք կրնար այդ ազատական կարծուած ճամբուն մէջ մտնել և անոր ուղղութիւնն ընդունիլ, և հաստատուն կը մնանք աւանդական և դրական գետնին վրայ, և չենք ուզեր հիմնուիլ՝ բայց եթէ օրինաւորապէս հաստատեալ իշխանութենէ ընդունուած սկզբունքներու վրայ, և անոնց համեմատ յառաջել մեր պատճառաբանութեանց մէջ։

Բոլոր քրիստոնէութեան ճիւղերը և տարբեր յարանուանութիւնները երկու մեծ բաժիններու կը վերածուին։ Առնցմէ մէկը կը կազմեն այն եկեղեցիները, որոնք նուիրապետութեան և ծխականութեան վրայ հիմնուած են, և ասոնք են բոլոր հին եկեղեցիները, այսինքն անոնք որ նախնական դարերու մէջ սկսած և հնագոյն ժամանակներու մէջ իրարմէ զատուած են։ Առնցմէ դուրս եղողները երկրորդ բաժինը կը կազմեն, որոնք նուիրապետութիւն չունին և ծխականութիւն չեն ընդունիր, և ասոնք են վերջապէս երկրորդ դարու սկիզբները կամ բողոքական բարեկարգութենէ ետքը կազմուած եկեղեցիները կամ քրիստոնէական յարանուանութիւնները։ Այս խումբին մէջէն մի՛այն Անգլիական կամ Եպիսկոպոսական եկեղեցին է, որ նուիրապետութիւն և ծիսականութիւն ունի, և պէտք է առաջին բաժինին պատկանող հնաւանդ եկեղեցիներուն շարքին մէջ դասակարգուի։

Արդ, այդ առաջին բաժնին պատկանող հնաւանդ եկեղեցիներուն սկզբունքին համեմատ, մի՛այն սիրելական ժողովներն են որ իշխանութիւն և իրաւունք ունին,

բանին կամ Աստուածաչունչին սկզբնական աղբիւրէն քաղել, կամ նոյն նախնական նիւթէն կազմել վարդապետութեան հիմնական կէտերը, և զանոնք գաւանական որոշ և ճիշդ բառերու վերածել։ Սակայն սիրելական ժողովներուն ալ ազատութիւն չէ տրուած աւանդութեան ցուցած գիծերէն չեղել, ոչ ալ կը ներուի որ իրենց ազիկամի ձգտումներուն հետեւին կամ պարզապէս և բացարձակապէս իրենց անձնական հասկացողութեամբ կամ պատճառաբանութեամբ եզրակացութիւններ կազմեն։

Մեր կարծիքը աւելի յստակ կերպով իմացնելու համար, պէտք կը զգանք յիշեցնել, թէ հարկ է տարբերութիւն մը հաստատել և իրարմէ որոշակի զատել գաւանութիւն և վարդապետութիւն կոչուած կէտերը։ Գաւանութիւն Սուրբ Գիրքէն քաղուած եզրակացութիւն եւ ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, յստակ և որոշ բառերով։ Եկեղեցիի կողմէն այս կերպով հռչակուած սկզբունք մը, պէտք է որ նոյն եկեղեցւոյ ամէն հաւատացեալներուն կողմէ բացարձակ կերպով ընդունուի, չընդունած պարագային նոյն եկեղեցւոյ ծոցէն դուրս մնալու պայմանով։ Վարդապետութիւն ալ նմանապէս Սուրբ Գիրքէն քաղուած և ճշդութեամբ բացատրուած նախադասութիւն մըն է, որ պէտք է միշտ յստակ ըլլայ և աւանդութեան մը հետեւողութեամբ հաստատուի, որով իբր ողջամիտ և ճշմարիտ կամ ճշմարտանման սկզբունք կրնայ ընդունելի ըլլալ, բայց երբեք բացարձակ կերպով հաւատացուելու հարկ չի պարունակեր, և չընդունուած ատեն եկեղեցւոյ ծոցէն մերժուած ըլլալու հետեւանքը չ'արտադրեր։ Ուրիշ բացատրութեամբ, գաւանութիւնը եկեղեցւոյ հղինակութեամբ զօրացած ճշմարտութիւն է, վարդապետութիւնը հղինակութեամբ հաստատուած կէտ է։ Դաւանութիւնը կը պատկանի հաւատքին և կրօնքին, վարդապետութիւնը կը պատկանի ուսման և աստուածաբանութեան։

Հնագոյն և հնաւանդ եկեղեցիներ միշտ սիրելական ժողովներու հղինակութեան դիմեցին, քանի անգամ որ պէտք ուներցան հաւատալիքի վերաբերեալ կէտի մը շուրջը ծագած գժտութիւնը լուծելու և ճշմարտութիւնը հաստատելու։ Սոյն այս կանոնը խղճամիտ կերպով ընդունուեցաւ և առանց բացառութեան պահուեցաւ դարերու ընթացքին մէջ՝ ամէն հնաւանդ եկեղեցիներէ։

Միայն Հռոմէական եկեղեցին համարձակեցաւ, իննեւտասներորդ դարուն երկրորդ կէսին մէջ, սիեզերական ժողովներէն կապել այդ բացառիկ իրաւունքն ու հեղինակութիւնը, և անոնք իբր պապին սեփականութիւնը դարձնել։ Բայց այդ յաջողութիւնը իրականացնելու և արդարացնելու համար ալ, պարտաւորուեցաւ նոյն այն ժողովական հեղինակութեան դիմել, զոր կը կապէր և կը ջնջէր, որ է ըսել, թէ կերպով մը զայն բարոյական անձնասպանութեան դատապարտեց։ Բայց այդ տարօրինակ գործին վրայ աւելի երկարելու պէտք չենք տեսներ։

Ընդհանրապէս ընդունուած է, թէ սիեզերական ժողովին վերագրուած և դաւանական հաւատալիքներ հաստատելու հեղինակութիւնը, կը բղխի գլխաւորապէս այն ատոուածային հովանաւորութենէն, որ անոր խոստացուած է, կամ ուրիշ բացատրութեամբ, այդ հեղինակութիւնը հիմնուած է այն հոգեկան օժանդակութեան վրայ՝ որ Քրիստոսէ իբր եկեղեցւոյն ապահովուած է։ Սակայն ուրիշ կողմէ, նոյնիսկ տրամաբանական տեսութեամբ ալ, կրնայ հաստատուիլ այդ հիմնակութեան ոյժը, հիմնուելով աւանդութեան ընդհանուր տարածականութեան և ժամանակով մերձաւորութեան վրայ։ Այդ պատճառով սիեզերական ժողովներու մէջ իբր հեղինակութեան փաստ, աւելի ներկայացուած եկեղեցիներու թիւն է որ նկատի կ՚առնուի, քան թէ ներկայ անդամներու թիւը։ Անկէ կը հետեւի, որ երբ ժողովին ներկայ անդամները միեւնոյն եկեղեցւոյ կը պատկանին, եթէ հազարներով ալ ըլլան, միայն մէկ եկեղեցւոյ, և ոչ ընդհանուր եկեղեցւոյ աւանդութիւնը կը ներկայնին։ Մինչ եթէ զանազան եկեղեցիներու ներկայացուցիչներ հաւաքուած ըլլան, եթէ թիւով քիչ ալ ըլլան, ընդհանուր եկեղեցւոյ զանազան մասերուն կարծիքները կամ աւանդութիւնները կը ներկայնին, եւ սիեզերականութեան հեղինակութիւն կը կազմեն։

Միեւնոյն կերպով, եթէ ժամանակի մերձաւորութիւն կայ աւանդութեան սկզբնաւորութեան և անոր վկայաբերուն մէջ, վկայութիւնը կրնայ ոյժ մը ունենալ։ Թէ ոչ, հնա՞ր է միթէ որ տրամաբանօրէն և բանականօրէն մտածելով՝ իրրեւ վստահելի և արժանահաւատ վկայութիւն ճանչցուի, հազարինըհարիւր տարի առաջ տեղի ունեցած եղելութեան կամ տեսութեան վրայ, այնչափ ժամանակ ետքը ապրողներէ տրուած յայտարարութիւն մը։

◆

ԻԲ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ըսինք արդէն, թէ սիեզերական ժողովներն են, որ հնաւանդ եկեղեցիներու ընդունած սկզբունքով, հաւատոյ դաւանութիւններ արտասանելու և վճռելու հեղինակութիւնը կը վայելեն։ Այդ սկզբունքէն ամենէն աւելի օգուտ քաղել փորձած է Լատին Կաթոլիկ կամ Հռոմէական եկեղեցին։ Անոր կազմած և ընդունած սիեզերական ժողովները՝ թուով քսանի կը հասնին, սկսելով Նիկիոյ առաջին ժողովէն, մինչեւ Վատիկանի ժողովը, իննեւտասներորդ դարուն վերջերը։ Յոյն–Ուրթոդոքս կամ Բիւզանդական եկեղեցին միայն ութը ժողովներ կ՚ընդունի, և նոյն տեղէն սկսելով կը վերջանայ Նիկիոյ երկրորդ ժողովով, որ ութերորդ դարուն մէջ գումարուած է։ Իսկ Հայոց եկեղեցին աւելի արմատական է այս մասին, և կ՚ընդունի մի՛այն առաջին երեք, այսինքն 1. Նիկիոյ (325), 2. Կոստանդնուպոլսոյ (381) և 3. Եփեսոսի (431) ժողովները, որոնք հաւասարապէս ընդունուած են թէ՛ Յոյներէն և թէ Լատիններէն։ Հայ եկեղեցին բնաւ սիեզերականութեան ոյժ և հեղինակութիւն չի տար միւս երկու ժողովներուն, զորս Յոյներ և Լատիններ համաձայնութեամբ կ՚ընդունին, և են 4. Քաղկեդոնի (451), 5. Կոստանդնուպոլսոյ Բ. (553), 6. Կոստանդնուպոլսոյ Գ. (681), և 7. Նիկիոյ Բ. (787) ժողովները։ Նմանապէս չ՚ընդունիր ուրիշ տասներեք ժողովներն ալ, զորս մի՛այն Լատիններ իբր սիեզերական կը ճանչնան, և են 8. Կոստանդնուպոլսոյ Դ. (889), 9. Լատերանու Ա. (1123), 10. Լատերանու Բ. (1139), 11. Լատերանու Գ. (1179), 12. Լատերանու Դ. (1215), 13. Լուգդունի Ա. (1245), 14. Լուգդունի Բ. (1274), 15. Վիեննոյ (1311), 16. Կոստանդիոյ (1414), 17. Փլորենտիոյ (1434), 18. Լատերանու Ե. (1512), 19. Տրիդենդոնի (1563) և 20. Վատիկանի (1870) ժողովները։ Պատմական յօդուածներուն մէջ յառաջ բերած ենք Քաղկեդոնի ժողովին չուրջ գրածս խնդիրները, և քանի որ Հայեր երեքէն ան-

դին չեն անցած, միւս ժողովներուն հակառակ յատուկ խընդիրներ յուզուած չեն։

Պէտք է խոստովանիլ թէ ամէն մի հաւատալիք իրեն անթափանցելի գաղանիքներովը կամ խորհուրդներովը, մարդկային իմացականութեան համար մտաւորական ծանրութիւն մըն է։ Բայց քանի որ քրիստոնէական հաւատքը, զոր կը դաւանինք, այդպիսի զոհողութիւն մը կը դնէ մարդկային միտքին վրայ, պէտք է իբր մեծ իմաստութիւն ճանչնալ, եթէ այդ զոհողութիւնները տարապարտ չեն բարդուիր և զեղծումներու դուռ չեն բանար։ Հետեւաբար իրաւունք կ'ունենանք համարձակ հռչակել, թէ խոհական գործ չեն ըներ անոնք, որ առանց ատիպման և առանց օգտակարութեան դաւանական գաղանիքներու բեռը կը ծանրացնեն, հաւատալիքներու թիւը կը բարդեն, և տիեզերական ժողովներու չարքը կ'երկարեն։ Հարկաւ մէկ մը պիտի չգտնուի, որ ուզենայ մեր այդ յայտարարութեան հակառակիլ, մանաւանդ ներկայ ժամանակիս մէջ, երբ հաւատք ու հաւատալիք գժուարին տագնապի չրջան մը կ'անցընեն։

Եթէ պէտք ըլլար Հայ և Յոյն և Լատին եկեղեցիներու ճանչցած տիեզերական ժողովներու, և հետեւաբար դաւանական և պարտաւորիչ հաւատալիքներու քանակները իրարու բաղդատել, և թուաբանական տարազի կամ ձեւի ներքեւ ցուցնել, հնար էր հետեւեալ համեմատութիւնը կազմել.

ՀԱՑ։ ԾՈՑՆ։ ԼԱՏԻՆ։։ 3։ 7։ 20

այս ձեւը յայտնապէս նպաստաւոր է Հայոց եկեղեցւոյն։ կը յուսանք թէ մեծապէս ալ գնահատուած կ'ըլլար ամէն հիմնապէս և անկեղծ քրիստոնեաներէ և եկեղեցասէր անձերէ, եթէ կատարելապէս ճանչցուած և մօտէն ուսումնասիրուած ըլլար եկեղեցական խնդիրներով զբաղող մատենադիրներէ։ Առիթ ունեցած ենք այդ մասին խօսակցութեան մտնել գիտնական անձերու և դիւանագէտ Եւրոպացիներու հետ, և անոնց կարծիքը ուզել Հայաստանութեան, այսինքն Հայոց եկեղեցւոյ հաւատքին չափաւորութեան վրայ։ Ամէնքն ալ համամիտ գտնուած են խոստովանելու, թէ դաւանական գաղանիքներու և անթափանցելի հաւատալիքներու մէջ՝ լաւագոյն է հնարաւոր չափաւորութեան կողմը երթալ։ Այս վկայութիւնները բաւական են վստահեցնելու

Հայաստանեան հաւատացեալը, թէ ամէն խղճամիտ և անկեղծ մարդ պիտի գնահատէ Հայ եկեղեցւոյ ընդգրկած ուղղութիւնը։

Եթէ երբեք, անակնկալի յաջողութեամբ մը հնար ըլլար, որ գլխաւոր հնաւանդ եկեղեցիներ իրարու հետ, ոչ թէ միաւորութեամբ և ձուլմամբ կատարեալ միութեան հասնէին, այլ գոնէ մէջերնին փոխադարձ և համերաչխ հաչտութեան մը յանգէին, հարկաւ Հայ եկեղեցւոյ դրութենէն տարբեր գետին մը պիտի չկարենայինք գտնել, ցանկացեալ խաղաղութիւնը իրականացնելու համար։ Մերձեցումներ ուրիչ կերպ չէր կրնար կատարուիլ, բայց եթէ ամենուն կողմէն ընդունուած և խնդրոյ նիւթ չեղած կէտերուն վրայ հիմնուելով, և համաձայնութեան համար հարկ եղած պայմաններուն մասին ամենանուազ թիւը ընդունելով։ Այս կերպո՛վ միայն հնար կը լինի տարաձայնութենէն առիթ տուող կէտերը մէջտեղէն վերցնել։

Հայ եկեղեցւոյն ընդունած դաւանական հաւատալիքներուն քիչութիւնը, պէտք չէ որ պատճառական պարագայի, ոչ ալ անխորհուրդ պատահարի մը վերագրուի։ Այդ բանը վարդապետական ուղղութեան մասին ընդունուած խոհական սկզբունքի մը հետեւանքն է։ Արդէն բացատրեցինք թէ տիեզերական ժողովներուն վերագրուած հեղինակութեան գլխաւոր հիմը, գանազան եկեղեցիներու համամիտ մերձաւորութեան վրայ հաստատուած է, և եթէ այդ միաձայնութեամբ կը բացատրուի, ընդհանուր եկեղեցւոյ գանազան մասերուն իսկապէս և իրապէս համամիտ և համակարծիք ըլլալը։ Իսկ այս համամտութիւնը գործնականապէս յայտնուեցաւ առաջին երեք ժողովներուն մէջ, որոնք 324-է 431 տարիներու միջոցին գումարուեցան, որ է ըսել քրիստոնէական եկեղեցւոյ յաղթական կացութեան յաջորդող դարուն կամ հարիւրամեայ միջոցի ընթացքին մէջ։ Այդ միջոցին բոլոր մեծ եկեղեցիները համամիտ էին իրենց տեսութեանց մէջ, և համաձայն էին դաւանական կէտերը ըմբռնելու մասին։ Հակառակ կարծիք ունեցողներ, թէպէտ բազմաթիւ ալ եղած ըլլան, ինչ որ Արիանոսաց պարագային տեսնուեցաւ, անհատականն տարաձայնութիւններ ըլլալէ անդին չանցան, և երբեք ամբողջ եկեղեցւոյ մը մէջ տիրապետող և անկէ պաշտօնապէս ընդունուած դաւանութիւն չեղան։ Պէտք է նաև նկատի առնել, որ այդ առաջին ժամանակամիջոցին առնի, զա-

նազան աթոռներուն մէջ յառաջնութեան կամ փոխադարձ յարաբերութեան, կամ գերագոյն ազդեցութեան խնդիրները չյուզուեցան։ Այդ կացութիւնը հիմնապէս փոխուեցաւ երբորդ՝ այսինքն Եփեսոսի ժողովէն ետքը, երբ աթոռներ իրարու հանդէպ ներհակընդդէմ պահանջներ, և իրարու վրայ յաւակնոտութիւններ սկսան հանել. որովհետեւ դաւանական կերպարանի ներքեւ յուզուած խնդիրներու իսկական հիմը ասանք կը կազմէին։ Իւրաքանչիւր պատրիարքութիւն սկսաւ փոխակի իւր կողմէն ընդհանուր ժողովներ գումարել, միւս պատրիարքութեանց դէմ վճիռներ արձակել և անոնց որոշումները մերժել։ Այս եղաւ Քրիստոսի բնութեան մասին յարուցուած խնդրին ալ ընթացքը։ Ալեքսանդրիոյ պատրիարքութեան պաշտօնապէս պաշտպանած վարդապետութիւնը, Հռոմէական և Բիւզանդական պատրիարքութեանց կողմէ մերժուեցաւ, և ուր որ հոգեւոր ոյժը չբաւեց, Մարկիանոս կայսեր քաղաքական զօրութիւնը եկաւ խնդիրը լուծել։ Կէս դար ամբողջ իրարու հակասական յայտարարութիւններ չարունակեցին Քալկեդոնի որոշումներուն և հերձուածութեան մասին, որ վերջիվերջոյ Յոյներուն և Լատիններուն չորրորդ տիեզերական ժողովը եղաւ։ Առանց հիմնական պատճառի չէ՝ որ Հայոց եկեղեցին իրաւունք ունեցաւ Եփեսոսի ժողովը (431) իբր վերջին տիեզերական նկատել, և առջեւ չանցնիլ, որովհետեւ առնուվերջացաւ բոլոր գլխաւոր եկեղեցիներու համակարծիք հաստատութեան չէջանը։ Ասով կ՚արդարանայ այն համոզումն ալ թէ ընդհանուր եկեղեցւոյ համաձայնութիւնը, որ ճշմարիտ աւանդութեան հիմնակէտը կը կազմէ, Եփեսոսի ժողովէն ետքը խանգարուեցաւ և ժողովներ իրենց հեղինակութիւնը կորսընցուցին։

Ուրիշ պատճառ մըն ալ, որ Քալկեդոնի ժողովին որոշումը մերժելու առաջնորդեց, նոյնիսկ որոշման առարկայ եղող խնդիրն է։ Ժողովական և դաւանական որոշումի մը առարկան պէտք է ըլլայ հաւատալիքի մը վճիռը, և ոչ թէ բացատրութիւնը։ Երեք նախընթաց ժողովներ այդ կանոնին համեմատ գործեցին և վճռեցին Թիսեսի Քրիստոսի աստուածութիւնը, Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը և Մարդեղութեան իսկութիւնը, որ է աստուածութեան և մարդկութեան միաւորութիւնը։ Երեք ժողովներու վճիռներով լրացած էին հիմնական հաւատալիքները, որ քրիստոնէական կրօնքին իսկութիւնը և իր էական խորհուրդները կը կազմեն,

այսինքն է, Երրորդութիւն, Մարդեղութիւն և Փրկագործութիւն։ Քալկեդոնի ժողովը այդ ուղղութենէն չեղեցաւ, վճռական կէտերէն դուրս ելաւ և ուզեց մարդեղութեան խորհուրդին կերպն ու պայմանները բացատրել, և աստուածութեան ու մարդկութեան միաւորութեան եղանակը մեկնել։ Արդ, ոչ մի պարագայի մէջ, դաւանական կէտի կամ հաւատալիքի մը բացատրութիւնը, նոր դաւանական որոշման մը առարկայ և նոր հաւատալիքի մը նիւթ չի կազմեր։ Բացատրութիւնները կրնան ուսումնասիրութեանց նիւթ դառնալ, և ոչ թէ դաւանական վճիռներու վերածուիլ։ Վարդապետներ եւ դպրոցական դասակարգեր և մեկնաբաններ պէտք է զբաղին անոնցմով, և ոչ թէ տիեզերական ժողովներ։ Ասանք կը վճռեն, անոնք կը բացատրեն։ Երբեք պէտք չէր որ տիեզերական ժողով մը, դպրոցական մտրմինի մը դերը վարելու դիջաներ։ Քալկեդոնի ժողովը՝ տիեզերական ժողովի որոշման յարմար առարկայ մը չունեցաւ։

ԻԳ.

ՀԱԻԱՏՈՅ ՀԱՆԳԱՆԱԿԸ

Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն սկսելով իւրաքանչիւր եկեղեցի սովորութիւն ունեցաւ իւր դաւանութիւնը պաշտօնական բանաձեւով մը բացատրել, որ Հանգանակ կամ Հաւատամք անունը ստացաւ։ Լատին կաթոլիկ եկեղեցին իւր ծիսական պաշտամանց մէջ կը պահէ համառօտ հանգանակ մը, որ Հանգանակ Աւետեաց անունով կը ճանչցուի սովորաբար. բայց ինքն ալ զայն, իբր իւր դաւանութեան ամբողջական ու պաշտօնական արտայայտութիւնը չ՚ընդունիր, և այդ կարեւորութիւնը չի տար։ Արեւմուտքի ժողովներ և պապեր ատեն իրենց հանգանակը փոխեցին, որպէս զի զայն համաձայնեցնեն այն նորանոր դաւանութեանց, զորս հետզհետէ բարդեցին հաւատքին վրայ, իրենց պահանջկոտութեանց կամ յաւակնութեանց պէտքին համեմատ։ Մինչեւ իսկ ասկէ քանի մը տարի առաջ, 1870-ին գումարուած Վատիկանի ժողովը, նոր բացատրութիւններ աւելցուց իւր հան-

գանակին վրայ։ Բայց ամենէն աւելի 1563 տարին փակուած Տրիտենդեան ժողովն եղաւ՝ որ ամեցուց ու ծանրաբեռնեց հաւատալիքներու կամ դաւանական կանոններու ընդարձակութիւնը։ Ինչչափ որ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ աստուածաբանական կամ դպրոցական կարծիքներ կային, ամէնքն ալ հաւատալիքներու վերածեց, և նոյնչափ դաւանական կանոններ կազմեց և նզովքի սպառնալիքի ներքեւ հաւատալու բռնադատեց։ Այնպէս որ Հռոմէադաւան անձ մը ամէն կողմէն պարփակուած, չի կրնար այսօր բաց կողմ մը գտնել՝ ուսկից կարենայ իր անձնական կարծիքներուն անցք տալ, և ոչ ալ ասպարէզ մը որուն մէջ կարենայ իր ուսումնասիրութիւնները կատարել։ Բայց ի՞նչ կ՚ըսեմ։ Ոչ թէ ուսումնասիրութիւնը, այլ նոյնիսկ մտածումն ալ հռոմէադաւանին արգիլուած է այլեւս։ Նա պէտք է պատճառաբանէլէ հրաժարի, մինչեւ իսկ իր իմացականութեան կիրառութիւնէն ալ զգուշանայ, որովհետեւ անհնար է իրեն որեւիցէ կրօնական կէտի մը վրայ խորհրդածել, առանց իր ճամբուն վրայ դաւանական կանոնի մը հանդիպելու, որ վերջնականապէս կը փակէ իր ուսումնասիրութեանց ասպարէզը։ Պապական իշխանութեամբ դատապարտուած նախադասութիւններու վերջին ցուցակը (Syllabus), որ նպատակ ունի Արդիականներու (Modernistes) տեսութիւնները խափանել, այդ մասին ձեռք առած միջոցներուն գագաթնակէտն է։ Արդիականներու անունին ներքեւ կը դատապարտուին հռոմէադաւան եկեղեցականութեան մէջ գտնուող լաւագոյն անդամները և գիտնական անհատները, որոնք կը ջանան կերպով մը պատռել ժողովական կանոններով և պապական վճիռներով սեղմուած նեղ չրջանակը։ Հնար է համարձակ յայտարարել, թէ պապական վերջին կոնդակը վճռականապէս հռչակած է եկեղեցւոյ և գիտութեան ապահարզանը։

Արդ, այդ երեւոյթներէն և ոչ մին տեղի չէր կրնար ունենալ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ։ Ստոյգ է, որ ան ալ ունեցած է ազգային ժողովներ, որոնց մէջ վարդապետական որոշումներ ալ արուած են։ Բայց Հայ եկեղեցին երբեք յաւակնութիւն չէ ունեցած՝ իր որոշումներուն դաւանական հաւատալիքի ոյժը տալ, և ոչ ալ իբր հերետիկոսներ և հերձուածողներ դատապարտած է այն եկեղեցիները՝ որ իրեն ընդունած վարդապետութեան չեն համակերպիր։ Ամէն վարդապետական կէտեր, որոնք բաժանման գիծ մը կը գծեն Հայ եկեղեցւոյ և ուրիշ եկեղեցիներու մէջտեղ, մեր յայտարարութիւնը հաւատալու մի մի փաստեր են,

քանի որ երբեք ուրիշ եկեղեցիներու վրայ բռնանալու կերպեր գործածուած չեն։

Հայոց եկեղեցին իսկապէս և տիրապէս տիեզերական ժողովներէն զատ ուրիշ որեւէ մարմնի կամ ատիճանաւորի վրայ իրաւունք չի ճանչնար դաւանական վճիռներ արձակելու, որ է ըսել թէ այդ իրաւունքը կը վերագրէ միայն ա՛յն մարմինին, որուն մէջ քրիստոնէութեան ամէն ճիւղերը կը միանան, և համամիտ ու համաձայն կը գտնուին յայտնել ճշմարտութեան մէկ կէտին վրայ։ Այդ համամիտ համաձայնութիւնը, այլեւս ճշմարտուած չէ հինգերորդ դարուն մէջ սկսած պառակտումէն ի վեր, և պէտք է յայտնապէս ըսենք, թէ հնար ալ պիտի չըլլայ որ ասկէ ետքն ալ ճշմարտուի, քանի որ կը չարունակեն այն հակառակութիւնները՝ որոնց համար եկեղեցիները իրարմէ բաժնուած են։

Հայ եկեղեցւոյ ընդունած հանգանակը, որ ծիսական պաշտամունց մէջ ալ կը գործածուի, Աթանասեան խմբագրութիւնն է, որ Նիկիոյ ժողովին ժամանակ պատրաստուած է, և գրեթէ բացառապէս Մարդեղութեան խորհուրդին չուրջը կը դառնայ։ Անիկա է որ առանց փոփոխութեան և առանց յաւելուածոյ նոյնութեամբ պահուած է մինչեւ հիմա։ Ակէ զատ երկրորդ հանգանակ մըն ալ կայ, որ աւելի ուշ պատրաստուած է, և կը գործածուի գլխաւորապէս ձեռնադրութեանց առեն, և ընծայեաններ զայն պիտի արտասանեն բարձր ատիճաններ առնելէ առաջ։ Այս երկրորդը առաջին հանգանակէն ուրիշ տարբերութիւն չունի, բայց եթէ որ միւնոյն նախադասութիւնները, աւելի յստակ դարձուած քով բացատրուած են, և գլխաւորապէս Ցիսուսի Քրիստոսի բնութեանց պատկանող կէտին մէջ։

Այդ բացատրական բանաձեւը հարկ եղաւ կազմել, որպէս զի հերքուի եւտիքականութեան զրպարտութիւնը, որ կանուխէն Հայոց եկեղեցւոյն դէմ յօրինուեցաւ անխորհուրդ պարզամտութեամբ, եթէ կամաւոր չարամտութեամբ չէ։ Գործածուած բացատրութեամբ Քրիստոսի վրայ կը խոստովանուի Մէսրեալ մի բնութիւն։ Եւտիքէսի վարդապետութեամբ Քրիստոսի կը վերագրուէր երկու բնութեանց չփոթութիւն և խառնակութիւն, որպէս զի Քրիստոսի վրայ անհատական միութիւն մը ճշմարտուի։ Ասոր հակառակ է Հայոց եկեղեցւոյն դաւանած միութիւնը կամ միաբնակութիւնը, և կատարեալապէս նոյն է կիւրեղեան և եփեսոսեան բանաձեւին հետ, Մի բնութիւն Բանին

հաշտացնել։ Եթէ Մարդեղութեան խորհուրդին մէջ երկու բնութիւնները, այսինքն աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը, երկուութեան որեւէ ձեւ մը պահած ըլլային, նովին իսկ Քրիստոսի չարչարանքն ու մահը, իրենց աստուածամարդկային կերպարանքը կորսուած կ՚ըլլային, և փրկագործութեան խորհուրդին կը պակսէր իր հիմնական զօրութիւնը, լոկ մարդկութեան գործ դառնալով։ Այս կերպով երեւան եկած կ՚ըլլար Նեստորի վարդապետած երկուութիւնը, որ իբր մոլորութիւն մերժուեցաւ։ Միութեան, կամ աւելի ևս միաւորութեան զանազան տեսակներուն մէջէն, անիկա որ աւելի մերձաւոր կրնանք նկատել Քրիստոսի գերբնական միաւորութեան, անոր հետ բաղդատելու և անիկա բացատրելու համար, մարդուն վրայ տեսնուած հոգիի ու մարմինի միաւորութիւնն է։ Որովհետեւ հակառակ հոգիի և մարմինի տարբերութեան, հնար չէ ուրանալ մարդկային բնութեան միութիւնը։ Ըստ այսմ Հայ Եկեղեցւոյ ընդունած և պաշտպանած Միաբնակութիւնը, Եփեսոսի հաստատած միութիւնն է, և ոչ Եւտիքէսի վարդապետածը, որուն էապէս կը տարբերին։ Եւտիքէսի անունն ալ պաշտօնապէս և հանդիսապէս կը նզովուի Հայաստանեայց Ուղղափառ Եկեղեցւոյ կողմէն, Արիոսի, Մակեդոնի և Նեստորի անուններուն կարգին, և հնար չէ զայն իբր Եւտիքական ամբաստանել, առանց տգիտութեան մեղադրանքի ներքեւ իյնալու, եթէ չարամտութիւն ալ ըսել չուզենք։

Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ, և Յոյն Որթոդոքս Եկեղեցւոյ մէջ՝ երկուքը իրարմէ բաժնող տարբերութիւն ըլլալով, պիտի նշանակենք միայն Հայոց կողմէն Քաղկեդոնի ժողովին մերժումը, և հետեւաբար անկէ հաքը եկող ժողովներն ալ չճանչնալը։ Մնացեալ դաւանական կէտերու նկատմամբ երկու եկեղեցիներ կատարեալ համաձայն են։ Որովհետեւ պէտք է դիտնալ, որ եթէ Հայոց Եկեղեցին Քաղկեդոնէ հաքը Յոյներու կողմէ դատապարտուած ժողովները չի ճանչնար, ոչ թէ նովէն էկ նոյն ժողովներու մէջ ընդունուած կէտերը մերժած կ՚ըլլայ։ Այսպէս երեք Գլուխներու դատապարտութիւնը, որ հինգերորդ ժողովին մէջ որոշուեցաւ, և որ պարզ և յստակ վերաբերմամբ մըն էր եփեսոսական վճիռներուն, յայտնապէս Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութեան հաստատութիւնն եղաւ։ Իսկ վեցերորդ ժողովին մէջ յուզուած Միակամեայց խնդիրը, նորէն յետադարձ մըն էր դէպի Քաղկեդոնական դրութիւնը։ Եօթներորդ ժողովին մէջ որոշուած պատկերներու խնդիրը, աւելի ծիսական բնութիւն ունէր քան վարդապետական։ Հայոց Եկեղեցին ալ, առանց մերժելու պատկերներու յարգութիւնը, զայն չատ սեղմ և ամփոփ չափի վերածած է։ Արձաններ, այսինքն մարդակերպ անդրիներ, բոլորովին իսկ արգիլուած են, հին կռապաշտութեան երեւոյթն ալ չնչելու համար։ Նկարչէն պատկերներուն և տարեթուականց պատկերներուն գալով, կը հրամայէ զանոնք յատուկ օրհնութեան և միւռոնի օծման ենթարկել, որպէս զի որեւէ սրբեւեստակերտ և սովորական առարկաներէ զատուին, և այդ տեառնագրութենէն հաքը միայն կ՚արաօնէ եկեղեցիներու մէջ և խորաններու վրայ դնելել։ Հակառակ ուրիշ եկեղեցիներու հաւատացեալներուն սովորական դարձած բարեպաշտութեան, Հայ Եկեղեցւոյ հաւատացեալը չի կրնար տեսնել և ուրիշ բնակարաններու կամ հասարակաց տեղերու մէջ հոգեւոր յարգանաց առարկայ եղող պատկերներ դնել, որով սրոշակի կերպով իրարմէ կը զատուին հոգեւոր յարգանքի և սրբեւեստական զարդի առարկաները։

Դաւանական բացատրութենէն կամ բանաձեւերու վրայ ալ խօսելով, Հայոց Եկեղեցին խղճամիտ ճշդութեամբ անփոփոխ կը պահէ նախկին և աւանդական ձեւերը։ Այդ պատճառով նա չ՚ընդունիր Ս. Յոբոյ յաւելուածը, առանձնական դատաստանը, մաքրարանի (Purgatoire) պատիժները, մահուընէ անմիջապէս հաքը եբրանաւէտ տեսութիւնը, գոյացափոխութեան դրութիւնը, ներողութիւններու ձեւակերպութիւնը և պապական կոչուած իշխանութեան վարդապետութիւնը։ Այդ ամէն նորութիւնները, որոնք կաթոլիկ եկեղեցին հետզհետէ աւելցուցած է, հետեւանք են ինչինչ նախկին սովորութենէն կամ իրողութենէն սրսուած քմահաճ և անտեղի մեկնութիւններուն։

Հայոց Եկեղեցին, դաւանական կէտերու նկատմամբ իբրեւ կանոն կ՚ընդունի՝ Նուազագոյն չափին և անհրաժեշտ պահանջին առնմանները տնդին չանցնիլ, կը սիրէ խստագոյն պահպանողութեան հաւատարիմ մնալ։ Այն մեծ սկզբունքը, որ Արեւմտեան եկեղեցւոյ վարդապետներէն մէկը հռչակած է, բայց որ նոյն եկեղեցւոյ հետեւողներէն մոռացութեան սրսուած է, Հայոց Եկեղեցւոյն մէջ անխախտ և գործածական օրէնք եղած է։ Մէ՛նչ ի կաթոլիքոս կանոնը՝ անհրաժեշտ կարեւորին մէջ ամփոփուած, Ազատո՛ղ յերկբայական՝ ամենէն ընդարձակ առումով գործածուած է, և այդ երկու հիմնական կանոններով միայն հնարաւոր կը

կարծէ ապահովել ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ և մասնաւոր եկեղեցիներու միջեւ քրիստոնէական սէրը, որ է Սէբէլ-Ռիւն յաջողիլ։

ԻԴ.

ՆԵՐՈՂԱՄՏՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳԻՆ

Լատին կաթոլիկ եկեղեցին, որուն տարամերժիկ առանձնահատկութեան հոգին աշխարհաբարող է, իրեն իբր սկզբունք հռչակած է՝ աննկերոզամիտ դրութեան յայտարար բանաձեւը, թէ Աբպոստոլոյ Հռոմէական Եկեղեցւոյ չէ յաջորդական ժրիւ-Ռիւն։ Ցոյն Որդոհոգին եկեղեցին ալ միւս կողմէն, թէպէտ այսպէս չ'ըսեր, բայց կը մերժէ վաւերական ճանչնալ իրեն ընդունած ձեւերէն տարբեր կերպով մատակարարուած խորհուրդները, և այս պատճառով կրկնամկրտութեան և կրկնաձեռնադրութեան ծայրայեղութիւններու ալ կը դիմէ(*)։ Այնպէս որ այս երկու եկեղեցիները, որ իրենց սեփականած են ընդհանրական (catholique) և ժէնէվրական (œcuménique) մեծանունչուն անուունները, իրենց անկողոպտ ընդարձակութիւնը ցուցնելու համար, իրենց սկզբունքով ալ անհատականն պարփակեալ չրջանակին մէջ ամփոփուած մնալու կը սահպուին, երբոր իրենցմէ դուրս եղող բազմութեան հետ անհաղորդ կը մնան։

Հայոց եկեղեցին ընաւ այս տեսակ աննկերոզամիտ հոգի մը չունի, և չ'ընդունիր որ որեւիցէ մասնաւոր կամ ազգային եկեղեցի որչափ ալ ընդարձակ ըլլայ, իրաւունք ունենայ իրեն սեփականել ընդհանրական կամ սիներական եկեղեցւոյ նկարագիրը։ Հայոց եկեղեցին կը պնդէ ու կը պաշպանէ, որ ճշմարիտ ընդհանրականութիւնը կը ճշմարտուի բոլոր այն եկեղեցիներու համախմբութեան մէջ, որոնք կը համաձայնին Մէյ-Ռիւն է կաթոլիկ մեծ կանոնին չուրջը, և հաւատարապէս կ'ընդունին և կը դաւա-

(*) Ընդհանրապէս ցոյն եկեղեցին ներկայիս եմաճօրինակ ծայրայեղութիւններ չ'ըներ։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

նին այն ճշմարտութիւնները, որոնք քրիստոնէութեան հիմնակէտերը կը կազմեն։ Իսկ այս հիմնական ճշմարտութիւններն ալ Հայոց եկեղեցին ամենէն նեղ չափին կը վերածէ, և իբրև կաթոլիկ չ'ընդունիր, բայց եթէ առաջին երեք ժողովներու կողմէ արձակուած դաւանական վճիռները, որոնք արուած են ա՛յն միջոցին, երբ բոլոր դլխաւոր եկեղեցիներ իրարու հետ փոխադարձ սէր և հաղորդակցութիւն կը պահէին և քրիստոնէական միութիւն ունէին։ Այս սկզբունքին զօրութեամբ և Հայոց եկեղեցւոյ դրութեամբ, այն ամէն եկեղեցիներ, որ երրորդութեան և Մարդեղութեան և Փրկագործութեան էական դաւանութիւնները կ'ընդունին, ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջն են, կամ որ նոյն է, սիներական եկեղեցւոյ մաս կը կազմեն, և հետեւաբար իրենց հաւատացեալները յաւիտենական փրկութեան առաջնորդելու առաւելութիւններէն զրկուած չեն։ Միեւնոյն տեսութեամբ այդ եկեղեցիները պէտք է իրարու մէջ անխափան պահպանեն և գործադրեն հաղորդակցութիւնները, որով հռչակած կ'ըլլան հաւատոյ և սիրոյ միութիւնը, որ է նոյնիսկ Քրիստոսէական էութիւն։

Առանցմէ դուրս մնացած վարդապետական կէտեր կընդունան ընդունելի կամ մերժելի, թէ՛ մասնաւոր ժողովներու որոշմամբ, և թէ եկեղեցւոյ վարդապետներու հեղինակութեամբ, առանց երբեք ընդհանուր միութեան և քրիստոնէական հաղորդակցութեան վնաս մը պատճառելու։ Որովհետեւ էական դաւանութիւններէ դուրս եղող վարդապետական կէտեր պարզապէս երկրորդական նկարագիր ունին, ինչպէս յաճախ ըսինք ու կրկնեցինք։ Պարզ վարդապետական կէտերը չունին էական դաւանութեանց ծանրակշռութիւնը, և կրնան առարկայ ըլլալ դպրոցական դրութեանց և ազատ ուսումնասիրութեանց։ Բաւական է որ հետազօտութիւններէ քաղուած եզրակացութիւններ, երեք առաջին սուրբ ժողովներէ վճռուած դաւանութեանց հանդէպ հակասութեան մէջ չգտնուին։ Միեւնոյն պատճառով մասնաւոր եկեղեցիներն ալ, որ տարբեր դրութիւններու կը հետեւին, այս պատճառով ընդհանրական եկեղեցւոյ միութեան չրջանակէն դուրս մնացած չեն ըլլար, ինչպէս որ իրաւունք ալ ունեցած չեն ըլլար, իրենց մասնաւոր տեսութիւնը կամ դրութիւնը կամ վարդապետութիւնը, հրամայական ու բռնադատիչ կերպով ուրիշներուն պարտաւորիչ հռչակել։

Մենք կը կարծենք, թէ այս կէտերը բացատրելով և այս տողերը գրելով, որով Հայոց Եկեղեցւոյն ստուգա-ծաբանական դրութիւնը և լայնախոհ ազատամտութիւնը կը պարզենք, ճամբայ մը բացած կ'ըլլանք քրիստոնէու-թեան ապագային համար: Թերեւս առջի բերան յաւակնու-թիւն կարծուի մեր այս մտածմունքը, սակայն մեղադրելի չենք ըլլար, երբ որ դիտուի թէ այդ դրութիւնը լիո-վին կը համապատասխանէ դարուս հոգիին և ժամանակին պահանջներուն: Այս դիտողութիւնն ալ չատ դիւրին է ամէն ուղղամիտ խորհողի, որ նախապաշարեալ կամ չհաս-կացուած մտածումներ չունի: Ով որ անկաշկանդ կերպով կը դատէ, պէտք է խոստովանի, թէ այդ սկզբունքները կը կազ-մեն մեկ ընդհանուր, որով հնար է Քրիստոսի Աւետարանին յա-ւիտենական ժառանգութիւնը հաշտեցնել ներկայ դարուս ձգտումներուն հետ:

Ջենք քաշուիր յայտարարել, թէ թոյլատու ներողա-մտութեան և լայնախոհ ազատամտութեան հոգին, որ Հա-յոց Եկեղեցւոյն ընդունած դրութեան հիմնակէտը կը կազ-մէ, չափազանց իրեն դէմ եղած և իրեն ճնշական եղած է: Որովհետեւ այդ դրութեան հետեւանքն եղած է այն յաջողութիւնը, զոր օտար եկեղեցիներու քարոզիչները գտած են իրենց հաւատացեալներուն մէջ, եւ որով մարդոց սորգութիւնը ընդարձակուած է: Այսպէս եղած է ոչ միայն Միջին դարուն առիները, այլ և նոյնիսկ մեր օրերը: Պէտք չունինք կրկնել ինչ որ պատմական յօդուած-ներուն մէջ գրեցինք, այսինքն է կաթոլիկ և փրօթես-թան քարոզիչներուն վերջին դարուն մէջ գտած յաջողու-թիւնը, և այդ յարձակողականութիւններով անջատ հատարա-կութիւններ կազմելը: Հայ եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն ուրիշ դաւանութեան անցնելու դիւրութիւն տուող եղաւ, նոյնիսկ իրենց ստացած կրօնական դաստիարակութիւնը, որով միշտ յարգ ու վարկ զգացած են ուրիշ եկեղեցիներու վարդապետութեանց հանդէպ: Հայագաւանը իր մանկութե-թենէն սկսելով՝ չէ լսած երբեք, որ իր եկեղեցւոյն ծո-ցէն դուրս ապրող քրիստոնեան՝ հարկաւ յաւիտենական փըր-կութենէ զուրկ ըլլալու սահմանուած, և ոչ ալ իրեն ը-սուած է թէ հանդերձեալ աշխարհի յաւիտենական պատիժ-ներուն դատապարտուած պիտի ըլլայ, եթէ իր ազգային

եկեղեցւոյն ծոցէն հեռանայ: Հայագաւանը համոզուած է, որ իր փրկութիւնը ապահովելու համար, բաւական է որ քրիս-տոնէութեան էական դաւանութիւնը պահէ, և իր գործերը բարի ըլլան, և իր կեանքը համաձայն ըլլայ Աւետարանին բարո-յական պատուէրներուն: Քրիստոնէութեան գաղափարին այդ լայնախոհ ըմբռնումը, դիւրաւ համոզեց հայագաւան հաւատա-ցեալը, օտար դաւանութեան եկեղեցիներուն անցնիլ, երբոր տեսաւ որ կրնար իր արտաքին և նիւթական չահերը ապա-հովել կամ ընդարձակել, առանց իր ներքին և հոգեւո-րական չահերը վտանգելու: Այդ ազատամիտ ըմբռնումն է, որ կը բացատրէ օտար եկեղեցիներու քարոզիչներուն ունե-ցած յաջողութեան գաղտնիքը, որ Հայ եկեղեցւոյ ծոցը չա-րունակ երկպառակութիւններ և անջատումներ դիւրացուց, և որ Հայուն մխիթարեան և ամբողջութեան չինուածը վտան-գեց: Չկարծուի թէ Հայ եկեղեցին չգիտցաւ կամ չիմացաւ՝ թէ օտարներու առջեւ դիւրութենէ դուրս բացած կ'ըլլայ: Նա լաւ գիտէր թէ ի՛նչ անախորժ և ազէտալի հետեւանք-ներ կրնային յառաջ գալ իր թոյլատու ներողամտութեան սկզբունքներէն, այդ հետեւանքներուն փորձառութիւնն ալ ունեցաւ, բայց հակառակ գիտակցութեան և փորձառութեան, սիրեց հաստատուն մնալ աստուածաբանական լայնախոհու-թեան և եկեղեցական ազատամտութեան սկզբունքներուն վրայ, զոր անխախտ պահեց, և պիտի պահէ ասկէ հետո ալ: Իրեն համար արժանաւոր փառքի փայլուն անուն մը պի-տի ըլլայ, եթէ երբեք իր օրինակով և իր սկզբուն-քով քրիստոնէական եկեղեցիներուն հաշտութեան ու մերձա-ւորութեան հնարաւոր միջոցը ցուցնէ, ինչ որ բաղձալի էր իր հաւատական նկատել:

◆

ԻԵ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

Եկեղեցական պատմութեան մէջ ստուգուած կէտ մըն է, թէ եկեղեցւոյ խորհուրդներու թիւը եօթնի վրայ հաստատելը, շատ ուշ կատարուած իրողութիւն մըն է, երկրորդ դարուն կէսին, և այս Արեւմուտքի Դպրոցականներուն (Scolastiques) ձեռքով, որ ամէն ճիգ թափեցին եօթն խորհուրդներու թիւը ամենուն ընդունիլ տալու համար: Բայց ոչ նախնի սուրբ հայրեր և ոչ հին վարդապետներ եօթն թիւի մասին յիշատակութիւն ըրած չեն: Ամենէն հինները՝ մի՛այն երկու խորհուրդներու վրայ խօսած են, որոնք հետզհետէ աճած և մինչեւ տասներկու հասած են: Եօթը թիւը հաստատող ամենէն հին պաշտօնական որոշումը տրուած է Փլորենտիոյ ժողովէն, հինգեւտասաներորդ դարուն մէջ: Հայերը այդ մասին առաջին տեղեկութիւնը ստացան Լատին քարոզիչներէն: Այս ծանօթութիւնները բաւական են հաստատել, թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը պարզ վարդապետական կէտ մըն է, և ոչ դաւանական վճիռ: Հայերուն մէջ ալ կը գործածուի եօթն խորհուրդներու խօսքը, բայց անորոշ կերպով մը, որովհետեւ շատ դժուարութիւն կը զգացուի՝ եօթն խորհուրդներ որոշակի համրել ուզուած ատեն: Վէրջէն օծում կոչուած, Հայոց մէջ գործածական չէ եղած, և զայն Հայ եկեղեցւոյ մէջ ընդունիլ տալու համար եղած պատահական ջանքերն ալ, յաջող արդիւնք ունեցած չեն: Ոմանց կարծիքը, որ հոգեվարքի աղօթքը իբր վերջին օծումին համապատասխանող խորհուրդ մը կ'ուզեն ցոյց տալ, արժէք մը չի կրնար ունենալ, քանի որ չի կրնար խորհուրդի մը անհրաժեշտ եղող պայմաններուն համապատասխանել: Այսչափն ալ բաւական է հաստատելու թէ եօթը խորհուրդներու դրութիւնը չի կրնար Հայ եկեղեցւոյ կողմէն ընդունուած դաւանութիւն ըսուիլ: Ասով մէկտեղ, Լատիններու ընդունած եօթը խորհուրդներէն, վերջին օծու-

մէն զատ, միւս վեցերը, Հայոց եկեղեցւոյ մէջ ալ գործածուած արարողութիւններն են: Ասոնց մասին կարեւորագոյն տեղեկութիւնները կ'ամփոփենք հետեւեալ կերպով:

Մկրտութիւնը կը տրուի մանուկներուն, ամբողջապէս և հորիզոնական դիրքով ջուրի մէջ ընկղմելով, բայց բռնադատիչ (force majeure) պարագաներու հանդէպ՝ հեղմամբ տրուած մկրտութիւնն ալ վաւերական կ'ընդունուի: Դրոշմի կամ Միւռոնի խորհուրդը կը մատակարարուի մկրտութեան հետ կից, նոյնինքն քահանային ձեռքով, և մկրտուած մանուկին անմիջապէս հաղորդութիւն ալ կը տրուի չրթնահաղորդ ձեւով, այսինքն է սրբագործեալ մասը լեզուին դպցնելով: Ըստ այսմ երեք խորհուրդներ միասին կը մատակարարուին, և անոնց յարաբերութեանց վրայ հաստատուած կը նկատուի մկրտուած ըլլալու իրաւունքը: Այս պատճառով Հայ եկեղեցւոյ մէջ տեղի չունին, ոչ մեծնալէն ետքը առաջին հաղորդութիւն տալու, և ոչ ալ դրոշմը յապաղելով եպիսկոպոսներու կողմէ տրուելու արարողութիւնները:

Հաղորդութիւնը կը տրուի ամէն հաւատացեալի առանց խորութեան, և երկու տեսակներու ներքև, այսինքն է նշխարքին տեսակը գինիի տեսակին մէջ թաթխելով: Նշխարքը բաղարջ հաց է, անխմոր հայկէ չինուած, բաւականաչափ թանձր, որ նոյնիսկ պատարագի օրը պիտի պատրաստուի քահանայի ձեռքով: Ձեւը բոլորշի է, և վրան տիպ մը գրոշմուած է, խաչին նշանով և ինչինչ զարդերով: Գինին պիտի ըլլայ անապակ, այսինքն առանց ջուր խառնելու: Սրբագործուած նշխարքը մէկ հատ միայն պիտի ըլլայ, և այս պատճառով պէտք է որ հաղորդուելիք եղողներուն հատնական թիւին բաւելու չափ մեծ պատրաստուած ըլլայ: Հաղորդութեան մօտեցողները, ոտքի վրայ կանգնուն կը ներկայանան բեմին առջեւ, և պատարագիչ քահանայն անոնց լեզուին վրայ կը դնէ թաթխեալ նշխարքէն բաժնուած մասնիկ մը: Սովորութիւն է, այդ թաթխեալ մասնիկներէն քիչ մը պահել եկեղեցիներուն մէջ՝ հիւանդներուն և պատահարար պատարագի ատենէն դուրս հաղորդուելու պէտք զգացողներուն համար: Այդ մասնիկները վալելուչ կերպով կը պահուին, խորանին ներսը կողմնակի գտնուող խորհրդանոցին մէջ, առանց յատուկ տապանակի և առանց յատուկ վառած կանթեղի:

Ապաշխարութեան կամ Խոստովանութեան խորհուրդը կը կատարուի՝ ընդհանուր կերպով պատրաստուած բանաձեւի մը հետեւողութեամբ, որուն մէջ կարգաւ նշանակուած են հաւատնական մեղքերը. խոստովանահայր քահանաները կը զգուշանան չատ մը ուեղորդ մանրամասնութիւններ պրպտելէ, և մանաւանդ հարցաքննիչներու ոճով հարցուփորձեր ընելէ: Սովորաբար քանի մը օրերու միջոց կը տրուի խոստովանութեան և պատրաստութեան մէջտեղ, որպէս զի խոստովանողները այդ օրերուն մէջ ապաշխարութեամբ և պատշաճ հոգեւորութեամբ պատրաստուին հաղորդութեան մօտենալու, ինչ որ տեղի կ'ունենայ պատարագիչ մը:

Կարգի կամ Ձեռնադրութեան խորհուրդը կը կատարուի եպիսկոպոսին ալ ձեռքը վրան դնելով և իւրաքանչիւր աստիճանին յատուկ գործիքները ձեռքը տալով: Քահանայական աստիճանները նախապէս չորս էին Արեւելեան եկեղեցիներու համաձայն, բայց Պալակիրներու ժամանակէն ասդին հօթնի բարձրացան Արեւմտեան սովորութիւններու ազդեցութեան ներքեւ. միայն թէ կիսատարկաւագութիւնը Հայոց մէջ չարունակեց իբրեւ փոքր աստիճան նկատուիլ, թէպէտեւ Լատիններու մէջ մեծ կամ սուրբ աստիճան կը նկատուի: Հօթն աստիճաններն ալ եպիսկոպոսներու կողմէն կը տրուին. եպիսկոպոսութեան աստիճանը կը տրուի կաթողիկոսէն՝ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ. իսկ կաթողիկոսական աստիճանը կը տրուի տասներկու եպիսկոպոսներէ: Միւռոնի օծումը կը տրուի քահանայութեան և եպիսկոպոսութեան և կաթողիկոսութեան աստիճաններուն, ճակատէն դէպի գագաթը բարձրացնելով օծուած տեղը: Վարդապետական աստիճանը, որ աստուածաբանական մագիստրոսութեան համապատասխանող աստիճան մըն է, տուչութեան տանն ձեռնադրութեանց կերպարանը կ'առնէ: Երկու աստիճաններու կը բաժնուի, փոքր ու մեծ, կամ ճանաչող ու ծայրագոյն: Այս վերջինը եպիսկոպոսական աստիճանի համանման պատիւներ և առանձնաշնորհումներ կը վայելէր երբեմն, երբ քիչերու կը տրուէր այդ աստիճանը: Վարդապետութեան երկու աստիճաններն ալ կը տրուին ծայրագոյն աստիճան ունեցող եպիսկոպոսներու ձեռքով: Տուչութեան արարողութիւնը բաւական երկար է. տանջարար սաղարթաժանեալ աստիճաններէ կը բաղկանայ, չորսը մանուսար և տասը ծայրագոյն վարդապետութեան համար: Իւրաքանչիւր բաժանմունքն ալ մարդարէութիւններէ ու առաքեալներէ ու աւետարաններէ ընթերցուածներ ունի. և չատ մըն ալ չարականներ:

Ամուսնութեան խորհուրդը Պսակ անուանով կը կոչուի, քանզի ան է պաշտօնեայն, որ պսակը կ'օրհնէ առաջնորդարանէ հրամանագիր սահնալով: Ամուսնալուծումը կանոնապէս ընդունուած է և կը վճռուի կաթողիկոսական և պատրիարքական իշխանութենէն կողմէ: Ամուսնութեան մը անվաւեր ըլլալը կ'որոչուի՝ ընդհանրապէս ամէն գործողութեանց հաստատուն եղող վաւերականութեան և օրինաւորութեան սկզբունքներով, առանց պայմանագրական կամ կամայական պարագաներէ կախում ունենալու: Արգելիչ պարագաները կը մնան նոյն, ինչպէս որ հին ժամանակի ժողովներով որսուած են: Ազգակցութեան և խնամութեան աստիճանները նուազ են հին կանոններու մէջ:

Ասոնք են խորհուրդներու նկատմամբ ընդունուած վարդապետական կէտերը: Իսկ նոյն խորհուրդներու նկատմամբ պահուած բարեկարգական և ծխական կանոնները, կը թողունք յատուկ բնրել անոնց յատուկ գլուխներու մէջ:

ԻԶ.

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՁՇԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ոմանք ուզած են Հայ Եկեղեցին մեղադրել, ըսելով թէ իր վարդապետութիւնը բացատրելու համար հաստատ և որոշ բանաձեւեր կամ պաշտօնական ճշդաբանութիւններ չունի, և թէ իր վարդապետութիւններն ալ և իր վարդապետութեան գիրքերն ալ յաճախ իրարու անհամաձայն կը գտնուին: Մենք պէտք չենք զգար հետազօտել, թէ մինչեւ ո՞ր աստիճան ատոյգ են այդ մեղադրանքները, և պատ մը կ'ընդունինք իսկ թէ ճշմարիտ ըլլան խօսուած առարկութիւնները: Բայց մեր այդ դիջողութիւնը, ոչ միայն Հայոց Եկեղեցւոյն վայելած եւ ներշնչած յարգը չի նուազեր, այլ ընդհակառակն փաստ մը կ'աւելցնէ հաստատելու այն լայնախոհ հոգին և աստուածաբանական ազատամտութիւնը՝ զոր մենք պաշտպանեցինք: Ջանիցս կրկնած ենք թէ իւր դա-

ւանական հաւատալիքները բազմաթիւ չեն, թէ իւր վարդապետութեան ասպարէզը չաս ընդարձակ է, և թէ վարդապետական կէտերուս չափը դարձող անհամաձայնութիւնները՝ չեն կրնար երբեք ճշմարիտ և իսկական միութեան վնասել։

Փորձով գիտենք թէ իւրաքանչիւր դարու հոգին և պատահական ձգտումները և ժամանակին պարագաները՝ որչափ ազդեցութիւն կը ներգործեն կարծիքներու և դրութիւններու, և առհասարակ հետազօտութեանց առարկայ եղող կէտերու վրայ։ Եկեղեցական կարծիքներն ու վարդապետական ուսումնքներն ալ այդ ընդհանուր կանոնէն դուրս մնալ չէին կրնար։ Ուզելով ալ չուզելով ալ, բոլոր եկեղեցիներու վերաբերող անձեր, հովիւներ, վարդապետներ, պաշտօնեաներ և հաւատացեալներ, ամէնքն ալ պատահականութեանց ազդեցութիւնը կրեցին, և եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն ալ իրենց հետ մէկտեղ նոյն ազդեցութեան ենթարկուեցաւ։ Անգամ մը որ այդ սկզբունքը կ'ընդունուի, ալ դիւրին կ'ըլլայ եզրակացնել, թէ վարդապետական կէտերն ալ, որ ժամանակի ազդեցութեան ներքեւ նոր բարդութիւններով ծանրացան ու այլայլեցան, նոյնպէս ժամանակի ազդեցութեան ներքեւ կրնան ալ պատահական բարդութիւնները կորնչցնել ու թեթեւնալ ու զտուելով մաքրուիլ։ Հետեւապէս խմաստուն և խոհական ուղղութիւն մըն է, ամէն կողմէն անցքերը չփակել, և բաց դուռներ թողուլ, ուսկից իրաց բնական ընթացքով պատահական յաւելուածները դուրս ելլեն։ Այս է անա Հայոց եկեղեցւոյ բռնած ընթացքը, և այս ընթացքը, մեր կարծիքով, պէտք է աղբիւրուի իրրեւ կրօնից փրկութեան գերագոյն միջոց։

Դաւանութեան ու վարդապետութեան մէջ տարբերութեան սկզբունքը՝ զոր հաստատեցինք, առաջինին անփոխնութիւնը և երկրորդին փոփոխելիութիւնը՝ զոր բացատրեցինք տրամաբանական եզրակացութեամբ, մեզ կը յորդորեն բարձրաբարբառ հռչակելու բաց դուռի դրութիւնը, որ է ըսել, մէկ կողմէն ամփոփել և նուազել դաւանութեան առարկայ եղող կէտերը, և միւս կողմէն ընդարձակել վարդապետութեան կէտերուն նկատմամբ եղած ազատութիւնը։ Այդ դրութեան զօրութեամբ եկեղեցին կըր-

նայ պահպանել իրեն պէտք եղած անսասան հաստատութիւնը, և չի հարկադրուիր հակառակորդ կանգնիլ մտաւորական զարգացման ձգտումներուն և անոր արդիւնքներուն։ Կ'ազատի նաև գիտութեան թշնամի ըլլալու ամբաստանութենէն, և կը պարտաւորուին լռել անոնք, որ կը չանան եկեղեցին իբրեւ յետադէմ զարգարներու պաշտպան կերպարանել։

Ստոյգը խօսելով, իրօք ալ այս ամբաստանութիւններուն պատճառ տրուած է, չնորհիւ այն սխալ իմացուած նախանձայուզութեան, որով ուզուած է ամէն վարդապետական խնդիր դաւանութեան վերածել, ամէն կարծիք պարտաւորիչ որոշումներու ենթարկել, ամէն ուսումնասիրութիւն և հետազօտութիւն և վիճաբանութիւն վճռաբար արգիլել։ Բայց ասիկա Հռոմէական եկեղեցւոյ բռնած ճամբան է, առաւելապէս Տրիտենդեան ժողովէն ասդին, որուն մէջ ամէն եկեղեցական խնդիրներ և վարդապետական կարծիքներ վճռաբար որոշուեցան, հաստատուեցան և հրաժարուեցան նզովքի կանոներով։ Տրիտենդեան ժողովին սկսածը ամբողջացուցին պապերը իրենց հրատարակած դաւանական ցուցակներով (Syllabus) և Վատիկանի ժողովին անբաւական վճիռներով։ Այնպէս որ այլեւս Հռոմէական եկեղեցւոյ վարդապետներն ու հաւատացեալները հաւատարապէս պէտք է խորհրդածելու կարողութենէն իսկ հրաժարին, և կուրօրէն հետեւին այն մտածումներուն՝ զոր ունեցան վեհաստանորդ դարու եպիսկոպոսներն ու աստուածաբաններըը։

Այս ըսելով մենք չենք ուզեր այդ եպիսկոպոսներն ու աստուածաբանները իրենց ունեցած կարծիքներուն համար մեղադրել, անոնք իրենց երկրին և ժամանակին սիրոյ կարծիքներուն ու տեսութիւններուն արձագանգն եղան։ Իրենց յանցանքը եղաւ միայն, իրենց կարծիքներուն և գաղափարներուն դաւանական ձեւեր տալ, և իրենց հետեւէն եկողներուն դէմ մտածելու և խորհրդածելու և ուսումնասիրելու դուռները փակել։ Անտեղի եւ յանդուգն չէր ըլլար կարծել, որ եթէ վեհաստանորդ դարու մարդիկը դառնային և մեր ժամանակի մէջ ապրէին, չաս տարբեր պիտի մտածէին, քան ինչ որ այն առեն մտածեցին։ Սակայն ձգենք այդ կէտը, և Հայ եկեղեցւոյ վրայ դառնանք։

Այն տարբերութիւնները որ Հայ վարդապետներու գիրքերուն և հրատարակուած քրիստոնէական վարդապետութիւններուն մէջ աչքի կը զարնեն, ճիշդումիշդ պարագաներու ազդեցութենէն

և ժամանակներու փոփոխութենէն առաջ եկող բաներ են։ Հայ եկեղեցին ալ, որչափ նախնական աւանդութենէն յարած ըլլար, չէր կրնար բոլորովին զերծ մնալ ժամանակներու պատահական ազդեցութենէն։ Մինչեւ իսկ դժուարութիւն չենք զգար խոստովանելու՝ թէ Հայոց եկեղեցին ուրիշ եկեղեցիներէ չատ աւելի պատճառ ունէր ժամանակներու ազդեցութիւններէն այլայլութիւններ կրելու։ Որովհետեւ նա, չատ դարերէ ի վեր, մէկ կողմէն՝ իր մեկուսացած դիրքին մէջ զուրկ էր այն նպաստաւոր միջոցներէն՝ զորս յառաջդիմութիւնը մարդկային ընկերութեան կ'ընծայէր. և միւս կողմէն՝ Արեւելքի մէջ տեղի ունեցած հարուածներուն և արկածներուն խաղալիք դարձած, ներհակընդդէմ ազդեցութեանց ձեռք մնացած, և հակառակ ակնկալութիւններով օրօրուած, չուզելով ալ կը կրէր այդ ազդեցութեանց ներգործութիւնները։ Իրօք ալ երբեմն յունական ազդեցութեան հաեւէն գնաց, երբեմն ալ լատինական ազդեցութեան հետեւեցաւ, երբեմն բռնութեամբ և զօրութեամբ ստիպուեցաւ, երբեմն ալ ակնկալութեամբ և յուսադրութեամբ հրապուրուեցաւ, և այս պատճառներով պարտաւորուեցաւ ընդգրկել կարծիքներ, ընդունիլ սեռութիւններ, գործադրել կերպեր, և արդիդրել սովորութիւններ, որոնք օտար էին իրեն։ Շատ մը մանրամասնութիւններ, ոչ միայն օտար այլ եւ օտարախորթ, գրեթէ անզգալի կերպով սպրդեցան Հայ եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց և վարդապետական տեսութեանց մէջ։ Համարձակ կը յայտարարենք եւս, թէ վարդապետներ և եպիսկոպոսներ, և մինչեւ իսկ կաթողիկոսներ ալ գտնուեցան, որ Հայ եկեղեցւոյ նախնական աւանդութենց և սկզբանց հակառակ խօսեցան կամ գրեցին։ Բայց ասոնկներուն տեսութիւնները իրենց անձնականէն անդին չէին կրնար անցնիլ, և իրենց անհամաձայնութիւնը չէր կրնար խախտել կամ փոփոխել Հայ եկեղեցւոյ հիմնական դաւանութիւնը, որ փոփոխելի կէտ մը չէ։

Հետեւաբար ինչինչ կարծիքներ, որ պահ մը ոմանց կողմէ ընդունելի դառնային, կրնային ուրիշ ատեն և ուրիշներու կողմէ հերքուիլ, առանց եկեղեցւոյ իսկութեան և դաւանութեան դպչելու, քանի որ պարզապէս վարդապետութեան կէտերէն անդին չէին անցներ, որոնք ոչ էական են, և ոչ անփոխելի։ Շատ բնական է, որ անցած ժամանակներու ազդեցութեամբ դէպ առաջ փոփոխուած կէտեր, յետագայ ժամանակներու ազդեցութեամբ ալ դէպ հետ փոփոխին։ Այդ տեսակ փոփոխութիւններ չեն արգիլուր

որ եկեղեցւոյ էական իսկութիւնը միշտ միեւնոյն, և հիմնական դոյութիւնը միշտ անսասան մնայ և այնպէս ալ ճանչցուի։

Այս է Հայոց եկեղեցւոյ նախընտրած կացութիւնը։ Եթէ մօտէն հետազօտել ուզենք, պիտի տեսնենք որ ուրիշ եկեղեցիներ ալ իսկապէս հեռու չեն այդ ընթացքէն, ինչ որ ալ ըլլան իրենց պաշտօնական յայտարարութիւնները. որովհետեւ անոնք ալ բաւական փոփոխութիւններ ունեցած են իրենց ընթացքին մէջ։ Սխալ կ'ըլլար կարծել որ Հռոմէական եկեղեցին ալ այսօր միեւնոյնն ըլլայ, ինչ որ էր պաշտօնաբաչխութեանց (investitures) և հետաքննութեանց (inquisitions) դարերուն մէջ։ Իրաւ է որ ինքն հակառակը կ'ուզէ պնդել, սակայն միրապէս կրած է ժամանակին ազդեցութիւնը և չփոխարած է իր գործունէութիւնը, որով իր խօսքը իր գործին հետ հակասութեան մէջ կը գտնուի։ Բայց յայտնի իրողութիւն մը՝ յայտարարութեամբ ուրանալու յամառութիւնը, իրականութիւնը չի ջնջեր, այլ միայն խղճի դէմ գործողութիւն մը կ'ըլլայ, և հետեւաբար նոյնիսկ պաշտպանուած դասին ալ վնասակար կը դառնայ։

Ասոնք են մեր բացատրութիւնները՝ Հայ եկեղեցւոյն և իր վարդապետական բացատրութեանց դէմ յարուցուած մեղադրանքներուն մասին։ Մեր չատագովութիւնը լուսաւոր կերպով կը հաստատէ իր քրիստոնէավայել ազատամտութիւնը։ Ասկա ալ այնպիսի սկզբունք մըն է, որ ցանկալի էր, որպէս զի ընդունէր և գործադրէր Քրիստոսի եկեղեցին ճշմարտապէս սիրողներուն կողմէն։ Հայ եկեղեցւոյն մեկուսացած դիրքը՝ որուն մէջ դարերէ ի վեր կը գտնուի, և իր խոնարհ ու համեստ կացութիւնը՝ որ պատահականութեանց հետեւանքն է, չեն կրնար երբեք անոր դէմ իբր անկման փաստ գործածուիլ։

Ճշմարտութիւնը երբեք թիւի փաստով չի հաստատուիր, և Աւետարանն ալ կը վկայէ թէ հոտ ֆոտքի է, որուն Հայրն երկնաւոր ճշմարտութեան ժառանգութիւնը խոստացաւ և իր արքայութիւնը տալ հաճեցաւ։

◆

ՎԱՐԶՈՒԹԻՒՆԸ

ԻԷ.

ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց եկեղեցւոյ ընդունած ու պաշտպանած սկզբունքներուն համաձայն, եկեղեցական գերագոյն իշխանութիւնը կը պատկանի սրբազան ժողովներուն, ուր հաւաքուած ըլլան մասնաւոր եկեղեցիներու նուիրապետական մարմինները։ Այդ իշխանութիւնը բացարձակ է դաւանական խնդիրներուն համար, իսկ բարեկարգական խնդիրներ երկրորդական կարգի մէջ կը գտնուին։ Հայ եկեղեցին կ՚ընդունի թէ ճշմարիտ սրբազան ժողովներուն դաւանական վճիռները խաթիւ պարտաւորիչ են մասնաւոր եկեղեցիներու համար, մինչ բարեկարգական կանոնները, որոնք զանազան եկեղեցիներու հաղորդակցութեանց, կամ եթէ ներեալ է այսպէս ըսել, ֆէտերատիւական յարաբերութեանց իբր հիմ կը ծառայեն, ընդունակ են իրենց գործադրութեան մէջ տարբերութիւններ կրել, տեղական կամ պատահական հանգամանքներու համեմատ։ Հայ եկեղեցին կ՚ընդունի եւս, որ մասնաւոր եկեղեցիներ կրնան տարբերիլ՝ վարդապետական խնդիրներու մասին եւ դաւանական կէտերը բացատրելու կերպին մէջ։ Գործնականին գոլով կը ճանչնայ թէ սրբազան ժողովներու բարձր հեղինակութիւնը գործադրուեցաւ միայն առաջին երեք սուրբ ժողովներու մէջ, եւ թէ անկէ ետք առիթ չեղաւ նմանօրինակ հեղինակութիւն մը գործածելու, զանազան եկեղեցիներու միջեւ սկսած հակառակութեանց եւ բաժանման պատճառով։ Չի կարծեր որ այսուհետեւ ալ կարենայ այդ հեղինակութիւնը գործադրուիլ, քանի որ հաւանական չի տեսներ անհնարին հակառակութեանց վերջանալը։

Վատիկանի ժողովը հաւաքելու առթիւ՝ Հռոմի եկեղեցին

ընդհանուր հրաւէրի ձեւակերպութիւնը ուղեց կատարել, անչափ երեւոյթները փրկելու դիտմամբ. որովհետեւ հրաւէրը օրինաւոր և կանոնաւոր ըլլալու համար, պէտք էր ուրիշ եկեղեցիներու հետ բանակցէր, վիճաբանելի գլուխներու մասին համաձայնէր, և համերաշխութեան գալու համար դեպիները պատրաստած ըլլար: Ձիչդն ըսել ուզելով, իր հրատարակած հրաւիրագիրը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ուրիշ եկեղեցիները բռնադատել իր պահանջմանց առջեւ գլուխ ծռելու և իր պայմաններուն առջեւ խոնարհելու: Հարկաւ այդ բռնաւած ոճը անկեղծ և խղճամիտ հաշտութիւն և համերաշխութիւն պատրաստելու նպատակ չունէր, և ոչ ալ այդ նպատակին կրնար ծառայել:

Պատմական յօդուածներու մէջ՝ վիճակներու կազմութեան և իրաւասութիւններու ծագման վրայ ըսածնիս լրացնելու համար, պէտք է դիտել տանք, որ զանազան դաւառներու եկեղեցիներ իրարու մօտենալով ազգային կամ պատրիարքական աթոռներ կազմեցին, և թէ այդ մերձեցումները արդիւնք եղան պարզապէս երկիրներու քաղաքական կազմակերպութեան: Ցունահռոմէական աշխարհին մէջ կազմուած երեք պատրիարքութիւնները, կը համապատասխանէին ճշդիւ Հռոմէական կայսրութեան մէջ տիրող մեծ բաժանմունքներուն: Հռոմ, կայսրութեան մայրաքաղաքը, վարչական տեսակէտէն կեդրոն էր բոլոր Արեւմուտքի նահանգներուն: Պաղտհանց և Սելեւկեանց թագաւորութիւնները, որ քրիստոնէութեան սկզբնաւորութենէն քիչ առաջ Հռոմի կայսրութեան միացած էին, իրենց նախնական կազմակերպութիւնը պահած, և մեծ բդեշխութեանց վերածուած էին, իրենց կեդրոն ունենալով Ադեքսանդրիա և Անտիոք՝ դադարեալ թագաւորութեանց մայրաքաղաքները: Այս երեք մասերու բաշխումն էր որ ծագում տուաւ երեք պատրիարքութիւններ հաստատելու յիշեալ երեք քաղաքներու մէջ, որք են Հռոմ, Ադեքսանդրիա և Անտիոք, մին միւսէն բաժնուած, ինքնուրոյն և անկախ:

Երեք մեծ բաժանմունքներէն զատ, երեք ալ փոքր բդեշխութիւններ կային, նոյնպէս դադարեալ թագաւորութեանց սահմաններով կազմուած, որք են Պոնտոս, Ասիա և Թրակիա, որոնց կեդրոններն էին Կեսարիա, Եփեսոս և Հերակլիա: Այդ բաժանմունքներուն հետեւողութեամբ ալ՝ երեք եքսարքական կամ փոքր-պատրիարքական աթոռներ կազմուեցան յիշեալ երեք քաղաքներուն մէջ, որք իրաւասութիւն ունէին նոյն փոքր

բդեշխութեանց սահմաններուն մէջ գտնուող մետրապոլսութեանց վրայ: Բայց այս երեք աթոռները, իրենց անկախ և ինքնուրոյն դիրքը կորսնցուցին, երբոր Բիւզանդիա՝ Կոստանդնուպոլիս եղաւ, և կայսրութեան կեդրոնը հոն փոխադրուեցաւ, և այս պատճառով նոր պատրիարքութիւն մը ստեղծուեցաւ այնտեղ, երեք եքսարքութեանց մետրապոլսութիւնները միացնելով և եքսարքական իրաւասութիւնները չնչելով:

Ասկէ առաջ չորրորդ պատրիարքութիւն մըն ալ հաստատուած էր արդէն Երուսաղէմի մէջ, բայց ասիկա պարզապէս Սուրբ Քաղաքին պատուոյ համար եղած էր Նիկիոյ ժողովին որոշմամբ, որ այս նպատակով Անտիոքի պատրիարքութեան տանչորս մետրապոլսութիւններէն երկուքը, Առաջին Պաղեստինը և Երկրորդ Պաղեստինը, զատած ու Երուսաղէմի պատրիարքութեան սահման կազմած էր:

Ընդհանրապէս կը կարծուի թէ Արեւելեան չորս պատրիարքութիւններ հաւասարապէս Ցունական եկեղեցւոյ մասեր ըլլան, սակայն ուղիղ տեսութիւն մը չէ: Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութիւնն է միայն որ Յոյներուն ազգային եկեղեցին կը կազմէ: Անտիոքի պատրիարքութիւնը Ասորւոց ազգային եկեղեցին է, ինչպէս Ադեքսանդրիոյ աթոռն ալ Եգիպտացւոց ազգային եկեղեցին է: Նոյն կերպով Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ Պաղեստինացւոց յատուկ ազգային եկեղեցի պէտք է ըսել: Մակեդոնական տիրապետութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցած էր իրեն նուաճած երկիրներուն կերպարանը այլայլելու, և Ասորիք ու Եգիպտացիք հելլենական կերպարան մը զգեցած էին. բայց եղածը միայն արտաքին, լեզուի և գրգռացման և սովորութեանց փոփոխութիւն էր, բնիկ տարրը իր ինքնութիւնը չէր փոխած, և ազգային զգացումները միշտ կատարեալ ու կենդանի կը մնային թէ՛ Ասորւոց և թէ Եգիպտացւոց մէջ:

Այս քաղաքական պարագաները, որոնք Ցունահռոմէական աշխարհին մէջ պատրիարքական աթոռներու կազմակերպութեան առաջնորդեցին, միւս կողմէ պատճառ եղան ինքնուրոյն և անկախ աթոռներ կամ պատրիարքութիւններ ստեղծելու կայսրութեան սահմաններէն դուրս եղող երկիրներուն մէջ, որոնք առաքելական քարոզութիւն ստացած էին, և ուր քրիստոնեայ հասարակութիւններ կազմուած էին: Այսպէս եղան Հայաստան, Պարսկաստան և Եթովպիա:

Պարսկաստանի եկեղեցին, որ Ս. Շմաւոն կամ Ս. Սիմոն ա-

ռաքեալին քարոզութեամբ սկսաւ, իրեն յատուկ աթոռը ունենալ, որ Պարսից կամ Տիզբոնի կամ Սելևկիոյ անուններով յիշուած է: Այդ աթոռին յաջորդութիւնը պահուած է այժմ Բաղդէացոց կաթողիկոսներուն մէջ, որ Բաբելոնի պատրիարք ալ կը կոչուին: Իսկ Եթովպացոց աթոռը, որուն սկզբնաւորութիւնը Ս. Մատթէոս աւետարանիչին կը վերագրուի, այժմ ընդհատուած կը գտնուի, և Եթովպիա՝ Աղեքսանդրիոյ պատրիարքութեան ենթարկուած է: Հայոց աթոռին վրայ նոր ըսելիք չի մնար, պատմական յօդուածներուն մէջ բաւական բացատրութիւն տուինք: Միայն աւելցնենք, որ աթոռներու իրաւասութեան մասին հնաւանդ տեղագրական կանոնը պահուած ատեն, Հայոց աթոռին իրաւասութիւնը կը սահմանափակուէր Մեծ Հայքի նահանգներով, որոնք այն ատեն Հայոց թագաւորութեան ալ սահմանները կը կազմէին: Իսկ այն նահանգները որ Փոքր Հայք անունով ճանչցուած են, այն ատեն Պոնտոսի բղեշխութեան մաս կը կազմէին և այս պատճառով կեսարիոյ եպարքութեան ենթարկուած էին, և յետոյ անցան Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան: Իսկ միւս կողմէն Վիրք և Աղուանք, որ քրիստոնէութիւն ընդունած ատենին Հայոց թագաւորութեան ներքեւ կը գտնուէին, Հայոց պատրիարքական աթոռին ալ ենթարկուած մնացին, իրենց համար յատուկ ազգային եպարքական կամ փոքր-կաթողիկոսական աթոռ մը ունենալով, Հայոց պատրիարքին կամ մեծ կաթողիկոսին գերիշխանութեան ներքեւ:

Տեղագրական իրաւասութեան սկզբունքը, խստիւ պահուած էր բոլոր եկեղեցիներու նուիրապետութեանց կողմէն, քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ: Այդ սկզբունքով իրաքանչիւր վիճակի մէջ մէկէ աւելի եպիսկոպոս չէր կրնար գտնուիլ, և ամէն հաւատացեալ քրիստոնեայ, ի՛նչ ազգէ կամ ծէսէ ալ ըլլար, պէտք էր հնազանդէր տեղական եպիսկոպոսին, և անկէ ընդունէր բոլոր իր հոգեւորական պէտքերը: Բայց այդ հնաւանդ կանոնը խախտեցաւ, երբոր մանաւանդ եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուեցան, հաւատով և սիրոյ միութիւնը վերջացուցին, և սկսան զլանալ այն ամէն գործողութիւնները, որ հաղորդակցութեան և հոգեւոր անուններին ներքեւ կը պարունակուին: Այս պատճառով իրաքանչիւր եկեղեցի պարտաւորուեցաւ հոգ տանիլ, իր սահմաններէն դուրս գտնուող իր հաւատացեալներուն համար իրենց տեղերուն մէջ՝ եկեղեցական պաշտօնեաներ, քահանաներ և եպիսկոպոսներ յատկացնել, և այսպէս միեւնոյն վիճակի մէջ ոչ միայն անջատ քահանայութիւններ, այլ եւ տարբեր եպիսկոպոսական աթոռներ սկսան գոնուիլ՝ իրաքանչիւր խումբի դաւանութեան ու ծէսին տարբերութեան համեմատ: Այդ սովորութիւնը աւելի մեծ ընդարձակութիւն առաջաւ Խաչակիրներու ատեն, երբոր Լատին կաթոլիկներ սկսան Արեւելքի մէջ սփռուիլ, և իրենց նուաճած քաղաքներուն մէջ Յոյն կամ Ասորի եպիսկոպոսներու քով, մէկ մէկ ալ Լատին եպիսկոպոսներ հաստատեցին: Այնուհետեւ հնաւանդ կանոնը, որ տեղագրական իրաւասութեան սկզբունքը իբրեւ նաւթական կը յարգէր, բոլորովին իսկ մոռացութեան տրուեցաւ, և ամէն մանաւանդ եկեղեցի, որ վարդապետութեամբ կամ ծէսով կը տարբերէր, սկսաւ իրեն համար զատ եպիսկոպոսարան և զատ պաշտօնէութիւն հաստատել, և ասկէ առաջ եկաւ մեր օրերը տեսնուած տարօրինակ երեւոյթը, որ միեւնոյն թեմի մէջ մինչեւ եօթը կամ ութ եպիսկոպոսներ կը գտնուին, որ միեւնոյն աթոռի անունը կը գրաւեն և միեւնոյն աթոռի անունը կը կրեն:

Քաղաքական ազդեցութենէ զատ հոգեւորական աշխարհականութիւնն ալ, երկրորդ պարագայ մըն է, որ առիթ տուած է եկեղեցական իրաւասութեանց կազմուելուն կամ նոր ձեւեր ստանալուն: Այն երկիրները, որոնք առաքելական դարուն մէջ քրիստոնէութեան դարձած չէին, և յետագայ դարերու մէջ զայն ընդունեցան՝ արդէն գոյութիւն ունեցող եկեղեցւոյ մը ձեւով, այն այս եկեղեցւոյն իրաւասութեան ներքեւ մնան, իբրեւ հոգեւորապէս նուաճեալ երկիր: Այս սկզբունքով կոստանդնուպոլսոյ եկեղեցին իր իրաւասութեան ներքեւ առաւ Պալքանեան երկիրները և Ռուսաստանը: Նոյն սկզբունքով Հռոմի եկեղեցին իր իրաւասութիւնը տարածեց Գերմանիոյ, Բրիտանիոյ և Սկանդինաւիոյ վրայ, և աւելի ետքն ալ Ամերիկայի և Ծայրագոյն Արեւելքի վրայ: Ակէ առաջ եկան Հռոմի պատրիարքութեան կամ Լատին եկեղեցւոյ ընդարձակ ծաւալումը և իր իրաւասութեան տարտպատման տարածումը աշխարհի մէջ, որ զոյգ քալեց իր պատրիարքութեան ներքեւ եղող Արեւմտեան ազգերուն կենցաղական զարգացման և քաղաքական ազդեցութեան յառաջանալուն և ընդարձակուելուն հետ: Բայց միւս կողմէն՝ իշխանութեան և յաջողութեան ընդարձակութիւնը, քմահաճոյքներու և վնասներու ալ չառնելուն պատճառ եղաւ, որուն հետեւանքով ծագեցաւ Միջին դարու բարեկարգական չարժումը, որ է նոր ազանդ Բողո-

քականութիւնը, որ Լատին եկեղեցւոյ մի լաւ բաժինը անկէ անջատեց և Հռոմի աթոռին իրաւասութենէն դուրս հանեց։ Նոյն պատճառով նոր բաժանումներ ալ խիթալի են տակաւին։ Նորանոր ճնշումներ, որք վերջին ատեն սկսան գործածուիլ Արդիական կոչուածներուն վրայ, ամենայն հաւանականութեամբ Հռոմի եկեղեցիէն նշանակելի անջատումներ պիտի արտադրեն։

Անցեալին տուած փորձառութեան հակառակ, պապութիւնը ետ չի կենար մտաւորական չրջանակի և քաղաքական և կառավարական ասպարէզի մէջ ալ իր միջամտութիւնը չարունակել, և զայն գործածել իրմէ կախում ունեցող հասարակութեանց վրայ։ Առանց արդիւնքին խոհական կշռադատութեան՝ կը ջանայ չարունակ սեղմումներ դնել իրեն ենթարկեալ հոգեւոր իշխանութեանց վրայ, և հետզհետէ կը ջնջէ, Գաղղիական, Հունգարական, Ամբրոսեան, Մոզարաբական և Արեւելեան եկեղեցիներու հնաւանդ իրաւունքներէն և առանձնաշնորհութիւններէն պահուած մնացորդները, այնպէս որ թեմակալները իրենց կանոնական իրաւունքներէն մերկացնելով՝ պարզ փոխանորդներու վիճակին կ՚ենթարկէ։

Ո՛րչափ հեռի են իրարմէ, այս ընթացքը և Յայն որթոդոքս եկեղեցւոյ սկզբունքը, որ կ՚ընդունի և կը սորվեցնէ, թէ որեւէ ազգ կամ ժողովուրդ՝ որ քաղաքական անկախութիւն կը վայելէ, նովին իսկ կը վայելէ ինքնուրոյն եկեղեցւոյ յատուկ իրաւունքները և արտօնութիւնները, որք են, ազատօրէն վարել իր ներքին կառավարութիւնը ու մատակարարութիւնը, և ձայն ունենալ դաւանական խնդիրներու մասին արուելիք որոշումներուն մէջ։

Հին ժամանակներու մէջ իւրաքանչիւր ինքնուրոյն եկեղեցի կը կառավարուէր պարիարքի կամ եքսարքի մը գերագոյն իշխանութեամբ։ Առաջին անգամ Ռուսիա, Պետրոս Մեծ կայսեր օրով, գերագոյն պետի իշխանութիւնը փոխանակեց մնայուն սինոդի իշխանութեամբ, կերպով մը աթոռոյ պարապութեան ձեւը մշտատեւ ընելով։ Այդ օրինակին հետեւեցան ուրիշ որթոդոքս կամ Յունադաւան պետութիւններն ալ, որք հետզհետէ հաստատուեցան, և այսօր Յունաստան, Ռումանիա, Սերպիա, Ջրնակորա և Պուլկարիա, ամէնքն ալ մնայուն սինոդով կը կառավարուին։

Այս մասին նոր ըսելիք չունինք Հայոց եկեղեցւոյն վրայ,

բայց եթէ որ հակառակ իր հաւատացեալներուն աչխարհի ամէն կողմերը ցրուած ու սփռուած ըլլալուն, և հակառակ երկու կաթողիկոսական և երկու պատրիարքական մեծ աթոռներ ալ հաստատուած ըլլալուն, ամէնքն ալ մէկ կեդրոնի ենթարկուած կը մնան, և էջմիածին նստող Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին իրաւասութիւնը կը տարածուի բովանդակ Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցւոյ վրայ։

ԻԸ.

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Նահապետական դասակարգութիւնը իր ներքին կազմութեան մէջ չորս աստիճաններ կը պարունակէ, 1. Մեծ կամ ծայրագոյն պատրիարք, կամ կաթողիկոս. 2. Փոքր պատրիարք, կամ մասնաւոր կաթողիկոս, կամ եքսարք, կամ պրիմաս. 3. Մետրապոլիտ, կամ արքեպիսկոպոս. 4. Եպիսկոպոս։ Իսկ քորեպիսկոպոսներ այս դասակարգութենէ դուրս կը մնան, որովհետեւ պարզապէս թեմակալի փոխանորդներ են և յատուկ աստիճանաւոր չեն։

Արդէն ըսինք թէ մեծ պատրիարքներ կամ կաթողիկոսներ՝ մասնաւոր ազգային անկախ եկեղեցիներու գլուխներ են։ Երբոր նոյն եկեղեցւոյ մէջ ամբողջացուցիչ մասեր կը գտնուին, որոնք որեւէ առիթով կամ պատճառով ինքնուրոյն կացութիւն մը ունենալու արտօնութիւնը կը վայելեն, անոնք առաջիններուն նման, բայց անոնցմէ փոքր և անոնց ենթարկեալ պէտ մը կ՚ունենան իրենց գլուխը, ինչպէս երկրորդ աստիճանին մէջ յիշեցինք։ Այսպիսիներուն դիրքն ու գերը, հնար է նմանցնել հարկատու իշխանապետի մը՝ գերիշխան վեհապետին հանդէպ ունեցած դիրքին։ Այս աստիճանին վրայ եղողներուն մէջ, կոչումէ զատ իրաւասութեանց կամ առանձնաշնորհութեանց կամ պատուադրութեանց ալ տարբերութիւններ կը նշմարուին, սակայն էական կերպով աստիճանի տարբերութիւններ չեն պատճառեր։ Միեւնոյն նահանգի մէջ գտնուող եպիսկոպոսներ իրենց գլուխը

կ՚ունենան մետրապոլիտներ, որ է մայրաքաղաքին աւագ եպիսկոպոսը, որ իրաւունք ունի նահանգին եպիսկոպոսները գումարել, և ձեռք առնել այն գործերը, որոնք նահանգին բոլոր թեմերուն հաւասարապէս կը պատկանին։ Եպիսկոպոսներ, մետրապոլտութեան մը ներքեւ եղած տեղերին ալ, լիովին կը վայելեն ամէն իրաւունքները և իրաւասութիւնները զորս թեմակալութիւնը կանոնապէս իրենց վրայ կը ճանչնայ։ Այս ընդհանուր տեսութիւնները պատշաճեցնենք Հայոց Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան։

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ծայրագոյն պատրիարքը կամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, ինչպէս ըսինք, կը նստի Էջմիածնի Մայր Աթոռը, որ է հին վաղարշապատը, Երեւան քաղաքին մօտ, Կովկասի ռուսական փոխարքայութեան մէջ(*)։ Հոն եղաւ Հայոց կաթողիկոսութեան նախնական աթոռը, և հոն դարձաւ երկարատեւ տեղափոխութիւններէ ետքը, ինչպէս պատմական յօդուածներուն կարդին տեսանք։ Աթոռը ունի արդէն իր դահակալը։

Իբր երկրորդական աթոռ՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ենթարկեալ էին երբեմն վրաց և Աղուանից մասնաւոր կաթողիկոսութիւնները։ Առանցմէ առաջինը բաժնուեցաւ եօթնեորդ դարուն մէջ, ինչպէս պատմեցինք. իսկ երկրորդը ջընջուեցաւ իններեւտասներորդ դարուն սկիզբը, Աղուան տոհմին կամ ազգութեան՝ Հայոց հետ ձուլուելով դադարելուն պատճառով։ Բայց ժամանակին պատահարները ուրիշ երկրորդական աթոռներ տեղծեցին Հայ Եկեղեցւոյ մէջ։ Հայրապետանոցին Աղթամարէ Անի և Սիսէ Էջմիածին փոխադրուելուն պատճառով, հին տեղերը կաթողիկոսներ հաստատուեցան, որոնք ժամանակ անցնելէ ետքը Մայր Աթոռէն ճանչցուեցան և հաչտութիւն գոյացաւ, ատիճանին առանձնաշնորհութիւնները պահելով, բայց Մայր Աթոռոյ գերիշխանութիւնը ճանչնալով, և Հայ Եկեղեցւոյ միութիւնը յարգելով։ Աղթամարի իրաւասութիւնը կը տարածուի Կաւաչի եւ Շատախի գաւառներուն վրայ Վանայ կուսակալութեան մէջ, և Խլզանի գաւառին վրայ Բաղէշի կուսակալութեան մէջ(**)։ Աթոռը պարապ է 1895-էն ի վեր, և տակաւին վարդապետ մը կը վարէ կաթողիկոսական տեղապահութիւնը։ Իսկ Սսոյ աթոռին իրաւասութիւնը կը տարածուի Առանայի կուսակալութեան բովանդակին, և Բերիոյ, Սեբաստիոյ, Անկիւրիոյ և Խարբերդի կուսակալութեանց որոշ մասերուն վրայ։ Աթոռը ութ տարի դատարկ մնալէ ետքը, իր կաթողիկոսն ունեցաւ 1902-ին(*)։ Իսկ Երուսաղէմի պատրիարքականաթոռը ծագումէ առած է Սուրբ Տեղեաց հանդէպ բոլոր քրիստոնէութեան՝ և յատկապէս Հայ ազգին տածած բարեպաշտութենէն։ Անոր իրաւասութիւնը կը տարածուի, Երուսաղէմի և Լիբանանի նահանգներուն և Դամասկոսի և Վերիտոնի կուսակալութեանց վրայ(**)։ Եգիպտոս և Կիպրոս, որ տեսանք իրաւասութեան ներքեւ էին, այժմ կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան անցած են։ Այս աթոռը երեք տարի պատրիարքութեան անցած են։ Այս աթոռը երեք տարի ներէ ի վեր պարապ կը մնայ և տեղապահութեամբ կը կառավարուի։

Պատմութիւնը քաղած տեսնինք առանձին յօդուածով բացատրելիք կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ծագումը, որուն հոգեւորական իրաւասութեան մէջ կը մտնեն Թուրքիոյ բոլոր գաւառները, վերոյիշեալ Աղթամարայ և Սսոյ և Երուսաղէմի աթոռներուն ենթարկեալներէն զատ։ Իր հոգեւորական իրաւասութիւնը սահմանափակուած է, բայց իր ազգային վարչական իշխանութիւնը կը տարածուի բոլոր Օսմանեան կայսրութեան մէջ գտնուող Հայերու վրայ։ Պալքանեան թերակղզիի մէջ նոր հաստատուած պետութեանց, այսինքն Յունաստանի, Ռումանիոյ, Սերպիոյ, Զերնակորայի և Պուլկարիոյ սահմաններն ալ, որոնք երբեմն Օսմանեան կայսրութեան ենթակայ էին, տակաւին հոգեւորապէս կոստանդնուպոլսոյ աթոռին իրաւասութեան ներքեւ կը մնան(***)։

Ասոնք են չորս աթոռները, որոնք Հայ Եկեղեցւոյ եր-

(*) Այժմ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

(**) Ջնջուեցաւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

(*) 1930-էն ի վեր փոխադրուած է Անթիլիաս, Լիբանան։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

(**) Մուրիա, Լիբանան եւ Կիպրոս ներկայիս կը գտնուին Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան իրաւասութեան ներքեւ։ Իսկ Եգիպտոս առաջնորդութեան վերածուած է։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

(***) Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը այժմ կորսնցուցած է իր նախկին դերն ու դիրքը։ Աւնոր իրաւասութիւնը սահմանափակուած է գլխաւորաբար Կ. Պոլսոյ շրջանակին, ինչպէս նաեւ գաւառի մը կեդրոնացեալ մէջ։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

կրօրդ աստիճանը կը կազմեն, թէպէտ աթոռակալներուն անուններն ու աստիճանները տարբեր են: Ադթամար ու Սիս՝ կաթողիկոս կը կոչուին, իսկ Երուսաղէմ ու Կոստանդնուպոլիս՝ պարզապէս պատրիարք: Կաթողիկոսութեան աստիճանը իրաւունք կու տայ միւռոն օրհնելու և եպիսկոպոս ձեռնադրելու, Դիտելի է նաև որ այս աթոռներէն երկքը Յունահռոմէական աշխարհին մէջ հաստատուած պատրիարքութեանց սահմաններուն կը պատշաճին: Երուսաղէմ և Կոստանդնուպոլիս՝ համանուն պատրիարքութեանց, իսկ Սիս կամ Կիլիկիա՝ Անտիոքի պատրիարքութեան: Ադթամարի կաթողիկոսութեան սահմանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան բնիկ սահման եղած Մեծ Հայքին մէջն է, և թերեւս անյարմար չէր ըլլար զայն ալ Պարսից պատրիարքութեան սահմանին պատշաճեցնել:

Նուիրապետական երրորդ աստիճանին՝ մետրապոլիտներուն անցած առնինս, ճիշդ խօսելով, օրինաւորապէս որոշուած ու կոչուած մետրապոլիտներ չունինք: Թուրքիոյ մէջ մեծ առաջնորդարաններ արքեպիսկոպոսութեան պատուանունը կը գործածեն: Սակայն կաթոլիկոսական առաջնորդարաններ, որ չատ ընդարձակ վիճակներ են, և իրենց ներքեւ նշանաւոր փոխ-առաջնորդութիւններ կամ յաջորդութիւններ ունին՝ որ սիրապէս եպիսկոպոսարաններ են, ամենայն իրաւամբ կրնան մետրապոլիտութեան աստիճանին վրայ դրուիլ, և նուիրապետութեան երրորդ աստիճանը լրացնել:

Նուիրապետութեան չորրորդ աստիճանը կը կազմեն եպիսկոպոսներ, որոնք մէկմէկ վիճակ կամ թեմ կը հովուեն կամ կը կառավարեն: Վիճակներուն բաշխումը, կանոնաւորեալ և ծրագրեալ կերպով եղած չէ, այլ առիթներու և պարագաներու համեմատ կազմուած է: Թուրքիոյ մէջ կոստանդնուպոլսոյ աթոռը պաշտօնապէս ունի 44 վիճակ, Սիս 13, Երուսաղէմ 4, և Ադթամար 2. բայց եթէ անջատուած թեմերն ալ հաշուենք, կոստանդնուպոլիս կ'ըլլայ 52 և Սիս 15, և բովանդակ Թուրքիա կ'ըլլայ 73: Իսկ բովանդակ Ռուսիա 6 մեծ վիճակներու բաժնուած է, և Պարսկաստան 2, Հնդկաստանն ու Ջաւան ալ միասին: Բայց եթէ յաջորդութիւնները իրր եպիսկոպոսարան նկատենք և անջատ թեմերն ալ հաշուենք, այս կողմն ալ կ'ունենանք 28 վիճակ, ընդամէնը 101 Հայ վիճակներ: Գաղթականութեանց երկիրներէն Եւրոպա և Ամերիկա նոր վիճակներ եղած են Էջմիածնի աթոռին ներքեւ. իսկ Եգիպտոս, Ռումանիա և Պուլկարիա

կոստանդնուպոլսոյ վիճակներուն բաշխման մէջ կը գտնուին:

Իրրեւ վիճակներու մասին տեղեկութեանց լրումն յիշենք ևս, թէ Հայ վիճակներու թեմակալները, միշտ ձեռնադրեալ եպիսկոպոսներ չեն, հակառակ բոլոր եկեղեցիներու հաստատուն սովորութեան: Այլ ծայրագոյն վարդապետներ, երբեմն մանաւանդ վարդապետներ ալ, թեմակալութեան պաշտօն կը վարեն, ընդհանրապէս գործածուած առաջնորդ անունի ներքեւ, և լիակատար իրաւասութեամբ:

ԻԹ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆՆԵՐ

Հայ Եկեղեցւոյ նուիրապետութեան դասակարգերուն և աստիճաններէն իւրաքանչիւրին յատկացուած պաշտօնները, ընդհանրապէս կեդրոնացուցման ձեւով չեն. որովհետեւ իւրաքանչիւրը ազատ և սեփական իրաւունքներ կը վայելէ, իրեն բնական կամ կանոնական պաշտօնները կատարելու, առանց բարձրագոյն աստիճանի վերապահութեան կամ արգելքին ենթարկուելու: Իսկ վերադոյն աստիճանին հսկողութեան իրաւունքը կը գործադրուի, ամէն անգամ որ ենթարկեալը պէտք կ'ունենայ վարանմանց լուծում կամ դժուարութեանց խորհուրդ փնտռելու, կամ երբոր տրամաբանութեան պահանջ միջամտութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ. և վերջապէս երբ մեծաւոր գտնուողը կը հարկադրուի զգաստ մը ուղղել և ընդհանուր չար մը պաշտպանել: Բռնադրելու իրաւունքը համարձակ է՝ ամէն աստիճանի դէմ բարձրագոյնին դիմելով:

Եպիսկոպոսը իր վիճակին թեմական կառավարութեան գլուխն է, կատարեալ իրաւասութեամբ ամէն գործերու և ամէն պաշտօնավարութեանց վրայ, որք նոյն թեմին չրջանակին մէջ կը պարփակուին: Երբոր թեմակալ առաջնորդը վարդապետ է առանց եպիսկոպոսական աստիճանի, կրնայ ձեռնադրութիւններ արտօնել, այլ ոչ ինքն ձեռնադրել: Թեմակալ վարիչներուն տրուած առաջնորդ անունը, ինչպէս յիշեցինք, հասարակ է եպիսկոպոսական աստիճան ունեցողներուն ու չունեցողներուն ալ: Ա-

մինուն ալ իրաւասութիւնը լիակատար է իր վիճակին եկեղեցիներուն վրայ, թէ՛ արօծութիւններ տալու, և թէ դասելու ու պատժելու մէջ։ Ամուսնական դատերն ալ կը տեսնէ ու կը վճռէ, դատաստանական խորհրդոյ հետ մէկտեղ, մինչ ամուսնալուծման վճիռները կաթողիկոսական կամ պատրիարքական իրաւասութեան կը պատկանին։ Բացառիկ արօծութիւններ կուտայ հասի չհասի և ուրիշ արգելքներու առիթներուն, հիմնուելով պարագայից պահանջին վրայ, և առաջնորդուելով իր խղճին ուղղութենէն։

Երուսաղէմի պատրիարքը պահապանն է Սուրբ Տեղեաց, կամ աւելի ճիշդ բացատրութեամբ, Հայոց պատկանող սրբավայրերուն, և միանգամայն գլուխն ու մեծաւորն է Ս. Յակոբեանց միաբանութեան, որ այդ սրբավայրերուն պաշտպանութիւնն ու հոգեւորական պաշտամունքը կը կատարէ։ Հայեր բազմաթիւ չեն Երուսաղէմի պատրիարքութեան սահմանին մէջ, և պզտիկ հատրակութիւններ կը կազմեն Երուսաղէմի, Յոպպէի, Դամասկոսի, և Վերիտոնի թեմերուն մէջ, թէպէտեւ թեմական կամ առաջնորդական կազմակերպութիւն չունին(*)։

Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը իբր ազգապետ կամ բոլոր Թուրքիոյ Հայ ազգութեան գլուխ, վարչական վերին հսկողութիւն ունի բոլոր Թուրքիոյ մէջ գտնուող վիճակներուն վրայ։ Ասոնցմէ մէկ մասին վրայ ուղղակի հոգեւորական իրաւասութիւն ալ կը գործածէ վերեւ յիշուած վիճակներու թիւին համեմատ։ Իսկ կոստանդնուպոլիս՝ մայրաքաղաքի կեսուակալութեան սահմաններով, ուղղակի պատրիարքին առաջնորդական վիճակը կը կազմէ։

Նախ իրապետական ամէն ատիճանէ կամ ամէն դասակարգէ եղող պետեր կամ առաջնորդներ, իրենց պաշտօնը կը վարեն կրօնական կամ հոգեւորական, և կամ քաղաքական կամ աշխարհական ժողովներու կամ խորհուրդներու ազակցութեամբ։ Այդ պետերը ժողովական որոշմանց գործադիր իշխանութիւնը կը վարեն, իբր իշխանութիւն և ոչ իբր պարզ պաշտօնեայ, և պահանջին համեմատ ընդհանուր կանոնները և որոշումները կը պաշտպանեն, և հարկաւոր ու կարեւոր պարագաներու մէջ կրնան ալ անձնական զգօնութեան իշխանութեամբ գործել։

Աւագերէցներ եկեղեցիներու մէջ հոգեւորական կարգապահութեան կը հսկեն, իսկ ինչ որ կաթողիկներու մէջ ժողովրդապետական իրաւունք կամ իրաւասութիւն կը կոչուի, Հայ եկեղեցւոյ մէջ հասարակ է ամէն քահանայի։

Իւրաքանչիւր ընտանիք ունի իւր ծխատէր կամ տաներէց քահանան, որուն ընտրութիւնը այժմ տունին կամ ծուխին թողուած է, և այդ քահանան է, որ նոյն տունին խոստովանահայրն է, և բոլոր հոգեւորական և խորհրդական պաշտօնները կը կատարէ, որոնք կաթողիկներու մէջ ժողովրդապետութեան կը վերադրուին։ Նշանի և պսակի հրամանները առաջնորդարանէն կը տրուին, և ծխատէրէն կը գործադրուին։ Եկեղեցիներու մէջ կատարուելիք արարողութիւններ և հանդիսութիւններ կ'որոշուին համաձայնութեամբ աւագերէցի և թաղական խորհրդոյ, որ կը կազմուի թաղեցիներու քուէով ընտրուած աշխարհականներէ։ Նոյն թաղական խորհուրդն է՝ որ թաղին և եկեղեցիին և վարժարանին մատակարարութիւնն ալ կը կատարէ, թաղին վերաբերեալ ուրիշ հանրային գործերուն հետ։ Քահանաներու համար խոստովանութիւն լսելու յատուկ արօծութիւնը, և արձակումի համար վերապահել մեղքերու դրութիւնը՝ Հայ եկեղեցւոյ մէջ տեսի չունին։

Հին սովորութեան համեմատ, թաղի մը ամբողջ հասարակութեան հոգեւոր պէտքերը՝ խմբովին կը հոգացուէին թաղին եկեղեցւոյն քահանաներէն՝ ընկերովի չահագործութեամբ։ Ինչ հասոյթ որ կը գոյանար նուէրներէ և իրաւունքներէ՝ ընդհանուր սոյթ որ կը գոյանար նուէրներէ և իրաւունքներէ՝ ընդհանուր անուանի մը մէջ կը հաւաքուէր, և յետոյ ըստ պահանջի կը բաժնուէր, աւագերէցին մէկուկէս, քահանաներուն մէկ, սարկաւագներուն կէս, դպիրներուն քառորդ համեմատութեամբ։ Բայց այդ սովորութիւնը չատոնց ի վեր խախտուած է, գլխաւորապէս քաղաքներու մէջ, և այլեւս իրաքանչիւր քահանայ իր ծուխերէն և իր վարած պաշտօններէն ստացած նուէրներն ու իրաւունքները իրեն կը սեփականէ, մինչ ընդհանուր պահակ մը արդիւնք կայ, զոր քահանայք մէջերնին կը բաժնեն հաւասարապէս։

Կաթողիկոսներու յատուկ եւ սեփական պաշտօններն են եպիսկոպոսներու ձեռնադրութիւնը և միւռոնի օրհնութիւնը։ Ձեռնադրութիւնը կը կատարուի ամէն անգամ որ առիթը կը ներկայանայ, իսկ միւռոնի օրհնութիւնը իրաքանչիւր երեք կամ հինգ տարի։ Միւռոնը մեծ քանակութեամբ կը պատրաստուի, որպէս զի բոլոր վիճակներու պէտքին բաւական ըլլայ։ Հայ եկե-

(*) Դամասկոս եւ Վերիտոն (Պէյրութ) ներկայիս առանձին վիճակներ են եւ կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան ներքեւ կը գտնուին։

ՏՆԹ. ՀՐՏ.

զեցւոյ միւռոնին նիւթը՝ գլխաւորապէս զուտած և եռացած ձէթ է, որուն կը խառնուին բաւական չափով բալասան, և քառասունն տեսակ հոտաւէտ բոյսերէ և խունկերէ՝ իւղախեցուց արհեստով քամուած հիւթ մը։ Սովորութիւն է նաեւ մէկ երկու լիտր հին միւռոն խառնել նոր պատրաստուած միւռոնին, որպէս զի սոյն կերպով միշտ հինը նորին կապուած մնայ։ Ժողովրդական աւանդութիւն է, թէ այս խառնուրդի չարունակութեամբ այժմեան միւռոնը կը կցուի Յիսուսէ օրհնուած ձէթին հետ, զոր առաքեալներ Հայաստան բերած են կ՚ըսեն։ Եթէ աւանդութիւնը պատմական ստուգութիւն չունի, գոնէ գեղեցիկ և խորհրդաւոր նշանակութիւն մը կը պարունակէ։

Եպիսկոպոս ձեռնադրելու և միւռոն օրհնելու իշխանութիւնը Աղթամարի և Սիսի կաթողիկոսներն ալ կը վայելեն, բայց միայն իրենց թեմերուն սահմանին մէջ, և ոչ երբեք անկէ դուրս գործածելու համար. երուսաղէմի և կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները այդ արտօնութիւնը չունին, և իրենց թեմերուն պէտքին համար կը դիմեն Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին։ Միայն թէ եպիսկոպոս ձեռնադրուելիք ընծայացուները, պէտք է իրենց պատրիարքներուն կողմէն ներկայացուին։

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Լ.

ԿՂԵՐՆ ՈՒ ԿՈՒՍԱԿՐՕՆՈՒԹԻՒՆ

Հայ եկեղեցւոյ եկեղեցականութիւնը երկու մեծ խումբերու կը բաժնուի, վանական կուսակրօնը և աշխարհական ամուսնացեալը։ Այդ երկրորդ խումբը կը կազմուի այն անձերէ, որք իրօք աշխարհական են, ամուսնացած, ընտանիքի տէր և աշխարհի մէջ ապրող։ Օրէնք է որ ամուսնութիւն չեն կրնար ընել, բայց եթէ սքեմէ և եկեղեցականութենէ հրաժարելով(*)։ Երբոր այդպիսի բան մը ընեն, բնաւ մեղադրելի գործ մը ըրած չեն ըլլար, և իրենց անձին պատիւն ալ վնաս չի կրեր։ Նոյնպէս է կուսակրօններուն ամուսնութեան համար ալ։ Երկրորդ ամուսնութիւն կատարած՝ կամ այրիի հետ ամուսնացած աշխարհականներն ալ ձեռնադրութեան չեն ընդունուիր։ Սովորութիւն է տարեւոյ մը միջոց անցընել ամուսնութենէ առքը ու ձեռնադրութենէն առաջ։ Եթէ այրիանան թէ՛ սարկաւագ և թէ քահանայ, երկրորդ ամուսնութիւնը ձեռնադրութենէ առաջ կատարուած ըլլայ։ Ամուսնացեալ ընծայացուներուն համար երեսուն տարեկան հասակ կը պահանջուի. բացառութիւնները չատ ցանցառ են։

Ամուսնացեալ կղերին պաշտօնները կը դառնան հաւատացեալ հոգեւոր պէտքերուն և մխիթարութիւններուն չուրջը, որ է հոգ հոգւոց ըսուածը։ Ամուսնացեալ քահանայք խորհուրդներ կը մատակարարեն, օրական ժամերգութիւնները կը կատարեն

(*) Այրիացեալ րահանաներու վերամուսնութիւնը արտօնուեցաւ Գէորգ Ե. կաթողիկոսի օրով։

եկեղեցւոյ մէջ, հիւանդներուն կ'այցելեն, աղքատները կը յանձանձեն, մեռնողները կը թաղեն, ամուսնութիւններու կը հսկեն և կ'օրհնեն, եւ այլն։ Արեւելեան եկեղեցիներու մէջ՝ ժամերգութեանց պաշտօնները առանձին կարդալու և ամէնօրեայ պատարագ մատուցանելու հարկ չկայ. թիւ պատարագ ըսուածն ալ գոյութիւն չունի։

Ամուսնացեալ քահանաներու առջեւ բաց եղող պաշտօններն են աւագերէցութիւն, առաջնորդական փոխանորդութիւն, կրօնական ժողովականութիւն, և ուրիշ ժողովներու և խորհուրդներու անդամակցութիւն՝ ուր որ եկեղեցականներ ալ ընտրելի են։ Առաջնորդութիւններու պարապութեան առեն ալ տեղապահութեան կը կոչուին, բայց ոչ վարդապետական և ոչ եպիսկոպոսական աստիճաններու կը բարձրանան, բայց եթէ այրի մնալէ ետքը կուսակրօն կղերին դասակարգը անցնելով։ Ինչպէս ալ այդ սեղմեալ դրութիւնը մեր օրով օրէնքի կարգ անցածի չափ ընդհանրացած ըլլայ, սակայն ո՛չ հին օրէնք է և ոչ կանոնական պահանջ։ Մանաւանդ թէ երբ եպիսկոպոսութեան թեկնածուները լաւ ուսումնասիրուի, պիտի տեսնուի թէ անիկա քահանայական պաշտօններու և հոգւոց կոչուած ծառայութեանց լրումը կամ բովանդակութիւնն է, և ամուսնացեալ քահանայութեան յատուկ և սեփական կարգէն է։ Հին առեններ եպիսկոպոսներ երիցագոյն քահանաներուն մէջէն կ'առնուէին, և այս կերպով «հայրապետ» անունը կ'առնէին, որ ըսել է ամբողջ վիճակի մը քահանաներուն պետը, ինչպէս որ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ քահանաներուն պետը կ'ըսուի։ Այսօր ալ բնաւ կանոնական գլխաւորն ալ աւաքէրեց կը կոչուի։ Այսօր ալ եթէ կանոնական արգելք մը չկայ, որ վերջմամուտ սովորութիւնը, որչափ ալ տարածուած ըլլայ, հնաւանդ եկեղեցական կանոններուն տեղի չտայ, և ամուսնացեալ կղերին առջեւ նորէն բացուին եկեղեցականութեան բարձրագոյն աստիճանները։ Այս պարագային ազգը մեծամեծ օգուտներ ալ կ'ունենար, որովհետեւ այս կերպով ամուսնացեալ կղերը կ'ազատէր տնորինութեան վիճակէ մը, որ ոչ մի կերպով չ'արդարանար, և որուն բուն պատճառները քրիստոսէ վերայ դրուած պատահական զրկումներն են։ Ներկայ դրութեան հետեւանքով, անոնք որ քիչ մը զարգացում ստացած են, ընդհանրապէս կը խուսափին ստանձնել կենցաղական ընթացք մը, ուր թէ՛ չատ դժուարութիւններ կան, և թէ բարոյական իղձեր գոհունակութիւն չեն գտներ, ու նիւթական օգուտներն ալ նուազ են։ Հետեւապէս միայն համեստ և միջակ

կարողութեան անձեր, որոնք բարձր ձգտումներ չունին, որոնք միայն քահանայական աստիճանին հետամուտ կ'ըլլան։ Ասոնց իսկական իրականութիւնը, որուն պատճառով ամուսնացեալ քահանայութիւնը Արեւելքի մէջ տարնութեան մէջ կը մնայ, և ըսելու իսկ պէտք չկայ, թէ հետաքրքրականներն են որ այդ կացութեան վնասները կը կրեն։ Որպէս զի այդ բանին դարման մը մտածուի, մենք կը կարծենք, թէ բանական է որ եպիսկոպոսական ընտրելիներուն մասին եկեղեցւոյ հնաւանդ և կանոնական ձեւը նորէն ձեռք առնուի։ երբոր քահանայական դասակարգին առջեւ յառաջդիմելու ասպարէզը ընդարձակուի, ազգայիններուն զարգացեալ դասակարգն ալ դժուարութիւն չզգար այլեւս ամուսնացեալ քահանայութեան չարքին մէջ մտնել, և ասով դասակարգին պատիւը ազգայնոց աչքին առջեւ կը բարձրանայ, և քահանաներն ալ արժանաւորագոյն կերպով կը լրացնեն իրենց կոչումին պարտաւորութիւնները, և կը համապատասխանեն դարուս զարգացման աստիճանին։

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը գլխաւորապէս վանքերու մէջ կը պատրաստուի։ Հայ եկեղեցւոյ վանականութիւնը բնաւ նմանութիւն չունի Արեւմտեան եկեղեցւոյ կրօնաւորական միաբանութիւններուն հետ։ Հայոց մէջ իւրաքանչիւր վանք ինքնուրոյն միաբանութիւն մը կը կազմէ։ Անոր անդամակիցները կամովին յանձնառու եղած են վանական կանոններուն հպատակիլ, և յատկապէս կրօնական ուխտադրութիւն չունին։ Ճգնաւորներու և աղօթասաց միայնակեացներու դերը վերջնականապէս դադրած է. այժմեան վանքերը ուրիշ նպատակ չունին, բայց եթէ եկեղեցւոյ ծառայութեան համար կուսակրօն պատրաստել։ Նոյնիսկ Սիւնեաց վանքը Գեղամայ ծովին մէջ, և Լիմ ու Կուզ վանքերը Վանայ ծովին մէջ, որոնք անապատ անունը կը կրեն, անոնք ալ պարզապէս աղօթասաց միաբնակներ ըլլալէ դադրած, և եկեղեցական դպրոցներու վերածուած են։ Կուսակրօն կղերին յատուկ կոչումն է քարոզիչ վարդապետութիւն և վարչական պաշտօնավարութիւն ընել։ Խորհուրդներու մատակարարութիւնը, խոստովանութիւնն և պսակի օրհնութիւնն իրեն չեն պատկանիր. միայն եկեղեցական աբարողութեանց մէջ իր ներկայութիւնը կը գործածուի իբրեւ հանդիսութեանց շուք ու չքեղութիւն տուող հանգամանք։ Կուսակրօն եկեղեցականութեան գանազան աստիճաններուն վրայ

գոնուողները կը կոչուին սարկաւագ, որեզայ՝ որ է կուսակրօն քահանայ, մանաւանդ վարդապետ, ծայրագոյն վարդապետ, եպիսկոպոս, և նուիրապետական բարձրագոյն աստիճանին հասնողներ, այսինքն արքեպիսկոպոս, պատրիարք և կաթողիկոս: Սովորութիւն չէ եղած ամուսնացեալ սարկաւագներ պահել, թէ՛ անոնց ապրուստը ճարելու դժուարութենէն պատճառով, և թէ պատահական այրիութեան պարագային՝ դժուարութեան տեղի չտալու համար: Սակայն վանքերու մէջ կուսակրօն սարկաւագներ միշտ կը գոնուին, և ընդհանրապէս երեք տարի նոյն աստիճանին մէջ կը մնան քահանայութեան ձեռնադրութենէ առաջ: Այդ ձեռնադրութեան համար ալ գոնէ քսաներկու տարեկան ըլլալ կը պահանջուի սովորաբար, և այն առն իրենց վէրջ կը տրուի, որ կուսակրօն եկեղեցականութեան յատկանիշն է:

Վարդապետութեան աստիճանները իրաւունք կու տան քարոզելու՝ վարդապետութեան գաւազանի տուչութեամբ, որուն գլուխը կազմուած է երկու կամ չորս իրարու փաթթուած օձերէ, որոնց գլուխները դէմ դէմի կը նային: Վարդապետութեան երկու աստիճանները նորէն ստորաբաժանուած աստիճաններ ունին, մանաւանդը չորս և ծայրագոյնը տասը, որոնք արարողական ձեւէ աւելի նշանակութիւն չունին, և ծառայած են մի՛այն տուչութեան առն ընթերցուածներ և չարականներ չտացնելու: Թեմակալ առաջնորդներէ արտօնութիւն առնելը պայման է վարդապետներուն՝ քարոզել կարենալու համար: Քարոզները կը տրուին ոտքի կայնած՝ եկեղեցւոյ բեմին վրայ: Եպիսկոպոսներ միայն աթոռի վրայ նստած քարոզելու առանձնաշնորհութիւնը կը վայելեն: Նոյնը ունէին երբեմն ամէն ծայրագոյն վարդապետներ, երբ որ ծայրագոյն աստիճանը չատ քիչերու կը տրուէր, և այն առն գրեթէ եպիսկոպոսութենէ վեր առաւելութիւններ կը վայելէր:

Թեմակալութեան նուիրապետական պաշտօնները, թէ՛ հաստատուն անուանմամբ և թէ առժամեայ տեղակալութեամբ, այժմ կուսակրօն կղերին յատուկ են: Այդ դասակարգին մէջ կրնան մնալ, ոչ միայն ամուրիներ, այլ եւ քահանայական ձեռնադրութենէ առաջ կամ հետը այրիացեալներ: Եպիսկոպոսական աստիճանն, ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու, կուսակրօն դասակարգին մէջ եղողներուն պահուած է այսօր,

առանց բացառութեան: Վեղար կրելու և գաւազան բռնելու արտօնութիւններն ալ, նոյնպէս ամուսնացեալ կղերին չեն տրուիր: Թէպէտեւ եկեղեցին կանոնական արգելք մը դրած չէ, որ ամուսնացեալ քահանաներն ալ, երբ որ պահանջուած ուսումն ունին՝ խօսելու իշխանութիւն ստանան վարդապետութեան աստիճանով և գաւազանի տուչութեամբ, բայց այժմեան սովորութեամբ, քահանաներ մի՛այն կրնան խօսին առանց գաւազանի:

Հայ եկեղեցւոյ մէջ հաստատուած վարդապետութեան երկու աստիճանները, ճշդիւ կը համապատասխանեն եւրոպական համալսարաններու մէջ տրուած՝ աստուածաբանական գիտութեան արտօնաւորի (licencié) և մագիստրոսի (docteur) աստիճաններուն: Միայն թէ Հայ եկեղեցին այդ աստիճաններուն կատարեալ եկեղեցական նշանակութիւն և կրօնական կերպարան տուած է: Ասկէ յառաջ եկաւ որ այժմ վարդապետական ընծայացուներու վրայ՝ ոչ այնչափ ուսումնական արժանիքը կը փնտռուի, որչափ եկեղեցական պաշտօնին և կացութեան պարագան: Կուսակրօն եկեղեցականներուն պաշտօններու վրայ զբաղուելնին ալ՝ պատճառ եղաւ, որ վանական կեանքի պահանջները խստիւ չնայուին, և ձայնիսկ ժամատուներու մէջ ապրելու պարտաւորութիւնն ալ դանցառութեան տրուի:

ԼԱ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՍՈՅՔՆԵՐ

Իւրաքանչիւր եկեղեցականի յատուկ ժառանգաւորական կամ կանոնիկոսական թաշակներ վայելելու դրութիւնը՝ Հայոց եկեղեցին երբեք ունեցած չէ: Ամէն եկեղեցականներ մի՛մեանց հաւասարացեալներու կամաւոր նուէրներով կ՛ապրին: Այդ բանը աւելի հաստատուն է ամուսնացեալ կղերին մասին, որովհետեւ երբեմն կուսակրօն եկեղեցականներ իրենց վարած պաշտօններուն համար՝ համեստ ամսականներ կը ստանան:

Եկեղեցիներ և վանքեր անշարժ կալուածներ ունին, որ-

տեր կամ չէնքեր, բայց սահցութիւնին և քաղած արդիւնքներին Թուրքիոյ մէջ չատ դժուարութեանց և վտանգներու ներքեւ կը գտնուին, կալուածատիրութեան պետական օրէնքին անկատար վիճակին և ազիկամի գործադրութեան երեսէն: Քրիստոնէից եկեղեցիներ և վանքեր և վարժարաններ, իսլամական օրէնքին առջեւ, իբրեւ բարոյական անձնաւորութիւններ կամ իբրեւ ծանուցեալ մարմիններ չեն նկատուիր, որուն հետեւանքն է՝ որ սահցութեան և կալուածատիրութեան իրաւունք ալ չեն վայելեր: Կը յուսացուի որ նոր օրէնքներ այդ մասին կանոնաւորութիւն և ապահովութիւն յառաջ բերեն: Ցիշեալ դժուարութեան հանդէպ իբր գարման պէտք կ'ըլլայ որ այդ հաստատութեանց անփոփոխանութիւնները, փոխառեալ կամ պայմանաւորեալ անունի մը վրայ գրուին և անուանական անհատատ կացութեան ենթարկուին: Սակայն այս եղանակն ալ իրեն անհաղթութիւններն ունի, որովհետեւ վտանգ կայ որ սահցութեան իրաւունքը կորսուի, երբոր այն անձը՝ որուն անունին գրուած է, առանց ուղղակի ժառանգ թողլու մեռնի: Բայց սահ պէտք չէ մոռնալ, որ վաստգի ժառանգի մըն ալ հնար է հանդիպիլ՝ որ սահցութիւնը իբր իրը սեփականէ և հարատակութիւնը զրկէ: Կրնայ ևս հանդիպիլ որ այն անձը, որուն անունին գրուած է սահցութիւնը, դատապարտութեան ներքեւ իյնալով, իր վրայ եղող ինչքերը գրաւուին, ըլլա՛յ ալ ապօրինի կերպով, վանգի տեղական օրէնքը անուանականութեան ենթադրութիւնը չ'ընդունիր: Այդ անհաղթութիւնները յաճախ յառաջ կու գան վաքըֆ կոչուած սահցութիւններու մէջ, որոնք զաւակէն զատ ուրիշի մը իրր ժառանգութիւն չի փոխանցուիր: Նոր կարգադրութեամբ մը կրնան առաջին և երկրորդ սահճանի ազգակիցներուն անցնիլ, եթէ ընդհանուր ընդունուած պայմանները լրացած են, վճարուելիք տարեկանները աճեցնելով և իրաւունքի տուրքը հատուցանելով, և պետութենէ արտօնութիւով:

Ուրիշ կերպ մըն ալ, որ ձեռք առնուած է եկեղեցիներու, վանքերու և վարժարաններու կալուածներուն համար, նոյնիսկ հատատութեանց անուններով՝ կենդանի անձեր կերպանելով, անոնց անունով սահցութիւններ արձանագրելն եղած է: Այս ձեւին համեմատ, Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիի մը կալուածները արձանագրուած են Մարիամ դուստր Յովակիմայ անունին, Ս. կարապետ եկեղեցիի մը կալուածները՝ Յովհաննէս որդի Զաքարիայ

անունին, Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մը կալուածները՝ Գրիգոր որդի Անակայ անունին, երուսաղէմի վանքին կալուածները՝ Յակոբ որդի Զեբեդեայ անունին, և այսպէս ուրիշ հանրային հատատութիւններ ալ: Այս կերպը տարածուած ու պահուած էր և է ամէն քրիստոնեայ հատարակութեանց մէջ, նոյնիսկ կալուածագրութեան պետական պաշտօնատունին գիտակցութեամբ. բայց անակնկալ բծախնդրութիւններ և ձեւական դարձուածքներ, այդ կողմէն ալ կալուածական կորուստներու պատճառ կ'ըլլան, և նոր սպառնալիքներ ցոյց կու տան: Առհատարակ իսլամական դրութեամբ կազմուած կալուածական օրէնքները, քրիստոնեայ հատարակութեանց կալուածատիրութեան դէմ ծանրածանր դժուարութիւններ ունին, և վտանգներու բաց դուռ թողած են: Այն կառավարութիւնը, որ մինչեւ հիմա աչք գոցելով գործը դիւրացնելու, և խստապահանջ չըլլալով վտանգները հեռացնելու բարեմտութիւնը ունեցած էր, յանկարծական որոշմամբ իւր ընթացքը փոխած կը տեսնուի: Ձեռնարկներ սկսած են քրիստոնեայ հատատատութեանց կալուածները գրաւելու, և այդչափ գարերէ ի վեր, նոյնիսկ հին վարչութեան ներքեւ թոյլատրեալ կացութիւն մը, նոր վարչութեան օրով քրիստոնեայ հատարակութեանց յայտնի վնասներ կը հատցնէ, և անակնհայտ զրկումներ կը սպառնայ: Այդ անհեղութիւններ տակաւին կը տիրեն, բայց ինչպէս յիշեցինք, կը սիրենք յուսալ որ այդ վիճակին առջեւն առնուի, և նոր օրէնադրութիւնը այդ տգեղ ձեռնարկները խափանէ:

Պէտք եղած տեղեկութիւնները լրացնելու համար, քանի մը խօսք ալ ըսենք վաքըֆ կոչուած կալուածոց բնութեան վրայ: Այդ տեսակ սահցութիւններ հնար է համեմատել, ժամանակով եւրոպայի մէջ ալ տեղի ունեցող կերպին, որով միեւնոյն կալուածին վրայ երկու տեսակ սահցութիւն միանգամայն կ'ըմբռնուէր, մէկը սեղմիէ թէօրիէն (dominium directum) և միւսը ղանեկան թէօրիէն (dominium utile): Այդ դրութեամբ կալուածները ուղղակի սիրութեամբ մշտնջենաւորապէս կը մնան բարեպաշտական կամ բարեգործական հատատութեան՝ որուն նուիրուած են, իսկ չանկան սիրութեամբ կը յանձնուին մասնաւորներու, որոնք իրաւունք կ'ունենան զանոնք գործածելու և անոնցմէ օգտուելու, որոշ պայմաններու ներքեւ: Անոնցմէ մէկն է տարեկան դոյդն տուրքի մը վճարումը, մէկն ալ փոխանցմանց և ժառանգութեանց իրաւունքներուն հատատութեան

պատկանիլը. իսկ գլխաւորն է ժառանգներու գիծին ու չափին սեղմուիլը, և երբ անոնք դադարին, կալուածին ամբողջապէս և ձրիապէս հատատուելան վերադառնալը: Այդ կալուածները գրեթէ բոլորն ալ կոստանդնուպոլսոյ մզկիթներուն կը պատկանին. բայց քրիստոնեայ հատատուելանց ալ ներեալ է վաքըֆ ունենալ, և իրօք ալ քանի՛ եկեղեցիներ և վանքեր, բարեգործական հատատուելիւններ այդ տեսակ ստացուելիւններ ունին:

Եկեղեցական հասոյթներուն մէկն ալ եկեղեցիներու մէջ ժամերգուելանց և պատարագի առեն պէակ չրջեցնելով հաւաքուած դրամն է: Թաղական խորհրդոց կը պատկանի ժողովուրդին մէջ պէակ չրջեցնելու կամ չրջեցնել տալու հոգը: Եկեղեցիներու գաւիթներու մէջ ալ քանդակ դնելու սովորութիւնը ընդհանուած է: Այդ հաւաքոյները ժամանակով շատ արդիւնաւոր էին և եկեղեցիներուն հասոյթին նշանաւոր ճիւղը կը կազմէին, բայց այժմ այլեւս շատ բան չեն արտադրեր:

Այդ կարգին յիշենք եւս քանկալը, որ է մոմավաճառութենէ գոյացած արդիւնքը, քանի որ մոմավաճառութիւնը Արեւելեան եկեղեցիներու մէջ առարծուած բարեպաշտութիւն մըն է, և մոմերը կը վաճառուին եկեղեցւոյ օգուտ թողլու պայմանով, և հաւատացեալները այդ առթիւ յօժարակամ առատաձեռնութիւններ ալ կ'ընեն:

Եկեղեցիներ սովորութիւն ունին մասնաւոր նուէր առնալ, զանազան ծիսակատարութենանց առիթներուն, ինչպէս են, կնունքը, պսակը, յուղարկաւորութիւնը, հոգեհանգիստը, յիշատակի պատարագը, եւ այլն:

Թաղական խորհուրդներու կողմէ կատարուած դէպանական գործողութիւններուն համար ալ, ինչպէս են վկայագիրներ, վաւերացումներ, ծանուցագիրներ և այլն, յատուկ իրաւունքներ կը գանձուին, որոնք եկեղեցւոյն հասոյթին մէջ կը մտնեն:

Վերջապէս բարեպաշտական ընծաներ կամ յօժարակամ առատաձեռնութիւններ՝ եկեղեցական հասոյթներուն մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրաւեն, որոնց մանրամասնութենանց մտնել դժուար է: Ասոնք երբեմն դրամական գումարներ են, երբեմն ալ նիւթական պէտքեր, սպասներ, զարդեր, և նոյնիսկ եկեղեցիներու և վարժարաններու կալուածները մեծաւ մասամբ մասնաւորներէ նուիրուած են:

Վանքերուն յատուկ հասոյթ մըն է պղպէ կոչուածը, որ է

իրենց չրջանակին մէջ գտնուող դիւղերէն, հոգագործական և անասնաբուծական արդիւնքներու վրայ տարեկան նուէրներ հաւաքել: Ասոնք որչափ որ իրենց բնութեամբ կամաւոր են, սակայն սովորութեամբ իրաքանչիւր դիւղի վրայ՝ տեսակի և չափի որոշմամբ ճչդուած սակերու վերածուած են: Բայց վերջին ժամանակներու արկածներն ու աւերածները, որ Հայաբնակ գաւառները չարունակաբար ազէտներու մատնեցին, վանքերուն պաղիներուն ալ մեծ հարուածներ հասուցին:

Հասոյթներու կիրառութեան վրայ ալ ուզելով տեղեկութիւն տալ, նախ ըսենք, թէ ամէն եկեղեցի պարտաւոր է իր սեփական հասոյթներով իր ծախքերը գոցել, անոր համար պարտաւոր է ամէն ջանք ընել, որպէս զի նիւթաւորութեան չափին մէջ իր հասոյթներուն արդիւնաւորութիւնը ընդարձակէ: Իրաքանչիւր եկեղեցւոյ մատակարարութեան վրայ ծանրացող ծախքերն ալ հետեւեալներն են: 1. Եկեղեցւոյ շինուածներուն և անչարժ կալուածներուն պահպանութիւնը: 2. Եկեղեցւոյ պէտք եղած զարդերուն և սպասներուն եւ նիւթերուն պահպանութիւնը, նորոգութիւնը և ստացութիւնը: 3. Թաղական վարժարանին մատակարարութիւնը: 4. Եկեղեցւոյ և վարժարանի ժառանգին մատակարարութիւնը: 5. Թաղին աղքատներուն և պաշտօնեաներուն ամսականները: 6. Հիւանդներուն խնամքն ու նպաստը: Դպրոցին կրթութիւնը ձրի է կարօտներուն համար, իսկ կարողներէ չափաւոր վճարում մը կը պահանջուի:

Հաւատացեալոց բարեպաշտութեան թողուած է ամուսնացեալ կղերին պահպանութիւնը: Այդ նպատակին պէտք եղած հասոյթին գլխաւոր մասը կը քաղուի տուներէն կամ ծուխերէն, որոնց իրաքանչիւրը պարտաւոր է նկատի առնել իր ծխատէրին պէտքը: Մնացածը կը հասնի քահանաներուն պաշտօնէից անունով, այսինքն իրենց կատարած հոգեւոր պաշտամունքներէն, ինչպէս են, կնունք, նշանուէք, պսակ, թաղում, Ծնունդի և Զատիկի տնօրհնէք, պատարագի յիշելիք, և այլն: Իսկ եկեղեցիներու մէջ պէակով հաւաքուած դրամը և քահանայական դասուն անունով նուէրները, գանձապետի մօտ հաւաքուելով ամենուն հաւասարապէս կը բաշխուին: Այս ըսածներէս կը հետեւի որ ամուսնացեալ կղերը բացարձակ կերպով կամաւոր նուէրներէ կը սպասէ իր ապրուստը, և իր հասոյթը կախում ունի իր պաշտօնավարութեան մէջ ցուցուցած փութաջանութենէն, և բարոյական արժանիքէն, և իր ծուխերուն բա-

բեպաչտական զգացումէն։

Իսկ կուսակրօն կղերին անդամները, երբոր վարչութեան մը գլուխը կը գտնուին և կամ մեծաւորի մը օգնականութիւնը կ'ընեն, սովորաբար համեստ ասպետ մըն ալ կը տանին վիճակէն կամ թէմէն կամ թաղէն։ Այդ պզտիկ թոչակին կը միանան մանաւոր նուէրներ, զորս զանազան ծխականութեանց կամ հանդիսադրութեանց առթիւ հաւատացեալները սովոր են ընծայել։

Մէկ խօսքով պէտք է եզրակացնել թէ Հայ եկեղեցականութեան ապրուստի կամ պահպանութեան վիճակը բոլորովին անհաստատ և անապահով է։ Այդ կացութիւնը չի ներեր իրեն, ոչ ազատութիւն և ոչ անկախութիւն ունենալ իրեն ենթարկեալներուն հանդէպ։ Առաջին տեսութեամբ մը, թերեւս այդ վիճակը վնասակար և վտանգաւոր երեւնայ։ Բայց եթէ զննուի, պէտք է որ մեծապէս օգտակար նկատուի, քանի որ այս կերպով կը խափանուի եկեղեցականներուն յատուկ մարմին մը կազմելը, և ազգին մէջ կղերական զօրութիւն մը ստեղծելը։ Այդ կերպը կը նպաստէ եւս եկեղեցականներուն և աշխարհականներուն մէջ հաշտութիւն և համաձայնութիւն պահելու, քանի որ կղերը այդ համաձայնութենէն պիտի օգտուի իր կենցաղական չահերուն համար։ Նա կը պարտաւորուի իր պարտաւորութեանց մատչիր և իր կոչումին նախանձայոյզ ըլլալ, որովհետեւ այդ կերպով միայն կրնայ իր դիրքը պահել ու բարւոքել։ Եթէ Հայութեան մէջ՝ եկեղեցի և ազգ, կղեր և ժողովուրդ համերաշխ եղած են, եթէ միեւնոյն տեսութեամբ քալած են, եթէ ազգային չահերը համաձայն նկատած և իրարու աջակցութեամբ աշխատած են, այդ արդիւնքը հետեւանք է եկեղեցականութեան ունեցած կենցաղական վիճակին և իր միջոցներուն հայթայթման եղանակին։ Եւրոպական երկիրներուն մէջ երեւցած՝ եկեղեցական և ազգային չահերուն մասին ընդդիմամարտ մրցումը, որ է կղերականութիւն կոչուածը, Հայոց մէջ սկիզբէն ի վեր տեղի ունեցած չէ, և տեղի չունի։

◆

ԼԲ.

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հայերը իրենց կղերը, իբրեւ եկեղեցւոյ բացարձակ տէրն ու տիրողը չեն նկատեր։ Եկեղեցին իբրեւ հաստատութիւն առնուած ատեն, նոյնպէս եկեղեցւոյ հաւատացեալներուն կը պատկանի, որչափ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն։ Այդ սկզբունքի զօրութեամբ հաւատոյ պահապաններէն և խորհրդոց մատակարարութենէն դուրս, որոնց համար ձեռնադրութիւն և ատիճան անհրաժեշտ է, եկեղեցւոյ վարչութեան և մատակարարութեան վերաբերեալ գործերը աշխարհական տարրին մասնակցութեամբ կամ գործակցութեամբ կը կառավարուին։

Աշխարհական տարրին եկեղեցական գործերուն մասնակցութիւնը, կը տեսնուի նախ և առաջ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն ընտրութեան մէջ։ Ամուսնացեալ քահանայն թափին հաստարակութենէն կ'ընտրուի վկայութեամբ կամ ընծայութեան գիրով, և երբեմն կանոնաւոր քուէարկութեամբ։ Կրօնական ժողովը առաջնորդին նախագահութեամբ կը քննէ ընծայելոյն կրօնքը և յարմարութիւնը, և ժողովին որոշումը տրուելէն ետքը, եպիսկոպոսը կը կատարէ ձեռնադրութիւնը։ Եպիսկոպոսը չի կրնար իր ձեռնադրութեամբ քահանայ մը ընտրել, բայց կրնայ ընծայեալը չձեռնադրել, երբոր ընծայեալին կանոնական թերութիւններ ունենալը կը ցուցնէ։

Կուսակրօն քահանաները վանքերու մէջ կը ձեռնադրուին, այնտեղ կրթուած ու պատրաստուած աշակերտներուն մէջէն։ Իրենց ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնը կ'որոշուի վանահօր և վանական ժողովին կողմէ, բայց սարկաւագութեան կամ քահանայութեան կոչուելու համար՝ պէտք է, սեփական պատրիարքարանին հաւանութիւնն ալ ստանալ։ Այդ կէտին մէջ աշխարհականներու միջամտութիւնը չի փնտռուիր։

Թեմակալ առաջնորդներու ընտրութիւնը Թուրքիոյ մէջ կը կատարուի վիճակային կամ գաւառական ժողովներու կող-

մէն, որոնց անդամներուն վեց հօթներորդը աշխարհական է, և միայն մէկ հօթներորդը եկեղեցական։ Եկեղեցւոյ հնաւանդ և ընդհանուր կանոնին հոգին ալ այդպէս է։ Այսուհանդերձ Թուրքիոյ մէջ հաստատուած յատուկ կանոնադրութիւնը կամ Պալըէնէն, առանց յայտնապէս աշխարհականներու միջամտութիւնը մերժելու, կայսեր կը վերապահէ առաջնորդներու վերջնական անուանումը, կաթողիկոսին կղզմէ ներկայացուած երկու ընտրելիներուն մէջէն։ Եթէ առաջնորդներու ընտրութիւնը կաթողիկոսի ընտրութեան հետ յարաբերութեան և համեմատութեան դնենք, կրնանք հետեւցնել թէ առաջնորդական ընտրելիներ նշանակելուն մէջ ալ վիճակին ներկայացուցիչներուն մասնակցութիւնը մերժուած չէ։ Իրօք ալ կաթողիկոսական ընտրելիները նշանակելու իրաւունքը թողուած է ընտրողական ընդհանուր ժողովի մը, որ կը բաղկանայ մէն մի վիճակի եկեղեցական առաջնորդներէն և աշխարհական պատգամաւորներէն։ Կաթողիկոսական ընտրողական ժողովին կը մասնակցին եւս էջմիածնի միաբանութենէն ութ սինոդականներ և հօթը երիցագոյն անդամներ։ Կաթողիկոսութեան ընտրողական ժողովը քուէով երկու ընտրելի կը նշանակէ, իսկ այս երկուքէն մէկուն վերջնական անուանումը կայսեր վերապահուած է(*)։

Կոստանդնուպոլսոյ և Երուսաղէմի պատրիարքները կ'ընտրուին՝ Կոստանդնուպոլսոյ Ընդհանուր ժողովէն, որուն վեց հօթներորդը աշխարհականներէ և միայն մէկ հօթներորդը եկեղեցականներէ կը կազմուի։ Կիլիկիոյ և Աղթամարի կաթողիկոսները կ'ընտրուին իրենց վիճակային ընդհանուր ժողովներէն, որոնց կէսը եկեղեցականներէ և կէսը աշխարհականներէ կազմուած է։ Այդ մանրամասնութիւնք բաւական են ցուցնել, թէ ինչչափ գործակիցն ձայն ունին աշխարհականները ամէն աստիճանէ եկեղեցական պաշտօնեաներու ընտրութեանց մէջ։

Եկեղեցական մատակարարութեանց մէջ աշխարհականներուն ձայնը՝ աւելի ալ է թերեւս։ Թէպէտեւ անոնց միջամտութեան կերպն ու չափը՝ տարբեր է տարբեր տեղերու մէջ, իրաքանչիւր ազգութեան սիրոյ օրէնքներուն համեմատութեամբ, բայց միշտ և ամէն տեղ աշխարհական տարրին մասնակցութեան սկզբունքը յարգուած է։ Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի կը մա-

(*) Յարիզմի անկումէն ետք ընտրական այս ձեւը գոյութենէ դադրեցաւ։
ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

տակարարուի Թաղական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը կողմէ, որ ամբողջապէս Թաղին աշխարհականներէն կազմուած է, և նոյն Թաղեցիներու քուէով կ'ընտրուի։ Թաղականին կը պատկանին եկեղեցւոյն և վարժարանին և Թաղին ներքին գործերուն հոգածութիւնը։ Թաղական մատակարարութիւնը կը գտնուի վարչութեան հսկողութեան ներքեւ՝ Տնտեսական խորհուրդ կոչուած ժողովի մը ձեռքով, որ նոյնպէս բովանդակ աշխարհականներէ բաղկացած է։ Ռուսիոյ մէջ ալ տէրութիւնը ճանչցած է իրաքանչիւր եկեղեցւոյ համար Հոգաբարձու-խորհուրդներ, աշխարհականներէ կազմուած, մի'այն վիճակներու վարչութեան մէջ աշխարհականները դուրս է Թողած, և զայն փոխանցած է մի'այն եկեղեցականներէ բաղկացած մարմիններու, որք են Սինոդը, Կոնսիստորիաները և Հոգեւոր կառավարութիւնները(*)։

Հիմայ անցնինք ընդհանուր վարչութեան մէջ աշխարհականներու ունեցած մասնակցութեան, յատկապէս Թուրքիոյ մէջ։ Այդ մասնակցութիւնը հնաւանդ է, ոչ միայն պատրիարքութեան, այլ նոյնիսկ եկեղեցւոյ սկիզբէն. սակայն 1860 Թուականէ սկսին աւելի կանոնաւոր և որոշ ձեւ մը առաւ Սահմանադրութիւն կազմուելէն ետքը, որ 1863–ին պիտութենէն ալ հաստատուեցաւ։ Այդ Սահմանադրութեան զօրութեամբ, ազգային վարչութեան բարձրագոյն իշխանութիւնը յանձնուած է Ընդհանուր ժողովի մը, որ օրէնդրութեան և հսկողութեան իրաւունքներ ունի. և Կրօնական ու Քաղաքական երկու ժողովներու, որոնք վարչական իշխանութիւնը կը ներկայացնեն, և կը գործակցին պատրիարքին՝ գործադիր իշխանութեան մէջ։ Այդ ժողովներն ալ իրենց օժանդակ խորհուրդները ունին, որոնք զատ զատ կը զբաղին, Դպրոցական, Ողորմութեան, Տնտեսական, Կալվածի, Վանական և Ելեւմտական գործերով, և Բարեգործական կեդրոնական հաստատութեան հոգածութեամբ, որ Աղքատից հիւանդանոց կը կոչուի։ Ընդհանուր ժողովը հարիւր քառասուն անդամներ ունի, որոնց հարիւր քսանը, այսինքն վեց հօթներորդը աշխարհականներ են։ Քաղաքական ժողովը տասնչորս աշխարհականներէ կը բաղկանայ, նոյնչափ են կրօնական ժողովոյ անդամները ամէն աստիճանէ, կուսակրօն կամ ամուսնացեալ անխտիր։ Երկու վարչական ժողովները ուղղակի Ընդհանուր ժողովէն կ'ընտրուին, և միանալով հաւն ժողով կը կազմեն և ազ-

(*) Այս ձեւերը այժմ փոփոխութեանց ենթարկուած են։
ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

գային վարչութեան գերագոյն մարմինը կը ներկայացնէն։ Հոգեւորական գործերը կրօնական ժողովին ձեռնհասութեան կը պատկանին, իսկ մատակարարական և կրթական գործերը քաղաքական ժողովին, և երկուքն ալ զատ զատ կը գործեն։ Օժանդակ խորհուրդներ հօթնական անդամներէ բաղկացած են։ Ուսումնական, Տնտեսական, Եկեւմտական և Բարեգործական կամ Հիւանդատնոցի խորհուրդները ամբողջաբար աշխարհականներէ կը կազմուին։ Աշխարհականներ մեծամասնութիւն ունին կանոնական և վանական խորհուրդներու մէջ։ Իսկ Դատաստանականին մէջ կէսուակէս են՝ անդամներուն թիւը ութ ըլլալուն։ Ընդհանուր ժողովին ձեռնհասութիւններն են, պատրիարքներու և վարչական ժողովներու ընտրութիւն, նախատեսակ և լրացեալ հաշուեցոյցներու քննութիւն և որոշում, մասնաւոր կանոնագիրներու կազմութիւն, և ժողովներու անհամաձայնութեանց և ծանր գժտարութեանց լուծում տալ։ Սահմանադրութիւնը ազգային ուղղակի տուրք մըն ալ հաստատած է, որուն կ'ենթարկուի ամէն արու անհատ՝ որ վաստակի տէր եղած է, և քաւէարկութեան իրաւունքը այդ տուրքի վճարման հետ կապուած է։ Տուրքերուն արդիւնքը պատրիարքարանի անուղկին հասոյթը կը կազմէ։

Թուրքիոյ մէջ վիճակային կամ գաւառական վարչութիւնը, պատրիարքարանի կեդրոնական վարչութեան ձեւին համաձայն է, միայն ժողովականներու թիւերը նուազ են, և իւրաքանչիւր վիճակի ընդարձակութեան համեմատ տարբեր։ Գաւառական ընդհանուր ժողովներու անդամները հօթանասունէ մինչեւ քսանմէկ կը տարբերին, միշտ վեց հօթներորդ աշխարհական ըլլալու պայմանով։ Նոյն համեմատութիւնները կը պահուին վարչական ժողովներու և օժանդակ խորհուրդներու համար ալ, որոնց մանրամասնութեան մանել աւելորդ կը սեպենք։

Ռուսիոյ մէջ աշխարհականներ մասնակցութիւն չունին վիճակային կամ գաւառական վարչութեանց մէջ։ Կաթոլիկոսական Սինոդ, և վիճակային Կանչոդըչ, և թեմական Հոգեւոր կառավարութիւն ըսուած վարչական մարմիններու անդամները բացառապէս եկեղեցականներ են, և զուտ հոգեւորական գործերու ձեռնհասութիւն ունին։ Կայսերական կառավարութիւնը չէ հաճած այդ մասին աշխարհականներու մասնակցութիւնը ներել, և յարգել այն արտօնութիւնները, որոնք Օսմանեան կառավարութեան ներքեւ պահպանուած են։

Եգիպտոսի, Ռումանիոյ և Պուլկարիոյ վիճակները, որոնք կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան հնազարկեալ են, անոր վարչական դրութեանը կը հետեւին, մինչեւ ուր որ տեղական օրէնքները չեն ընդդիմանար։ Իսկ Պարսկաստանի, Եւրոպայի ու Ամերիկայի վիճակները, որոնք էջմիածնի աթոռին ուղղակի ենթարկեալ են, անոր վարչական դրութեան ալ կը հետեւին։

Այդ ամէն ծանօթութիւնները տալէ ետքը իրաւունք կ'ուզենանք եզրակացնել, որ բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ՝ Հայ եկեղեցին է, որուն ժողովրդական հոգին աւելի ընդարձակութեամբ կը փայլի։ Նա բոլորովին օտար է եկեղեցւոյ մէջ կղերական կամ քահանայական բացառիկ տիրապետութիւն հաստատելու դրութենէն, որ այնչափ վնասակար եղած է կաթոլիկ Եւրոպայի, և եղծած է այն համերաշխութիւնը, որ պէտք էր տիրէր եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն և հաւատացեալներուն, հոգեւոր հովիւներու և հօտերու միջեւ։ Աշխարհականներուն եկեղեցական վարչութեան մասնակցելու իրաւունքը Հայոց եկեղեցւոյ առաջին դարերէն սկսելով կը տեսնուի պատմութեան մէջ, և իր արմատներն հաստատուած են քրիստոնէութեան ճշմարիտ և նուիրական աւանդութեանց մէջ։ Ազգային ժողովներու գործերուն մէջ կը տեսնենք, որ առաջնորդը իշխեցող վեհապետներ և իշխան նախարարներ, աւելի հոգերը գլխաւոր և նշանաւոր ազգայիններ, վերջէն ընտրեալ պատգամաւորներ, մէկ խօսքով ամէն ժամանակի դրութեան համեմատ ժողովուրդի ներկայացուցիչ եղողներ, եկեղեցական ժողովներու մէջ նստած են եպիսկոպոսներու և վարդապետներու հետ, մասնակցած են նոյնիսկ վարդապետական և բարեկարգական խնդիրներու վիճաբանութեանց և որոշմանց, և իրենց ստորագրութիւնները դրած են ժողովական գործերու ներքեւ, իբրեւ ժողովի իսկական անդամներ։ Այս հնաւանդ սկզբունքը կը տիրէ տակաւին ազգային սովորութեանց մէջ, և ասով է որ կ'արդարանայ աշխարհականներու մասնակցութիւնը եկեղեցական գործերու մէջ, և անոնց անդամակցութիւնը պատրիարքական ժողովներու մէջ։ Հայաստանեայց Ուղղափառ եկեղեցին ժողովրդական կամ աշխարհական տարրին իրեն հետ գործակցութիւնը ապահովելով, առջեւն առաւ այն երկու մեծ վնասներուն, որոնք եկեղեցւոյ կացութիւնը կը վտանգեն Արեւմտեան մէջ. ասոնցմէ մէկն է հէլէնականութիւնը ազգային գործոց մէջ, և միւսը անթրոպէականութիւնը կրօնական գործոց հանդէպ։

◆

ԼԳ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՈՒՆԸ

Ընդհանրապէս տարածուած սովորութիւն է կրկին անուններով բացատրել իւրաքանչիւր մանաւանդ եկեղեցին, մէկը ազգագրական և միւսը վարդապետական. մէկը առնուած է իւրաքանչիւր տոհմային սերունդէն, միւսը կազմուած է հետեւած սկզբունքներուն նշանակութենէն: Այսպէս են զանազան եկեղեցիներու սովորական կոչումները, զորօրինակ, Յունական Որթոդոքս եկեղեցի, Ռուսական Պրասոլաւ եկեղեցի, Լատինական Կաթոլիկ եկեղեցի, Անգլիական Եպիսկոպոսական եկեղեցի, Սկովտական Երիցական եկեղեցի, Ամերիկեան Աւետարանական եկեղեցի, և այլն: Հայոց եկեղեցւոյ գալով, սովորաբար ազգագրական անունն է որ կը գործածուի, և վարդապետական անունի մասին ընկալեալ սովորութիւն մը չկայ: Ինքը կը գոհանայ Հայաստանեայց կամ Հայոց կամ Հայ կոչումները տալ իրեն պարզապէս: Իսկ «Ը» և «Ղ» և ուրիշ նմանօրինակ կոչումներ, իբր լոկ պատուանուն կը գործածուին, և ոչ իբր յատուկ անուն:

Վարդապետական կոչումն ալ աւելցնելու պէտքը ծագեցաւ, երբ էջմիածին Ռուսական պետութեան ներքեւ ինկաւ, և կայսերական կառավարութիւնը պահանջեց վարդապետական կոչում ալ տալ, ընդհանուր և ընկալեալ սովորութիւններու համաձայնեցնելու համար, որովհետեւ նոր կանոնագրութիւնը կազմած առեն՝ բաւական չսեպեց ազգագրական անունով միայն յատկանշել Հայոց եկեղեցին: Այդ առթիւ կազմուեցաւ Լուսաւորչական հայերէն կոչումը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունէն առնելով, իսկ ռուսերէնի վերածուած առեն դիւրագոյն սեպուեցաւ սուրբին մակդիր անունէն աւելի՝ բուն անունէն առնել, և թարգմանուեցաւ Գրէգորեան: Այս կերպով Հայ Գրէգորեան անունը առաջին անգամ գործածուեցաւ 1836–ին Պալաժէնիայի ռուսերէնին մէջ, և Հայ Լուսաւորչական անունը՝ անոր հայերէն թարգմանութեան մէջ: Մինչեւ այսօր ալ այդ կոչումները կը գործածուին էջմիածնի

դիւանական գրութեանց մէջ:

Բայց Հայոց ազգին մէջ լաւ ընդունելութիւն գտած չէ այդ կոչումը, որովհետեւ անուղղակի կերպով հետացուցած կ'ըլլայ Հայ Եկեղեցիէն առաքելականութեան նկարագիրը, և այնպէս ինի կը ցուցնէ, իբր թէ չորրորդ դարուն Գրիգոր Լուսաւորիչով սկսած եկեղեցի մը եղած ըլլայ: Հռոմէական կաթոլիկներն ալ, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հռոմէադաւան մը ցուցնել կը ճգնին, չեն սիրեր անոր անունը սեփականել Հայոց եկեղեցւոյն, և կը խղճեն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով կոչել Հայ եկեղեցին, որ Հռոմի հետ միացած չէ, և իրենց տեսութեամբ հերձուածող և հերետիկոս է: Այդ պատճառով Հայ կաթոլիկներ իրենց գործածութեան համար չունեցին էջմիածնական կոչումը, էջմիածնի աթոռէն առնելով. բայց իրենց յօրինած այս անունը, ո'չ Հայ եկեղեցին կրնայ ընդունիլ, և ոչ ալ օտարազգիներ գործածած են, նոյնիսկ Լատին կաթոլիկներ ալ ընդունած չեն:

Բայց վերջապէս, եթէ հարկաւ կը պահանջուի որ Հայաստանեայց եկեղեցին ալ երկրորդական կամ վարդապետական անուն մը ունենայ, մեր տեսութեամբ յարմարագոյն է Ո–ղղափառ կոչումը նախընտրել, հայերէն բնիկ հնչումով, որ իւր իմաստով՝ Արեւելեան եկեղեցիներու կոչումին համապատասխանելու առաւելութիւնն ունեցած կ'ըլլայ, այսինքն է Յոյներուն Որթոդոքս և Ռուսերուն Պրասոլաւ կոչումներուն: Այդ առաջարկութիւննիս բոլորովին նորութիւն մը չէ, արդէն ալ հրատարակուած է Գոթական Տարեցոյցին (Almanach de Gotha) 1890 տարւոյ մէջ (էջ 949) և 1891 տարւոյ (էջ 1012) հատորներուն մէջ: Մեր առաջարկած Ո–ղղափառ կոչումը Հայ կաթոլիկները ուզած են իրենց պահել, իբրեւ թէ Լատին եկեղեցւոյ սեփականած կրնկի կոչման թարգմանութիւն ըլլար, ինչ որ բոլորովին սխալ է: Վասն զի կրնկի կոչումը յունարէն արմատէն բառացի իմաստով Ընդհանրական կը նշանակէ, մինչ Ո–ղղափառ բառը յունարէն Որթոդոքս բառին կը համապատասխանէ: Հետեւաբար Հայ կաթոլիկները առանց զգալու իրենց հռոմէադաւանութենէն հետացած և յունադաւանութեան յառած կ'ըլլան: Իսկ եթէ հայերէն հնչումին վրայ պնդին, այն ատեն ալ Հայադաւաններ կ'ըլլան, և ոչ երբեք հռոմէադաւաններ, հակառակ իրենց բուռն փափաքին և նախանձայոյզ ձգտումներուն:

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Ո–ղղափառ կոչումը իբրեւ վարդապետական յատուկ անուն ընդելու առաջարկին դառնալով,

կը կրկնենք թէ ազգային սովորութիւնը այդպիսի պահանջ մը չունի երբեք, իսկ օտարներու իմացողութեան օգնելու համար ալ՝ յարմարագոյն է կոչումները իւրաքանչիւր ազգի համար իրեն սեփական հնչումով պահել և ոչ իմաստին թարգմանութեամբ։ Այս ալ է յատուկ անուններու համար գործածուած հաստատուն օրէնքը։ Ընդհանրապէս գործածական եղած են չատ մը անուններ, որոնք եբրայական, արիական, յունական կամ լատինական արմատներէ ծագած են, այլ ոչ երբեք կը թարգմանուին, և իրենց բնիկ հնչումով կը մնան, թէպէտ պզտիկ այլայլութիւն մըն ալ կրած ըլլան։ Ուստի ընկալեալ օրէնքին ալ համաձայն եղած կ՚ըլլար՝ եթէ Հայ Ո–ղջախո– նիկոդէմոս կոչումը, իր բնիկ (Oughapar) հնչումով օտար լեզուներուն մէջ գործածական դառնար։ Մէկ կողմէն իր իմաստով Արեւելեան եկեղեցիներու հետ սերտ կապակցութիւնը կը ցուցուէր, միւս կողմէն ալ իր հնչումով՝ յատուկ ազգային եկեղեցի մը ըլլալը կը հաստատուէր։

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

ԼԴ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՇԷՆՔԵՐ

Կրօնական պաշտամունք յատկացեալ շէնքերու փառաւորութիւնը կախում ունի՝ ժողովուրդին նիւթական կարողութենէն և կարեւորութենէն և նուիրատուներու առատաձեռնութենէն. հետեւաբար հնար չէ Հայոց կողմէն չատ մեծագործ և հոյակապ արդիւնքներու սպասել։ Ասիկա զարմանալի պիտի չըլլայ, երբ որ մտածուի թէ ի՛նչ աղէտալի և ծանր պարագաներու և ի՛նչ կենցաղական տագնապներու ներքեւ անցուցած է Հայը իր կեանքը, գրեթէ սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը։ Ուստի մեր նպատակն ալ չի կրնար ըլլալ մեծագործ շէնքերու և հոյակապ եկեղեցիներու նկարագիրն ընել այստեղ, այլ մեկնիլ այդ շէնքերուն նկատմամբ սահմանուած կանոնական պահանջները և ծիսական պարագաները։

Հոգեւոր պաշտամունքներու սահմանուած շէնքերուն, այսինքն նիւթական եկեղեցիներու ձեւը քառակողմանի է սովորաբար։ Աւագ սեղանը անհրաժեշտաբար արեւելեան կողմը պիտի ըլլայ, հնաւանդ արարողութեան համեմատ, որով կը հրամայուէր հնաւատացեալին՝ աղօթք ըրած ատենը երեսը դարձնել արեւին եղած կողմը։ Եկեղեցիի ներսը չորս մասերու կը բաժնուի իր կարուածքն վրայ։ Առաջին մասը Խ–ՀԷՆ է, որ առաջ պատով մը բաժնուած էր միւս մասերէ, իսկ այժմ ցանցառ վանդակապատով մը կը զատուի։ Այդ մասին մէջ կը մնային նախկին դարերու մէջ ապաշխարողներն ու երախաները(*), պատարագի

(*) Այսինքն, չմկրտուած նորահաւատացեալները։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

մատուցման առեն: Լուր օրեր ժամերգութիւններն ալ այդ մասին մէջ կը կատարուէին, և ասկէ ելած է ժամապահ կոչումը: Գաւիթը այլեւս իր հին նշանակութիւնը չունի, և ոչ ալ անարժաններու յատկացեալ բաժին մըն է, մի՛այն վանդակով զատելու սովորութիւնը մնացած է, իբր հին կանոնական պահանջներու յիշատակ մը:

Գաւիթէն ետքը կու գայ բուն եկեղեցին, որ Ապեան ալ կը կոչուի, և Արեւմտեայք Նաւ կ՚անուանեն, և է ժողովուրդին խմբուելու և կենալու տեղը: Հին առեն մի՛այն այրերու սահմանուած էր այդ մասը, իսկ կիները խիտ և բարձր վանդակներով փակուած վերնատուները կը մնային: Հետզհետէ վանդակները ցածցան և խտութիւնը կարգնցուցին, և այժմ կիներն ալ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուեցան, բայց միշտ երկու կողմերու վրայ զատուած կը մնան, և Եւրոպացիներու նման խառն կենալը ընդունուած չէ: Արարողութեանց զանազան առիթներուն մէջ, զոր օրինակ հանդիսական առեւտուրներու և յուղարկաւորութիւններու և հոգեհանգիստներու առեն, կղերն ու դպիրներն ալ բուն եկեղեցւոյ մէջ կու գան, և այնտեղ կ՚երգեն ու կարգ կը կատարեն ժողովուրդին մէջտեղը:

Անկէ ետքը կու գայ Դասը, ոտք մը բարձր, և եկեղեցւոյ լայնքին վրայ՝ ցած վանդակով մը զատուած: Կղերն ու երգեցիկ դպիրները այդ մասին մէջ կը մնան երկու կողմերու վրայ բաժնուած, որք են ձախակողմեան դասը և ձախակողմեան դասը, սաղմոսներն ու չարականները փոխ առ փոխ կամ փոփոխակի երգելու համար: Վերջին և չորրորդ մասը կը կազմէ Բեմը, որուն վրայ կ՚ելլուի երկու ծայրերէն չորս հինգ ոտք սանդուխներով: Բեմին մէջտեղը կայ կամարաձեւ կողակը, կամ վրանաձեւ խորանը, անոր ներքեւ հաստատուած է Սեղանը կամ աւազ-սեղանը, որ կը բաղկանայ քարէ սիւնէ մը և վրան մարմարեայ սեղանէ մը, երկուքն ալ միւռոնով նուիրագործուած: Սեղանը ամէն կողմէն կղպիացած է, չորս կողմը զատնալու միջոց թողլով: Սեղանին վրայ սամիճաններ յարմարցուած են, մոմի աշտանակներ և զանազան զարդեր զետեղելու համար: Անոնցմէ վեր ալ կը գտնուին խաչ մը և սեղանին պատկերը, որ պէտք է ըլլայ Աստուածամօր պատկեր մը՝ Յիսուս Մանուկ գիրկը: Իբրեւ բացատութիւն կը գործածուին երբեմն Յարութեան կամ Խաչելութեան պատկերներ, յատուկ ծոներու առիթով: Սեղանին վրայ եղած յատկացուածական մասերը խաչվալ անունը կը կրեն, վասն զի սկիզբէն մի՛այն խաչ մը կը դրուէր վրան:

Խաչկալի ձեւին մէջ նշանակելի տարբերութիւններ կան հինին և նորին մէջ. առաջինը կը պահուի տակաւին Կովկասի մէջ ընդհանրապէս՝ և Հայաստանի հին եկեղեցիներէն ոմանց մէջ:

Հայոց եկեղեցիները հնաւանդ սովորութեան համեմատ, պէտք է ունենային գմբէթ և զանգակատուն, այսինքն կաթողիկէներով զարդարուած ըլլային, սակայն վերջէն իսլամական իշխանութեանց ներքեւ այդ աչքի զարնող յատկութիւնները արգիլուեցան, և դեռ նոր է որ սկսան ներուիլ յատուկ կայսերական արտօնութեամբ: Գմբէթներու հայկական ձեւը նեղ և սրածայր է, և կերպով մը կը նմանի կուսակրօն եկեղեցականներու վեղարին: Հայ եկեղեցիներու մէջ նշանակելի և օտարներու աչքին զարնող պարագայն՝ անոնց ներքին պարզութիւնն է, առանց այն սակաճամուկ և նկարէն զարդերու և չպարներու և իկոններու, որ յունադաւան որթոդոքս եկեղեցիներու յատուկ են: Պատկերներն ալ շատ ցանցառ են, և աւագ-սեղանի և խորհրդանոցի սեղաններէ դուրս հազիւ թէ կը տեսնուին:

Պատարագի սեղանը մէ՛կ հատ է միայն, պատարագն ալ օրը մէկէն աւելի չ՚ըլլար: Երկու պզտիկ սեղաններ, որք շատ անգամ աւագ-սեղանին երկու կողմերը կը տեսնուին, իբր զարդ կամ իբր խորհրդանոց գործածուելու սահմանուած են: Երբեմն մեծ եկեղեցիներու մէջ օծեալ են և որոշեալ ծոներուն պատարագ մատուցանելու ալ կը ծառայեն, բայց այդ առթին աւագ-սեղանի վրայ պատարագ չի մատուցուիր: Մէկէ աւելի պատարագ ունենալու համար, եկեղեցիին յարակից մատուռներ կը շինուին, իբրեւ զատուած փոքրիկ եկեղեցիներ. բայց հիմա հոգ կը տարուի որ միեւնոյն օր պատարագները չշատնան, և մատուռները գործածուին մի՛այն յատուկ ծոներու և յատուկ սուրբերու յիշատակութիւնը փառաւորելու, որոնց անուանին նուիրուած են մատուռները: Կոստանդնուպոլսոյ Գալաթիա և Բումքափու թաղերուն մէջ երեք նման եկեղեցիներ քով քովի չինուած են: Այդ ձեւը ընդունուած է հաւատացեալոց բազմութեան բաւելու համար, որ այդ թաղերուն մէջ կը գտնուէր: Բայց որովհետեւ նոյն թաղերու հայաբնակութիւնը նուազած է, անոնց մէջ ալ այժմ միակ պատարագի դրութիւնը կը տիրէ:

Ամէնօրեայ պատարագի մատուցման սովորութիւնն ալ շատոնց Հայ եկեղեցիներուն մէջ դադրած է: Ծիսական պահանջմամբ պատարագը կը լուէ մի՛այն Աւագաւուրաց չաթիուն և Մեծ Պահքին չաթաթներուն մէջ՝ երկուշաբթիէ Ուրբաթ, և Աւագ Շաբ-

թուն չորս օրերը։ Գործնականապէս ուրիշ օրեր ալ կրնայ լռել, և այժմ պատարագի մատուցումները կը կատարուին Շաբաթ և կիրակի և տօն օրերը, մեծ եկեղեցիներու մէջ՝ չաբթուն ուրիշ մէկ օրն ալ։ Իսկ գիւղական եկեղեցիներու մէջ աւելի ալ նուազ, տեղական յարմարութիւններու համեմատ։ Բայց ամէնօրեայ ժամերգութիւնը առտու և երեկոյ անխափան է ամէն եկեղեցիներու մէջ։

Եկեղեցիները երկու ալ պահարաններ կամ աւանդատուներ պիտի ունենան. աջակողմեանին մէջ կը դնուի մկրտութեան աւազանը, և մկրտարան ալ կը կոչուի. իսկ ձախակողմեանը կը ծառայէ սպասներու և զգեստներու պահպանութեան և սբխաստափոան ալ կը կոչուի։ Մեծ եկեղեցիներ երրորդ պահարան մըն ալ կ'ունենան ջանդափոան անունով, ամուր չինուած և լաւ փականուած, ուր թանկագին և արժէքաւոր սպասներ կը պահպանուին։ Եպիսկոպոսական կամ առաջնորդական աթոռը հաստատուն կը մնայ մի'այն աթոռանիստ մայր եկեղեցւոյ մէջ, և զետեղուած է, դասին դուռնէն ներս մտած առեն ձախ կողմը, որ խորանէն նայուելով աջակողմ է։ Աթոռը ղրուած է երեսը դէպի խորան, և համեստ կազմած ունի, մէկ կամ երկու աստիճանով ամփոփ պատուանդանի մը վրայ։ Աթոռին վրայ հովանին կամ սիւներու վրայ հաստատուած ամպհովանին, գործածական է կաթողիկոսական և պատրիարքական և արքեպիսկոպոսական աթոռներուն մէջ։ Մնացեալ եկեղեցականներուն համար ո'չ աթոռ կայ և ոչ նստարան, այլ գետինը բարձերու կամ գորգերու վրայ կը նստին։ Թողուրդին ալ աթոռ կամ նստարան պատրաստելու սովորութիւն չկար, այլ կա'մ միշտ կանգնուն պիտի կենային ոտքի վրայ, և կամ գորգերու և սիրուցներու վրայ պիտի նստէին։ Սակայն վերջին տարիներ, կոստանդնուպոլիսէ սկսելով, եկեղեցիներու մէջ նստարաններ դնելու սովորութիւնը մտաւ, և հաւանական է որ տարածուիլ սկսած սովորութիւնը՝ չուտով ալ ընդհանրանայ։

Եկեղեցիներու աջկուը, և ասէպ ալ չուրջը, վրան բաց քակ մը կը գտնուի, որուն վրայ կը բացուին եկեղեցւոյ պէտք եղած չինութիւնները, ինչպէս են քանկալը, ուր մոմավաճառութիւն կը կատարուի և նուէրներ կամ նպաստներ կ'ընդունուին. թաղական խորհրդարանը, թաղական ժողովը, քահանայից ընդհանուր ընդհանուր ժողովը՝ պատկերլու համար, և եկեղեցւոյ սպասաւորներուն բնակարանները։ Թաղական վարչութիւնը սովորաբար

եկեղեցիներու բակին վրայ կը բացուին, որին մէջ միշտ աղբիւր մը կը գտնուի, և կարեւոր գործարաններ ալ կը գտնուին՝ պատշաճ անկիւն մը։ Այդ ամէն չինուածներ որմափակի մը մէջ ամփոփուած կ'ըլլան, և վերապահեալ շրջանակ մը կը կազմեն, որ հասարակ կալուածներէ տարբեր առանձնաշնորհեալ բնութիւն ունին տեղական օրէնքին առջեւն ալ, իբրեւ բացարձակապէս ազգային նուիրական սեպհականութիւն։

ԼԵ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

Ասիթ ունեցանք եկեղեցականներու վրայ գրել՝ նախ խորհուրդներու և յետոյ նուիրապետութեան աստիճաններուն վրայ խօսած առենիս։ Սակայն այն տեղեր վարդապետական և բարեկարգական տեսակէտէն խօսեցանք, իսկ այստեղ պիտի աւելցնենք ծիսական տեսակէտով նկատուելիք կէտերը։

Եկեղեցականութեան մէջ՝ ներկայ դրութեան համեմատ գտնուած աստիճաններն են, 1. դպիր, 2. սարկաւագ, 3. քահանայ, 4. աւագերէց, 5. վարդապետ, 6. եպիսկոպոս, 7. պատրիարք, 8. կաթողիկոս։

Դպիրներ են, որոնք չորս աստիճաններու ձեռնադրութիւնը ընդունած են, այսինքն դռնապանութիւն, ընթերցողութիւն, երգիչեցուցչութիւն և ջահընկալութիւն։ Լուսարարներ և երգեցողներ այդ աստիճանները կ'ընդունին, երբ հաստատապէս եկեղեցւոյ ծառայութեան հետ կը կապուին։ Փոքր աստիճաններու ձեռնադրութիւնը չ'արգիլեր աշխարհիկ տարազ գործածել, և աշխարհիկ կենցաղ վարել։ Եկեղեցւոյ մէջ դպիրներուն յատուկ ծիսական զգեստն է շապիկ, երկար պզնուած մը մինչեւ ոտքերները, առջեւէն գոց, անխարիր ամէն կտաւէ կամ կերպասէ չինուած, նոյնիսկ թուիչէ։ Վրայի կողմը ագուցուած է ասանոց մը, որ թիկունքը և ուսերը և կուրծքը կը գոցէ, ընտիր կտորէ կը չինուի, և յաճախ ասեղնագործուած է։ Երեք խաչեր պիտի ունենայ, մէկը ետեւը և երկուքը կուրծքին երկու կողմերը։ Թէպէտեւ ուսանոցը չապիկին վրայ հաստատուած պիտի ըլլայ, սակայն դիւրութեան համար սկսուած է զատաբար գործածուիլ իբր թիկ-

նոց: Ժառանգաւորաց վարժարաններու և դպրեվանքերու աշակերտները չորս ասոիճաններ կ'ընդունին, և եկեղեցիէ դուրս ալ եկեղեցական սքեմ կը գործածեն, այսինքն է սեւ ասուիէ կապայ մը, և վրայէն նոյն ասուիէ վէրբկոս:

Սարկաւագներ, ինչպէս արդէն ըսինք, մի՛այն վանքերու մէջ կը գտնուին կուսակրօն գասակարգէն: Հազիւ թէ քառասուն հատ կը գտնուին բոլոր վանական հաստատութեանց մէջ միանգամայն: Կիսասարկաւագութիւնը սարկաւագութեան հետ մէկտեղ կ'ընդունին, և արտաքին ասարգնին ալ իրիչ եկեղեցականներէ չի տարբերիր: Գլուխնին ֆէսէը կը դնեն, արեւելեան կղերին գործածած ֆէրէճֆկա գլխանոցին մէկ տեսակը, աւելի ցած և սրածայր, որուն սկզբնաւորութիւնը եղած է 1845-ին, և ձեւն ալ վեղարին ներքին մասէն առնուած կ'երեւի: Եկեղեցւոյ մէջ գործածածնին գպիրի չապիկն է, որուն վրայէն կը կրեն «բուբ մը: Երեք մետրի չափ երկայն և տասնհինգ հարիւրամետրի չափ լայն՝ երկար կտոր մըն է, երեք խաչերով զարդարուած, որ ձախ ուսին վրայ կը դրուի, և առջեւէն ու ետեւէն մինչեւ ոտաբնները կը կախուի: Կրնայ աւելի երկար ալ չինուիլ, այլ միեւնոյն ձեւը կ'առնէ, կուրծքին վրայէն և աջ անութին ներքեւէն անցնելով: Սարկաւագին պաշտօնները և պաշտամանց մէջ ըանլիքները ծիսարաններուն մէջ ցուցուած են. գլխաւորներն են խնկարկել, պատարագին աւետարան կարդալ, վերաբերում ընել, և ժողովուրդը աղօթքին առաջնորդել քարոզներով: Ուր որ սարկաւագներ չեն գտնուիր, քահանաներ անոնց պաշտօնները կը կատարեն սարկաւագի տարազը հագնելով:

Ամուսնացեալ քահանայութեան ընծայացուները ժողովուրդին ամէն գասակարգէն կ'առնուին, այլ կը նախագասուին եկեղեցւոյ երաժիշտները և դպրոցներու վարժապետները: Բաւական ընդհանրացած է յորդւոց յորդի քահանայանալու սովորութիւնը, և մինչեւ քսան ու երեսուն սերունդ չարունակած քահանայական տուներ կը գտնուին: Ընտրելիութեան պայմաններն են, թաղեցւոց կողմանէ ընտրութիւն, եկեղեցական գործոզութեանց հմտութիւն, օրինակելի կամ գէթ կանոնաւոր բարոյական կենցաղ, և իրենց կիներուն հաւանութիւնը: Դաստիարակութեան և ուսման ատիճաններն՝ իրենց ծառայելիք ժողովուրդին կենցաղական և կրթական ատիճանին հետ համեմատութեան մէջ կը նայուի: Ամէն քահանայ իւր ձեռնադրութեամբը եկեղեցւոյ կամ թաղի մը հետ կապուած է. տեղ փոփոխելը նոր ընտրութեան մը ձեւը կ'առնէ թե-

մական իշխանութեան հաստատութեամբ: Ընտրելիներուն համար կը պահանջուի եւս որ նոյն թաղին մէջ հաստատուն բնակութիւն ունենան:

Ձեռնադրուելէն անմիջապէս եաքը «առաջին» մը կը պահեն, քառասուն օր ծոմապահութեամբ և եկեղեցւոյ մէջ աղօթքի պարապելով, և անկէ եաքը առաջին պատարագը կը մատուցանեն: Նոյն միջոցին կը վարժուին իրենց կոչման, ծիսական և գործնական պարտաւորութեանց: Նորընծայ ձեռնադրուածներուն երէցկիներն ալ իրենց տունին մէջ քառասունքը պարզ պահեցողութեամբ կ'անցընեն: Երէցկիները ընտանեկան չրջանակներու մէջ յատուկ յարգանքի և առաջնութեան պատիւներ կը վայելէ: Քահանաներուն կենցաղը կատարելապէս ընտանեկան կեանք է, այն պայմանով՝ որ իրենց կոչման պարտաւորութիւններուն անթերի և ճշդապահ ըլլան, և ոչ մի պատճառով չյետաձգեն ու զանց չընեն՝ եկեղեցւոյ ու ժողովրդեան պէտք եղած քահանայական պաշտօնները: Անոնք լրացնելէ եաքը, կրնան նոյնիսկ պարապ ատեններին արուեստի կամ արհեստի ալ գործով մը զբաղիլ, պատշաճից և վայելչութեան պահանջները յարգելով: Պատարագելու օրէն չաբաթ մը, կամ գոնէ կէս չաբաթ առաջ, ընտանեկան յարկէն պիտի հեռանան, և գիշերները եկեղեցւոյ սենեակներուն մէջ պիտի անցընեն: Հին տեսնները վերաբերեալ զատ՝ աշխարհականներէ տարբեր տարազ չունէին եկեղեցիէ դուրս, բայց հետզհետէ ամբողջ եկեղեցական սքեմի գործածութիւնը ընդհանրացաւ, որ քազաքներէ սկսելով՝ գիւղերն ալ տարածուեցաւ: Սքեմին կը բաղկանայ կապայէ, վերարկուէ և փակեղէ, ամէնն ալ սեւ գոյնով, թէպետեւ գաւառներու մէջ կը տեսնուին տարբեր գոյնով կապայ գործածողներ: Ընդհանուր առմամբ սեւ գոյնը պարտաւորիչ է վանականներու բոլոր գլուխներուն համար, մինչ ամուսնացեալները աշխարհական կենցաղ ունին, և ժողովրդական ձեւեր կրնան պահել:

Եկեղեցւոյ մէջ ժամերգութեան տասն՝ սեւ ֆէրճէ կը կրեն, հասարակ ասուիէ: Ծաղկեայ կամ գունաւոր փիլոնի արտօնութիւնը կը չնորհուի իրր վարձատրութիւն և իրր պատուոյ նշանակ: Վարձատրութեան և պատուոյ նշան մըն է նաեւ լանջախաչ կրելու արտօնութիւնը, որ քահանայից համար սահմանած պղնձէ է: Իսկ քահանայից ծիսական զգեստներն են, ամենէն առաջ՝ շապիկ սպիտակ կտաւէ, «բուբ՝ վիզէն մինչեւ ոտքը, ֆոթ մէջքին, քաղցր երկու թեւերուն, անոնց վրայէն շուբջառ, որուն իբր օձիք

կը կցուի վախա՝ պինդ և ուղիղ բարձրացած։ Գլուխնին կը դնուի սպաստաբար, որուն չուրջ կը պատէ պսակ մը, և գագաթը կը բարձրանայ խաչ մը։ Հանդիսաւոր արարողութեանց առին չուրջառը փիլոնի տեղ կը գործածուի։

Հայ եկեղեցւոյ ամուսնացեալ քահանաներուն թիւը գոնէ չորս հազար պէտք է հաշուել։

Աւագերէցներ, քահանաներէ տարբեր ձեւ չունին, և իրենց առաւելութիւնն է եկեղեցիներու մէջ հոգեւոր կարգադրութեանց և պաշտամանց կանոնաւորութեան հսկել։

Կուսակրօն եկեղեցականութիւնը խմբովին յառաջնութիւն ունի ամուսնաւոր եկեղեցականութեան վրայ, այնպէս որ կուսակրօններուն ամենէն փոքրը և ամենէն նորընծայն՝ նախաթոռութիւն կը վայելէ ամուսնաւորներու ամենէն հինին և ամենէն յառաջադէմին վրայ։ Կուսակրօն խումբը երեք աստիճաններու կը բաժնուի, ինչպէս ըսինք։ Վարդապետներուն իրարու մէջ առաջնութիւնին վերջապէս առնելու կարգով է, և ոչ աստիճանի տարբերութեամբ։ Արտաքին տարազով ուրիչ եկեղեցականներէ չեն տարբերիր, միայն փակոցին վերի մասը մանիչակագոյն կրնայ ըլլալ, բայց արգիլուած չէ ամբողջ սեւագոյն ալ գործածել։ Զգեստին ալ սեւ է ամբողջովին։ Եկեղեցւոյ մէջ փիլոնին սեւ ծաղկեայ մետաքսէ կ'ըլլայ մանուշակագոյն՝ հանդիսութեանց պարագաներուն, իսկ սովորաբար ուրիչ պարզ։ Միանկան զգեստին ալ քահանայից հաւասար է, մի'այն վարդապետական գաւազանի առաւելութիւնն ունին։ Իրր պատուոյ կամ վարձատրութեան նշան տրուած լանջախաչեր, վարդապետներու համար անկանոկուռ են երեւոյթով։ Հայ եկեղեցւոյ մէջ կը գործածուի ձեռաց խաչը, չորս հաւասար թեւերով, միջոցները ճառագայթներով և առանց խաչելեալ պատկերի։ Խաչին կցուած է կոթ մը, ուսկից կը բռնուի՝ պզտիկ և զարդարուն դաստառակով կամ բռնիչով մը։ Խաչը օծուած է և մէջտեղի ակին մէջ յաճախ մասունք մըն ալ կը դնուի։ Այդ խաչը կը բռնեն վարդապետներ և աւագերէցներ ամէն հանդիսութեանց առին, իսկ քահանաներ՝ պաշտօնակատարութեանց առին։ Օրհնութիւնները միշտ այս խաչով կը տրուին։ Միւռոնով կ'օծուին եկեղեցւոյ մէջ գործածուելիք խաչերը։ Վարդապետներուն ալ գլուխը դրածը սաղաւարտ է, բայց կրնան եպիսկոպոսական խոյր գործածել երբ թեմակալ առաջնորդ են, այլ մի'այն թեմին մէջ։ Վարդա-

պետներու աստիճաններուն և պաշտօններուն վրայ արդէն խօսած ենք։

Կուսակրօններու թիւը հազիւ չորս հարիւր է Հայ եկեղեցւոյ մէջ, եպիսկոպոսներն ալ միասին առնելով։

Եպիսկոպոսներուն ալ արտաքին տարազը, ուրիչ եկեղեցականներէ չի տարբերիր, միայն մատանի մը կը կրեն ա՛ջ ճկոյթին, իսկ կաթողիկոսներ ա՛ջ մատնեմատին։ Խոյրն ու գաւազանը նման են լատինականներուն, այլ միշտ ճոխ ու զարդարուն։ Եմիփորոնը աւելի երկայն և աւելի լայն է, քան ուրիշ ձեռներու մէջ։ Չորս մետրի չափ երկար, քսանէ երեսուն հարիւրամետր լայն, և լաւ ասղնագործուած։ Եմիփորոնը գործածուած առեն, կուրծքն ու թիկունքը պատելով և ուսերուն վրայէն անցնելով, առջեւէն ու ետեւէն մինչեւ ոտքերը կը կախուի։ Եպիսկոպոսներուն յատուկ լանջազարդը, պէկէ կամ պէնկէ կը կոչուի, յունարէն պաենայա կամ պանկիա (Աստուածածին) անունէն առնելով, ինչպէս առնուած է սովորութիւնն ալ, և է ականակուռ զարդարուած չիզդ մը, Աստուածածնայ կամ Յիսուսի պատկերով, և վիզէն կը կախուի իբր լանջախաչ։ Պէնակիի կիրառութիւնը Ռուսական տիրապետութենէն ետքը ընդունուած է եպիսկոպոսներուն համար։ Վիճակին մայր եկեղեցւոյն մէջ հաստատուն աթոռէն զատ, չարժական աթոռ ալ կը դրուի քարոզած առէնին թեմին վրայ, կամ առէնի մէջ հանդիսութեանց առթիւ։ Իրենց թեմէն դուրս մի'այն չարժական աթոռի արտօնութիւնը կը պահեն։ Հայեր եպիսկոպոսներուն ձեռքը պագած առէնին ոչ լատիններու ծնրադրութիւնն ունին և ոչ Յոյներուն երկրպագութիւնը։ պարզութիւնը տիրող է Հայ եկեղեցւոյ արարողական և պաշտօնական ձեւերուն մէջ։

Արքեպիսկոպոսութիւնը այժմեան սովորութեամբ պատուանուն մը միայն մնացած է, որ յառաջնութեան իրաւունք իսկ չի տար, և եպիսկոպոսներ իրենց մէջ ձեռնադրութեան երիցութիւնը կը պահեն անխտրաբար։

Երուսաղէմի և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն բոլոր առաւելութիւնը կ'ամփոփուի ուրիչ եպիսկոպոսներուն վրայ նախաթոռութեան մէջ, զոր կը պահեն հրաժարելէն ետքն ալ։ Ասկէ զատ մի'այն պաշտօնին յարակից պատուազիր ձեւերը կը պահուին։

Կաթողիկոսական աստիճանը զանազան առաւելութիւններ ունի՝ յատուկ օծմամբ աստիճաններն ընդունելնէն սկսելով, մինչ

թէ՛ Հռոմէական եկեղեցւոյ ընդհանրական պապը և թէ Յունական եկեղեցւոյ սիեզերական պատրիարքը՝ օծում չեն ընդունիր, և լոկ ընտրուելով և պաշտօնը սաստձնելով գործերնուն գլուխը կ՚անցնին։ Իրենց զգեստի առաւելութիւն՝ Հայ կաթողիկոսներ ունին կանեֆէ, հովուական մականի նշանակ, զոր ձախ կողմէն գօտիէն կը կախեն։ Օծումի տեղն գլուխնուն վրայ կը գրուի ⁂ մը, որ է թանձր և սանդոգործ ծածկոյթ մը, որ անկէ հոգը հանդիսաւոր տաճիներուն առջևէն կը տարուի։ Էջմիածնի կաթողիկոսներուն վեղարին վրայ երեւցող ադամանդեայ պզտիկ խաչը, չքանչան մըն է Ռուսիոյ կայսրներէ չնորհուած, և ոչ ծխական զարդ։ Էջմիածնի սիրապետութենէն առաջ նոյնը կը չնորհուէր Ռուսիոյ Հայ առաջնորդներուն։ կաթողիկոսներուն տաճիանին և պաշտօններուն վրայ՝ խորհրդներու և նուիրապետութեան գլուխներու մէջ խօսուեցաւ։

ԼԶ.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կրօնական բարեպաշտութենց մասին Հայ հաւատացեալին վրայ բնաւ պարտաւորութիւն մը դրուած չկայ մահացու կամ ներելի մեղքի սպառնալիքով։ Հայ եկեղեցին կը ցուցնէ ինչ որ օգտակար է, կը պատուիրէ ինչ որ կարեւոր է, իւր հրամանները հեզութեան և քաղցրութեան հոգւով կը գօրացնէ, և արտաքին արարողութիւններով և հրապոյրներով ալ կ՚աշխատի յորդորել և գրեթէ սիրել։ բայց կը զգուշանայ ինքն նոր մեղք մը ստեղծել, իւր պատուիրաններուն զանցառութենան մեղքի ձեւը տալով։

Կիրակիներու ծառայական գործերէ զգաստրելով պահպանութիւնը՝ պատուիրան մըն է աստուածային։ Հին սովորութենան համեմատ կիրակին կը սկսի Շաբաթ երեկոյին արեւ մտնելէն, և կը վերջանայ յաջորդ կիրակի օրուան արեւ մտնելուն։ Ծառայական կը նկատուի չահի կամ վարձու համար կատարած գործ մը և ոչ թէ պարզապէս մարմնաւոր աշխատանքը։ Այս պատճառով

եկեղեցական իշխանութիւններ միշտ հրաւիրած ու քաջալերած են ժողովուրդը մարմնոյ և բազուկի աշխատութենանց, երբ որ անոնք ձրիաբար կը կատարուին բարեպաշտական կամ բարեգործական նպատակի մը համար։ Այսպէս տէպ կիրակի օրեր ձրիաբար կատարուած են եկեղեցիներու և վանքերու շինութիւններու և նմանօրինակ պէտքերու համար եղած աշխատութիւնները։ Նոյն պատճառով եկեղեցին թոյլատու կը գտնուի նաև ա՛յն աշխատութենանց, որոնք հանրային օգտակարութիւն ունին և սիրտպղական են։

Կիւրակիէ դուրս հրամայեալ տօներ չատ ցանցառ են Հայ տօնացոյցին մէջ։ Այլակերպութիւնը, վերափոխումը և խաչվերացը մօտաւորապէս կիրակիին կը փոխադրուին։ Քանի մը տօներ, որ այսօր ամսաթիւի ճիշդ օրով կը կատարուին, այսինքն Աստուածայայտնութիւնը, Տեառնընդառաջն ու Աւետումը, առաջին ժամանակներ կ՚երեւի թէ այսպէս չէին տօնուեր, ինչպէս կրնայ քաղուիլ պաշտամանց պատշաճներու զննութենէն։ Ուրիշ քանի մը տօներ ալ, այսինքն Աստուածածնայ Ծնունդը, Ընծայումն ու Յղութիւնը, վերջին դարերու մէջ մուծուած տօներ են։ Այսչափը կը բաւէ հաստատել, թէ Հայ եկեղեցին յօժարութիւն չէ ունեցած հրամայեալ տօներ կամ անզործութենան օրեր չատցնել։

Կիրակի օրուան պզօթքի պարտաւորութիւնը չափուած կամ կշռուած՝ և նիւթական քանակի կամ ձեւի հետ կապուած չէ։ Պատարագը մէ՛կ հատ միայն ըլլալով իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ մէջ, և այն ալ միշտ ձայնաւոր՝ այսինքն երկար ըլլալով, հնար չէր որ ամէն հաւատացեալներէ պահանջուէր, նոյն պատարագին ամբողջապէս, կամ անոր որոշուած ու չափուած մի մասին ներկայ ըլլալ անպատճառ։ Այս պատճառով հաւատացեալի մը պատշաճ ու օրինաւոր չափով, պատարագին կամ ժամերգութենան տեղն հաստատակաց պզօթքին մասնակցիլը, կիրակնօրեայ բարեպաշտական պատուիրանին համար բաւական կը սեպուի։ Նոյնիսկ Շաբաթ երեկոյի կիրակամուտի ժամերգութենանց ներկայութիւնը, իբր կիրակնօրեայ պարտաւորութենան լրումն կը նկատուի։ Ըստ այսմ, որովհետեւ պատարագ ու ժամերգութիւն հաւասար կը նկատուին բարեպաշտական պարտաւորութենան տեսակէտէն, անոր համար Հայ եկեղեցւոյ հաւատացեալները, սիրով և ուրախ յոժարութենանց ներկայ կը գտնուին։

Ժողովրդական սովորական եղած պզօթքը Հայր մեր տերու-

նական աղօթքն է, գրաբար լեզուով։ Լատիններուն սովորական եղած Ողջոյն էլ աղօթքը, և Վարդաբան ըսուածը, Հայ եկեղեցւոյ անձանօթ են, թէպէտեւ Հայ կաթոլիկները լատիններէն առնելով իւրացուցած են։ Ժողովուրդը կը կրկնէ ու կը կրկնէ Տէր ողորմեա հառաչանքը, նոյնիսկ մինչեւ հարիւր անգամ։ Հաւատացեալներ գոց գիտեն ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը, և երգեցողութեանց ու սաղմոսերգութեանց կը ձայնակցին, լռելեայն կամ դաշն ձայնով, և գլխաւոր աղօթքներուն կը հետեւին ամէն կրկնելով։ Ժամերգութենէ անկախ աղօթքներով աղօթագիրքեր չկան, այլ ժամերգութեանց գլխաւոր մասերը առանձինն և առձեռն կերպով հրատարակուած են ժողովուրդին դիւրութեան համար՝ իրեն ընտրական գրաբար լեզուով, երբեմն ալ դիմացը աշխարհաբար թարգմանութիւնը աւելցնելով։

Որչափ ալ մեր օրերը հոգեւարական զգացումը և բարեպաշտական հոգին տկարացած ըլլան, բայց տակաւին անոր արմատները խորունկ կը մնան Հայ հաւատացեալց սրտին մէջ։ Արհեստաւոր և գործաւոր դասակարգէն շատեր, առաւել գործերնուն գացած առին ճամբանուն վրայ գտնուող եկեղեցի մը մտնելով՝ համառօտ աղօթք մը ըսել զանց չեն ըներ, և կը սիրեն օրերնին համառօտ բարեպաշտութեամբ մը սկսիլ եկեղեցիի մէջ կամ եկեղեցիէ դուրս։ Թուրքիոյ մէջ ամէն եկեղեցի սովորութիւն ունի՝ շաբթուան մէջ որոշ օր մը Խաչհանգէսք ըսուած արարողութեամբ ջուրի օրհնութիւն կատարել։ Ջուրը կ'օրհնեն մասունքով մը տեառնագրելով և մէջը սուգելով։ Ընդհանրապէս կը գործածուի Խաչափայտը, իսկ սուրբերէն աւելի ստէպ Գրիգոր Լուսաւորչի, Յովհաննէս Կարապետի, Յակոբ Մծբնայի, և Գէորգ զօրավարի մասունքները։ Հաւատացեալք կը յաճախեն Խաչհանգիստին, և օրհնուած ջուրը կը գործածեն խմելու կամ քսուելու, ուսկից ժողովրդական հառնդը բժշկական զօրութիւն ալ կը սպասէ։ Աղօթքի համար կը գործածուի Նաբէկ ալ, որ է Ս. Գրիգոր Նարեկացիի հառնդուն և հոգեբուխ աղօթքներու գիրքը, բարձր և զարդարուն ճաշով գրուած, և ցաւերու և վիշտերու դէմ դարման նկատուած։

Խոստովանութեան և հաղորդութեան խորհուրդներու մասին, հին սովորութիւն էր հինգ տաղաւարներուն զանց չընել, որք են Աստուածայայտնութիւն, Յարութիւն, Այլակերպութիւն, Վերափոխում և Խաչվերաց։ Առնցմէ Այլակերպութիւն և Խաչվերաց չուտով սկսան զանց ըլլալ իրարու մօտ ըլլալնուն համար.

բայց բարեպաշտներ միւս երեք տաղաւարները կը պահեն. իսկ ընդհանրութիւնը գոնէ Ջատիկը զանց չ'ըներ։ Հաղորդուելու համար պէտք եղած ծոմը քուն մտնելէն կամ աւելի ճիշդ քունին վերջանալէն կը սկսի, առանց կէս գիշերի կամ որոշեալ ժամի հաշիւ բռնելու։

Սուրբ տեղեաց ուխտագնացութիւնը, թէպէտ քիչցած, սակայն միշտ բաւական թուով բարեպաշտներ կը կատարեն, այցելելով Սուրբ Գերեզմանը, և Փրկչին ներկայութեամբ նուիրագործեալ սրբավայրերը։ Իսկ ազգային ուխտատեղիներուն գլխաւորներն են Ս. Էջմիածնի կաթողիկէն, Մշոյ Ս. Կարապետը, Կեսարիոյ Ս. Կարապետը, և Արմաշու Ս. Զարխափանը(*)։

Բարեպաշտական արտայայտութեանց և աղօթական զգացմանց նշաններուն կարգին յիշենք, եկեղեցւոյ պատկերներուն առջեւ և սեղաններուն վրայ մոմ վառելը, կանթեղներուն ձէթ թափելը, արարողութեանց համար խունկ նուիրելը, և եկեղեցւոյ կիրառութեան առարկաներ պատրաստելը, ու զգեստներ և սպասներ ընծայելը։

Խաչակնքելու ձեւը լատիններուն նման է՝ ձեռքը ձախէն աջ տանելով, և խաչակնքելու և երկրպագելու չարժուձիները առատօրէն կը կրկնուին։ Երկրպագութեան ձեւն է, երկու ծունկերը գետին դպցնելով ծռիլ և գետինը համբուրել, երկիրը պագնել։ Բայց զգեստներուն ձեւերը փոխուելով, եւրոպական սեղմ տարազներ այլեւս չեն ներեր այդ չարժուձիները, և բարեպաշտները կը գոհանան գլուխնին և մէջքերնին և ծունկերնին ծռելով կամ խոնարհելով, առանց աւանդական երկրպագութեան սկզբունքը խափանելու։

Հայոց տոմարին մէջ պահքի օրերը չատ են։ Իւրաքանչիւր եօթնեկին Չորեքշաբթին և Ուրբաթը պահք են։ Մեծ Պահքը քառասնունեակ օր է անընդհատ, բուն Բարեկենդանի Երկուշաբթիէն մինչեւ Աւագ Ուրբաթ օրը։ Ասոնցմէ զատ տարւոյն մէջ տասը չաբաթ պահքեր կան, գրեթէ ամէն ամիսին մէկ. իւրաքանչիւրը հինգ կամ վեց օր է։ Պահքի օրերը կը ներուին մի'այն բուսական անուռնդներ։ Ինչ որ կենդանական է, կիթն ու կաթը մէջը, ուսիք կը նկատուի, մեղրը միայն բացառութիւն կը կազմէ։ Ձկնե-

(*) Այժմ կայ մի'այն Ս. Էջմիածինը։ Վերջին Բասենամեակին Անթիլիասի Մայր Տաճարն ալ դարձած է ուխտատեղի։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

ղէնք ու կաթնեղէնք ներեալ են մի՛այն հինգ տաղաւարներու նաւակատիքներուն, պատարագի ժամէն ետքը։ Շաբաթական երկու պահքի օրերը չեն պահուիր Զատկի քառասունքին և Ծննդեան ութօրէքի միջոցին։ Մերձաւորապար իւրաքանչիւր տարի, հաշիւ վերնոյն օր պահք կը հաշուուի։

Իսկ ծոմը, իբր պահքին յաւելուած, կը համարուի մի՛այն Մեծ Պահքի և Առաջաւորի չաբաթներուն հինգշաբթի Ուրբաթ։ Ծոմ բռնելու կանոն է, քունէն արթննալէն սկսելով մինչեւ կէսօր, բացարձակ կերպով որեւէ ուտելիքէ և ըմպելիքէ և ծխելիքէ զգուշանալ։ Առաջնորդը ծոմը կը տեւէր մինչեւ երեկոյեան ժամերգութեան տանը, և սակէ առաջ եկած է՝ ծոմի օրեր երեկոյեան ժամերգութիւնը կէսօրին ընելը։ Հայ եկեղեցին առատ է պահքի օրերուն մէջ, և հաւատացեալները նախանձախնդիր եղած են պահքի պահպանութեան, իսկ պահքը նկատուած է արտաքին պարտաւորութեան զօրութեամբ հրամայուած կանոն մը։

ԼԷ.

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Տոմարի վրայ խօսած առենիս նպատակ չունինք Հայերուն գործածած հին քաղաքական տոմարը բացատրել, որ Հայկայ շրջան անունով ճանչցուած է, և որ 1460 հաւասար տարիներու շրջան մը կը կազմէ, ամբողջ նահանջ տարիի մը յաւելուածով։ Ոչ ալ նպատակ ունինք յիշել թէ Հայոց մէջ տասներկու ամիսներ հաւասարապէս երեսուն օր ունին, և Աւելեաց հինգ օրերով կ՚ամբողջանան։ Այլեւս գործածական եղածը՝ Յուլեան տոմարի դրութիւնն է, իսկ տարեթիւը կը պահէ Հին Թուական կոչուած հաշիւը, որ կը տիրէ թէ՛ Ռուսիոյ և թէ Թուրքիոյ Հայոց մէջ, պետական սովորութեանց հետեւելով, և Հայ եկեղեցին անոր հետեւեալ կը կատարէ տօները։ Եւրոպայի և Ամերիկայի գաղթականութիւնները ալ, թէպէտ եղած տեղերնին կը տիրէ Գրիգորեան կամ Նոր Թուական կոչուած հաշիւը, սակայն եկեղեցական տօ-

ները հին տոմարով կը կատարեն։ Երկու տոմարներուն տարբերութիւններն ալ բացատրել պէտք չենք զգար, վասն զի տասներեք օրերու յապաղում է՝ որ հինը նորէն կը տարբերի։ Մեր բացատրելիքն է Հայ եկեղեցւոյ՝ տօներու կատարման մէջ ունեցած իրեն յատուկ դրութիւնը(*)։

Ամէն քրիստոնեայ եկեղեցիներ իրենց տօներուն օրերը հաստատած են արեգակնային ամիսներու ամսաթիւին վրայ, այնպէս որ այսինչ ամսոյ այսինչ օրը հաստատապէս միեւնոյն տօնը կը կատարուի։ Մի՛այն Զատիկը և անոր հետ կապուած տօնական յիշատակներ լուսնային հաշիւ ունին, բայց անոնց փոփոխութիւններն ալ արեգակնային հաշիւի վերածուելով կարգաւորուած են։ Իսկ Հայոց եկեղեցին իրեն տօներուն համար հիմ առած է, ոչ թէ ամսաթիւը, այլ տօնական օրերը, և իրեն յատուկ ու սեփական եղանակ մը ունի։ Բոլոր տարւոյ մէջ մի՛այն տասնչորս օրեր կան որ ամսաթիւով տօներ կը կատարուին. անոնցմէ ամանք վերջին դարերու մէջ սկսած տօներ են, ամանք ալ յետոյ փոխուած են ամենայն հաւանականութեամբ։ Այս տասնչորս օրերն են. ինն օր Աստուածայայտնութեան ճրագալոյցն և ութօրէքը (Յունուար 5—13) և հինգ ալ Աստուածածնայ տօներ, որք են Տեառնընդառաջ (Փետրուար 14), Աւետում (Ապրիլ 7), Ծնունդ (Սեպտեմբեր 8), Ընծայումն (Նոյեմբեր 21), և Յղութիւն (Դեկտեմբեր 9)։ Տարւոյն բոլոր մնացած օրերը հօթնեկական դրութեամբ կը կարգադրուին։

Այդ հաշիւին գլխաւոր և հիմնական կէտը Զատիկի օրն է, հին տոմարի հաշուով ճշդուած։ Նախապէս Զատիկէ դէպ հետ հաշուելով տասը հօթնեակներ կ՚առնուին, և տասներորդ կիրակիին կը հաստատուի Առաջաւորաց Բարեկենդանը։ Անկէ հետ գալով հօթնեակ մը Առաջաւորաց պահքն է, երկու հօթնեակ յատուկ տօներ կան, վից հօթնեակ Մեծ Պահք է, և վերջին հօթնեակն ալ Աւագ Շաբաթ է։ Յետոյ Զատիկէն դէպ առաջ կը հաշուուին տասնչորս հօթնեակներ, որոնց հետեւող կիրակին Վարդավառ է։ Իսկ Զատիկէ սկսելով, հօթը հօթնեակներ Յինունք են մինչեւ Հոգեգալուստ, հօթնեակ մը Հոգեգալուստ, հինգ հօթնեակ սուրբերու տօներ, վերջին հօթնեակն ալ Վարդավառի չաբաթ-պահք։ Այդ քսանչորս հօթնեակներու, կամ հարիւր հօթանա-

(*) Այժմ գրեթէ ամէնուրեք կը գործածուի Նոր Տոմարի դրութիւնը։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

սուրմէկ օրերու ամբողջութիւնը կը կոչուի Զատկական շրջան, և ամէն տարի անփոփոխ միեւնոյն կերպով կը կատարուի, չաբթուան օրերուն պատշաճին համեմատ։

Այստեղ հարկ կը զգանք աւելցնել թէ Հայերուն Զատիկ հաշուելու կերպը նման է Յոյներուն հաշիւին, մէ՛կ տարբերութեամբ միայն, որ իւրաքանչիւր հինգհարիւրամեակի կամ հինգ հարիւր երեսուներկու տարիներու շրջանին մէջ, չորս անգամ լուսնի լրման վայրկեանը պզտիկ տարբերութեամբ կը հաշուուի կա՛մ Ապրիլ 5 Շաբաթ օրը չլրացած, կա՛մ Ապրիլ 6 կիրակի օրը սկսած, և ըստ այնմ Զատիկը կա՛մ անմիջապէս վրայ եկող Ապրիլ 6 կիրակի օրը, և կամ միւս կիրակի Ապրիլ 13 օրը կը կատարուի, և այսպէս Հայերու Զատիկը Յոյներու Զատիկէն չաբթի մը ետ կը մնայ։ Այս է Ծաղոպէնի ըսածը։ Հայերուն հետեւածը Էսեի կոչուած ազեքսանդրական հաշիւն էր, իսկ Յոյներուն հետեւածը Իրինոնի կոչուած բիւզանդական հաշիւն էր։ Ծռազատիկներ երկու ազգերու մէջ մեծ կռիւներու առիթ տուած են, մանաւանդ Երուսաղէմի մէջ։ Վերջին Ծռազատիկը տեղի պիտի ունենար 1824 տարին, բայց թէ՛ ազգերու մէջ բարեկամական մերձաւորութիւններ, և թէ էջմիածնի մէջ Ռուսերու հետ սկսած յարաբերութիւններ, տոմարական հաշիւներու վերաքննութեամբ դժուարութիւնը հարթեցին, և Հայերն ալ Յոյներուն հետ Ապրիլ 6-ին Զատիկ ըրին, և այսպէս միանգամընդմիշտ Ծռազատկի խնդիրը վերջացաւ, որ մէյ մըն ալ 2071-ին պիտի հանդիպէր, եթէ հին դրութիւնը պահուէր։

Հայոց եօթնեկական դրութեան դառնալով, պէտք է գիտնալ որ պատկական միջոցին քանչորս եօթնեակներէն դուրս եկող տարւոյն մնացորդը, հինգ մանր միջոցներու կը բաժնուի, որոնք չորս հաստատուն կէտերու մէջտեղերը կը մնան և անոնց համեմատութեամբ կը բաժնուին, և այս չորսերն են. վերափոխումն՝ Օգոստոս 15-ին մերձաւորագոյն կիրակին թէ՛ առաջ և թէ յետոյ, այսինքն Օգոստոս 12-է 18 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին։ Խաչվերացը՝ Սեպտեմբեր 14-ին մերձաւորագոյն, այսինքն 11-է 17 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին։ Յիսնակաց Բարեկենդանը՝ Նոյեմբեր 18-ին մերձաւորագոյն, այսինքն 15-է 21 օրերուն մէջ հանդիպող կիրակին։ Աստուածայայտնութիւնը՝ ճիշդ Յունուար 6-ին օրը։ Այս չորս կէտերէն առաջինը վարդավառէն առջեւ քալելով ու վերջինը դէպ Առաջաւորաց Բարեկենդան յառաջելով հինգ փոքր միջոցներ կը կազմեն, որոնց տեւողութիւնը տարբեր է

Զատկի օրուան փոփոխութեան համեմատ, որ Մարտ 25-էն մինչեւ Ապրիլ 25, երեսունհինգ օրուան չարժականութիւն ունի։ Միջոցներուն կարճութիւնը և երկարութիւնը իրարու հետ փոխադարձաբար կը հաւասարակշռեն, և Առաջաւորէն առաջ և վարդավառէն ետքը եղող միջոցները, որ աւելի զգալի տարբերութիւններ կ՚ունենան, իրարմով կը լրանան։ Վասն զի ա՛րչափ Առաջաւորը Աստուածայայտնութեան կը մօտենայ, այնչափ վարդավառը վերափոխումէն կը հեռանայ, և փոխադարձաբար, և մէկէն աւելցած օրներ միւսին կը փոխադրուին։ Նոյնպէս միւս միջոցներուն համար ալ։ Այդ փոխադրութիւնները այլեւս հաստատուն կանոնի վերածուած են Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսին կազմած օրացոյցով, որ Զատիկի երեսունհինգ օրերու փոփոխութիւններուն, կամ երեսունհինգ տարեգիրներուն համեմատ պատշաճները կարգադրած է։

Եօթնեկական դրութեան էական նկարագիրն է, եօթնեկի իւրաքանչիւր օրերուն իրենց յատուկ բնութիւն ունենալը, և ըստ այնմ օրներու չարմար նկատուիլն է։ Կիրակի օրեր բացառաբար տէրունի օրն ունին, Յարութիւն կամ ուրիշ մէկ օրն։ Չորեքշաբթի և Ուրբաթ օրեր ապաշխարութեան սահմանուած են։ Իսկ սուրբերու օրներ մի՛այն երկուշաբթի, երեքշաբթի հինգշաբթի և Շաբաթ օրեր կրնան կատարուիլ, Ապաշխարութեան օրեր կրնան տէրունի օրի փոխանցուիլ։ Սուրբերու օրերէն առաջին երեքը կրնան թէ՛ տէրունական և թէ ապաշխարութեան փոխանցուիլ, Շաբաթ օրը միայն տէրունականի կը փոխանցուի։ Երբոր սուրբերու օրերուն պատշաճը կը լռէ, և պահքի կամ տէրունիի կը փոխուի, սուրբի օրը ուրիշ օր կը փոխադրուի, և ասկէ կը հետեւի որ սուրբերու օրեր չարունակ չարժականութիւն կ՚ունենան, և երբեմն ալ չարմար օրեր պակաս եղած տեղն իրարու կը կցուին։ Հետեւաբար անհրաժեշտ կ՚ըլլայ իւրաքանչիւր տարւոյ յատուկ կարգադրութիւնը գիտնալ, և այս պատճառով օրացոյցը չի բաւեր, և օրացոյց ալ ունենալ պէտք կ՚ըլլայ, որուն մէջ օրերու փոփոխութեանց համեմատ, ընթերցուածներու և չարականներու փոփոխութիւններն ալ կը ցուցուին։ Ասկէ աւելի մանրամասնութիւնք տոմարագիտութեան կը պատկանին։

◆

ԼԸ.

ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ

Հայոց Եկեղեցին պէրունական տօներու անուններն ներքև կ'իմանայ այն տօները, որք կը կատարուին ի պատիւ Յիսուսի Քրիստոսի, Հոգւոյն Սրբոյ, Մարիամու Աստուածածնի, Սուրբ Խաչի և Սուրբ Եկեղեցւոյ։ Այս տօները կատարուած օրեր բնաւ անոնց հետ սուրբերու յիշատակ չի կցեր, և ոչ ալ ապաշխարութեան պաշաճներ, այլ բոլոր պաշտամանց պաշաճները նոյն տնօրինութիւններուն կամ խորհուրդներուն կը նուիրուին։ Ամէնն ալ հաւատարապէս պէրունական ըմբռնուելուն պատճառ կըլլանք նկատել, ամենուն ալ փրկագործութեան խորհուրդին չուրջը դառնալը, որովհետև անոնց մէջ միշտ կա՛մ Փրկիչը, կա՛մ Փրկչին մայրը կամ Փրկութեան նշանակը կը կատարուի։

Փրկչին փառաւորութեան ուղղուած տօներուն դլուխը կը գտնենք Աստուածայայտնութիւնը, որ իբր առաջին կազմակերպութեան մէջ ամփոփում էր Քրիստոսի հրապարակական և աւետարանական կեանքէն առաջ կատարուած տնօրինութիւններուն կամ խորհուրդներուն։ Ըստ այսմ Աստուածայայտնութեան տօնին մէջ կը պարունակուէին Աւետումը, Ծնունդը, Տաճարի ընծայումը, Մոգերուն երկրպագութիւնը, Մկրտութիւնը և Յորդանանի յայտնութիւնները։ Հին եկեղեցին ամբողջը այսպէս մէկ անգամէ կը կատարէր և յետոյ անոնց մէջէն ուղղակի Աստուածածնի պատկանողները, այսինքն Աւետումը և Տաճարի ընծայումը զատուեցան, հաւանաբար աստուածամայրութեան դէմ Նեստորի հանած խնդիրին պատճառով։ Իսկ մնացեալները աւելի ուշ երկուքի բաժնուեցան Ասոր և Յոյն և Լատին եկեղեցիներուն մէջ, Ծնունդ և Յայտնութիւն անուններու ներքև, Դեկտեմբեր 25-ին և Յունուար 6-ին։ Իսկ Հայոց Եկեղեցին անփոփոխ պահեց հնաւանդ սովորութիւնը, և տակաւին մէկ տօն կը կատարէ Աստուածայայտնութեան անունին ներքև, Յունուար 5-ին ճրագալոյցը, և Յունուար 6-էն 13 ուրբաթը։ Եթէ արարողութեանց պաշաճները լաւ մը դնենք, կը տեսնենք որ աւելի հին տեսներ Աս-

տուածայայտնութեան տօնն ալ, ուրիշ մեծ տօներու պէս, մեծաւոր կիրակիին փոխադրելու սովորութիւնը տեղի ունեցած պիտի ըլլայ։

Աւագ Շաբաթն ալ պէրունական տօներու ուրբաթ մը կը կազմէ, Գալոխեան ընդհանուր անունին ներքև, որ Մեծ Պահքին քառասունքը լմնցնելէն հաքը կը սկսի Ղազարու յարութեան յիշատակով, և կը պարունակէ երուսաղէմ գալուստը, վերջին օրհրը, Ընթրիքը, Մատնութիւնը, Ջարչարանքը, Խաչելութիւնը և Թաղումը՝ մինչև Աւագ Շաբաթ օրը, որ փրկագործ տնօրինութիւնները կը լրացնէ։

Եռեւէն կու գայ Յարութեան տօնը, որ է Զատիկը և Ցինանց միջոցը, որուն երեսունինը օրերը լոկ Յարութեան են նուիրուած, տասը օրեր Յարութեան և Համբարձման, յիսուներորդ օրը Հոգւոյն Սրբոյ գալուստն, որոնց կցուեցան յետոյ վեց եւս օրեր ի պատիւ Հոգւոյն Սրբոյ, և այսպէս Ղազարու յարութենէն սկսելով վեցտասաներորդ օր տէրունական տօներու անընդհատ շարք մը կայ, և այս միջոցին բնաւ սուրբերու յիշատակ չի տեսնուիր։

Այլակերպութիւնը, զատկական միջոցին փակման կիրակիին հետ կապուած է, որ Յունիս 28-էն մինչև Օգոստոս 1 կը փոփոխուի, և յաջորդ երկուշաբթին և երեքշաբթին ալ կը տօնուի։ Այդ տօնը Վարդավառ կը կոչուի սովորաբար, որ հեթանոսական տօնախմբութեան մը անունն է, քրիստոնէական տօնի փոխանցուած։

Ի պատիւ Փրկչին տօներուն կը պատկանին հետևեալ կիրակիները ալ, որոնք միշտ Յարութեան յիշատակին նուիրուած են, եթէ ուրիշ տէրունական տօն մը չի հանդիպիր։ Այդ առթիւ ալ Յարութեան յիշատակութիւնը բոլորովին չի դադրիր։ Մեծ Պահքին կիրակիները Յարութեան ակնկալութեան ձևին վերածուած են, Սիմէոն կաթողիկոսի կարգադրութեան համեմատ։

Աստուածածնի, այսինքն Փրկչին մօր նուիրուած տօներուն ալ՝ տէրունական ձև, այսինքն Փրկչին նուիրեալ տօներուն ձևը կը տրուի։ Անոնց մէջ դլխաւորն է վերափոխումը, Աստուածածնայ փոխման կամ ննջման և երանուէա տեսութեան վերանալուն յիշատակով։ Օգոստոս 15-ին մերձաւոր կիրակիին կը տօնուի, և ինն օր կը տեւէ մինչև երկուշաբթի, Տիառնընդառաջի և Աւետման տօները, որոնք մօտէն Աստուածածնի անձին կը պատկանին, իբր անոր օրինական սրբութեան և աւետիս ընդունելուն յիշա-

տակ, հինգերորդ դարուն սկիզբները Աստուածայայտնութենէ զատուելով առանձին ծոներ եղան, Նեստորի դէմ Մարիամու Աստուածամայրութիւնը չհաշտելու նպատակով։ Մինուհդը Յունուար 6-է հաշուելով, Տէառնընդառաջը կը ծոնուի քառասուն օր հաքը՝ Փետրուար 14-ին, և Աւետումը ինը ամիս առաջ՝ Ապրիլ 7-ին։ Աստուածածնայ Մինդեան ծոնը Սեպտեմբեր 8-ին երեքտասաներորդ դարուն սկսած է, իսկ Ընծայումը Նոյեմբեր 21-ին, և Յղութիւնը՝ Դեկտեմբեր 9-ին հօթեւտասներորդ դարէ առաջ չեն ծոնուած։ Աստուածածնայ Տուփին կամ Ջոզին և Դօսիին դիւաները ութեւտասներորդ դարուն վերջերը սկսան ծոնուիլ։ Առաջինը Հոգեգալստեան վեցերորդ կիրակին, և երկրորդը Վերափոխման երրորդ կիրակին։

Փրկագործութեան նուիրեալ ծոներ են Խաչի ծոները, որոնց գլխաւորն է Խաչվերացը կամ Խաչին վերացման, այսինքն փառաւորուելուն ծոնը, Սեպտեմբեր 14-ի մերձաւոր կիրակին, և հօթնօրէքով։ Իսկ մէկ մէկ օրով կը ծոնուին Գիւտ Խաչը՝ որ է Խաչափայտին 326-ին գտնուիլը, Խաչի հօթներորդ կիրակին։ Երեման Խաչը՝ որ է Երուսաղէմի մէջ երկինքի վրայ լուսաւոր Խաչին 351-ին երեւնալը, Ցինանց հինգերորդ կիրակին. և Վարագայ Խաչը՝ որ է Ս. Նշանին վարագայ լերան վրայ 623-ին յայտնուիլը, Խաչի երրորդ կիրակին։

Հայ Եկեղեցւոյ յատուկ արարողութիւն մըն է Սուրբ Եկեղեցւոյ ծոներ կատարել, միշտ ի պատիւ փրկագործութեան, որուն զգալի նշանակն է Սուրբ Եկեղեցին։ Այդ կարգին պիտի յիշատակուին 1. Խաչվերացի հօթնօրէքին երեքշաբթի, Չորեքշաբթի և Հինգշաբթի օրերը։ 2. Նաւակատիքը՝ որ է Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարին նաւակատիքը, Խաչվերացի նախընթաց օրը։ 3. Շողակաթը՝ որ է Էջմիածնի մայր տաճարին նաւակատիքը, Վերափոխման նախընթաց օրը։ 4. Էջմիածին՝ որ է Ս. Լուսաւորչին տեսիլքին յիշատակը, Հոգեգալստեան երրորդ կիրակին։ 5. Տապանակը՝ որ է Հին Ուխտի հաստատութիւնը իբր Նոր Ուխտի նախատիպը, Վարդավառի նախընթաց օրը։ 6. Նոր կիրակին՝ որ է հեթանոսաց կոչումը, Ցինանց երկրորդ կիրակին, և 7. Աշխարհամատրան ծոնը՝ որ է Վերնատունի նախընծայ տաճարին նուիրագործումը, Ցինանց երրորդ կիրակին։

Տրուած տեղեկութիւններէն կը քաղենք ասիրունական ծոներու հետեւեալ ցուցակը, իւրաքանչիւր տարի հաշիւ եղեսուն եղեւ օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիշատակութիւն չի կրնար կատարուիլ։

Այդ օրերն են.

9	օր	Աստուածայայտնութիւն
8	»	Աւագ Շաբաթ
38	»	Յարութիւն
10	»	Համբարձում
7	»	Հոգեգալուստ
3	»	Այլակերպութիւն
9	»	Վերափոխում
7	»	Աստուածածնայ միւս ծոներ
6	»	Խաչի զանազան ծոներ
30	»	Հասարակ կիրակիներ

Որովհետեւ սուրբերու յիշատակութիւն չկատարուող օրերու վրայ կը խօսինք, անոնց հետ կցենք նաեւ Ապաշխարութեան կամ ծիսական Պահոց օրերն ալ։ Այս ալ Հայոց Եկեղեցւոյ սեփական և առանձնայատուկ արարողութիւն մըն է։ այսինքն եկեղեցական պաշտամանց մէջ թէ՛ աէրունական և թէ սուրբերու յիշատակներ լռեցնել, և մի՛այն ապաշխարութեան աղօթքները, ննջեցեալց յիշատակ ալ խառնելով։ Այդպէս են ընդհանրապէս բոլոր տարւոյն շաբաթները և ուրբաթները, եթէ աէրունական ծոն չի հանդիպիր։ Առանց վրայ պիտի աւելցուին Մեծ Պահքի վեց շաբաթները, և հինգ Տապաւարներու և Առաջաւորի ու Ցինանկի շաբաթապահքերը, միշտ Շաբաթ և Կիրակի օրերէն զատ։ Սովորաբար Ապաշխարութեան կամ ծիսական Պահքի օրերը միացած են կերակրեղէններու պահքի հետ ալ։ Բացառութիւններ են Ցինանց առաջին քառասուն օրերուն և Աստուածայայտնութեան ութօրէքին շաբաթներն ու ուրբաթները, յորս կերակուրի պահքը կը դադրի. բայց ուրիշ աէրունականներուն համար պահքը կը մնայ՝ երբոր Շաբաթի և Ուրբաթ կը հանդիպին։ Հոգեգալստեան շաբաթուն մէջ հաստատուն կը մնայ եղիական կոչուած ամառուան շաբաթապահքը։ Աշնան և ձմեռուան շաբաթապահքերը, որոնք Վարագայ և Սուրբ Յակոբայ պահքեր կը կոչուին, և Լուսաւորչի շաբաթապահքը, սուրբերու յիշատակութիւններ ունին կերակուրի պահքին հետ։ Իսկ Մեծ Պահքին, Աւագ Շաբաթին և Աստուածայայտնութեան շաբաթապահքին՝ Շաբաթ և Կիրակի օրերն ալ կերակուրի պահքը կը մնայ՝ սրբոց և աէրունական յիշատակներուն հետ։

Անգամ մը ըսինք թէ Հայ Եկեղեցւոյ արարողութեան համեմատ իւրաքանչիւր տարի հաշիւ վեցեսուն օր կերակուրի պահքեր

կան, որոնց մի՛այն հաբէ՛ր պահ-ը-ը օրերը ծիսական պահքեր են։ Ծիսական պահքի օրերը՝ տէրունական ծոմի օրերուն հետ գումարելով կ՚ունենանք տարեայն մէջ երկու հաբէ՛ր չէ՛ն օրեր, որոնց մէջ սուրբերու յիշատակութիւններ չեն ըլլար, և մի՛այն հաբէ՛ր պահ-ը-ի՛ք օրեր կը մնան սուրբերու յիշատակներուն։ Ասկէ առաջ եկած է շատ սուրբերու ծոմերը իրարու կցել նոյն օրուան մէջ, այնպէս որ ցանցառ են մի՛այն մէկ սուրբի յիշատակութեան օրերը։

ԼԹ.

ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Երբեք Ցայսմաւուրքի պատմութիւնները քաղելու միտք չունինք, բայց մեր նպատակին համար օգտակար, մանաւանդ թէ անհրաժեշտ կը նկատենք ցուցնել թէ ո՞ր սուրբերն են որ Հայ Եկեղեցւոյ կողմէն կը յիշատակուին։ Այդ ուսումնասիրութեամբ կը հասատատուի Հայ Եկեղեցւոյ կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, և անոր յարաբերութիւնները հին մասնաւոր եկեղեցիներու հետ, եւս և կը բացատրուի Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական կարգադրութեանց ժամանակը, և կը ցուցուի նոր յիշատակութիւններ ընդունելու մասին զգուշաւոր ընթացքը։

Նպատակին աւելի յստակ կերպով յայտնելու համար, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ծոմուած, այսինքն յիշատակուած սուրբերուն անուններուը ժամանակագրական ու տեղագրական ցուցակի կը վերածենք։

ԵՐԿՆԱՅԻՆ ԶՕՐԱՑ կամ Հրեշտակաց ծոմը ժամանակագրական կարգին գլուխը կը գտնուի։ Հրեշտակներուն մի՛այն մէկ ծոմ նուիրուած է, Միքայէլ և Գաբրիէլ հրեշտակապետները յանուանէ յիշելով։

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆի ժամանակէն սուրբեր շատ են Հայ ծոմացոյցին մէջ։ Միայն մէկ ծոմ նուիրուած է Նախահարց, և յանուանէ կը յիշուին Յրհեղեղէն առաջ, Ադամ, Աբէլ, Սէթ, Ենովս, Ենովք, և Նոյ։ Իսկ Յրհեղեղէն ետքի նահապետներէն կը յիշուին Մելքիսեդեկ, Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ, Յովսէփ, Մովսէս,

Ահարոն, և Եղիազար։ Դատաւորաց ժամանակէն կը յիշուին, Յեսու, Բարակ, Գեդէոն, Յեփթայէ, Սամփսոն, և Սամուէլ։ Յուցակը կը փակուի ե՛ այլոց նախահարց յաւելուածով։ Յոր արդարը յատուկ ծոմ ունի։ Մաքաբէից մէջէն յանուանէ և զատ զատ կը ծոմուին Դաւիթ, Եղիսէ, Եսայի, Երեմիա, Դանիէլ, Եզեկիէլ և Եզր։ Երկոտասան փոքր մարգարէներ՝ Ովսէէ, Ամովս, Միքիա, Յովէլ, Աբդիու, Յովնան, Նաւում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգէոս, Զաքարիա և Մալաքիա՝ միասին կը ծոմուին։ Աստնցմէ Զաքարիա երկրորդ ծոմ մը ունի, իբր նշխարաց Հայաստան բերուելուն առթիւ։ Եղիա մարգարէի վերացումը մի՛այն պարզ յիշատակ մը ունի։ Հին օրէնքի վկայից ծոմեր ալ կը կատարուին և են, Բաբելոնի երեք մանկունքը՝ Սեդրաք, Միսաք և Աբեդնագով, Եղիազար քահանայ, Շամուէլ այրին և իր եօթը տղաքը՝ որ Մակաբայեցիք կը կոչուին։

ՅԻՍՈՒՍի ՔԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ եղոզներուն մէջէն կը ծոմուին, Բեթղհէմի մանկունք, Յովակիմ և Աննա՝ Աստուածածնայ ծնունդը, Զաքարիա Յովհաննէս կարապետին հայրը, Յովսէփ Աստուածածնայր, և Յովհաննէս կարապետ՝ որուն չորս ծոմեր նուիրուած են տարւոյ մէջ։

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԴԱՐՈՒՆ գլուխը կը գտնուի Առաքելոց ծոմները, այսինքն է երկոտասանք և Պօղոս, որոնք անգամ մը տասներեքը մէկէն կը ծոմուին և ետքէն ալ կրկին անգամ երկու երկու։ Աշակերտաց մէջէն դժուար է եօթանասուններէն եղոզները ստուգութեամբ որոշել, ուստի այս չորքին մէջ կը նշանակենք միահամուռ, Յակոբ և Շմաւոն տէառնեղբայրները, Մարկոս և Ղուկաս աւետարանիչները, Ստեփանոս և Փիլիպպոս սարկաւագները, և Ղազարոս, Անանիա, Յովհաննէս-Մարկոս, և Բառնաբաս աշակերտները։ Հնարաւոր խումբ մըն ալ հնար է կազմել և անոր մէջ դասել Յովսէփ Արիմաթեացին, Ղուկիանոս և կուռնելիոս հարիւրապետները, ինչպէս նաեւ Պօղոսի աշակերտները՝ որք են, Տիմոթէոս, Տիտոս, Շիղա, Սիղուանոս, Ոնեսիմոս, Յուեթէոս Աթենացի, և Դիոնեսիոս Արիսպագացի, որոնց կը կցուի ե՛ այլոց աշակերտաց Պօղոսի յաւելուածը։ Վերջապէս Իգնատիոս ծոմ մըն ալ կայ ընդհանուր բացատրութեամբ, որոց գլխաւորը ճանչցուած է Մարիամ Մագդաղենացին։ Այստեղ պէտք է յիշել եւս Մարթա ու Մարիամ՝ Ղազարոսի քոյրերը, Թեկղ վկայուհին՝ Պօղոս առաքեալի աշակերտը, և երմոնէ կոյսը՝ Փիլիպպոս սարկաւագի դուստրը։

Այժմ պիտի յիշենք զանազան եկեղեցիներու պատկանող սուրբեր, որոնց ցուցակը թէպէտ չոր ու ցամաք թուարկութիւն մըն է, բայց մեծապէս կը նպաստէ հաստատելու Հայ եկեղեցւոյ կապակցութիւնը ընդհանուր եկեղեցւոյ հետ, և զանազան եկեղեցիներու յարաբերութիւնները Հայոց եկեղեցւոյն հետ։ Պիտի պահենք վերեւ յիշուած տեղագրական և ժամանակագրական կարգը։

ԱՆՏԻՈՔԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դէպ. Իգնատիոս Աստուածազգեաց հայրապետ, և Քրիսթինէ կոյս.— Գ. դէպ. Բարսղամ ծերունի, և Բաբելաս եպիսկոպոս ու աշակերտները.— Դ. դէպ. Մելիտոս հայրապետ, Ղուկիանոս, Թէոդորետոս, Եւգինէոս ու Մակարիոս քահանաներ, կիւրեղ սարկաւագ, Ռոմանոս եմեսացի երգեցող, Արտեմիոս, Հիւսիքոս, Քրիստափոր, ու հօթը Հիպերիքեան վկաներ, կալինիկէ ու Ակիւլինէ վկայուհիներ.— Ե. դէպ. Սիմէոն Սիւնակեաց։

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. կալինիկոս, Դիոմիդէս, կոզմաս, Դամիանոս, Տարագոս, Պրոբոս ու Անդրոնիկոս վկաներ, և Պեղագիա վկայուհի։

ՄԻՋԱԳԵՏԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. Պարսամ եղեսացի եպիսկոպոս.— Դ. դէպ. Յակոբ Մծբնայ հայրապետ, Եփրեմ Խուրի վարդապետ, Մարուգէ ճգնաւոր, Սարգիս, Բագոս, Գուրիաս, Սամոնաս ու Աբիբաս վկաներ, և փեբրոնէ կոյս.— Ե. դէպ. Մարութա եպիսկոպոս։

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. կիւրեղ հայրապետ, Յուդա–կիւրեղ եպիսկոպոս ու մայրն Աննա, Ռոմանոս միայնակեաց ու Բարուխ մանուկ.— Ե. դէպ. Յովհաննէս հայրապետ։

ԿԻՊՐՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դէպ. Եպիփան հայրապետ։

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դէպ. Եւգինէ կոյս, Փիլիպպոս հայրը, կղոդիա մայրը, Սերգիոս ու Ապիտան եղբայրները, և Պրոտոս ու Յակինթոս ներքինիները.— Գ. դէպ. Անտոնինոս վկայ.— Դ. դէպ. Պետրոս և Աթանաս հայրապետներ, Աբիսողոմ սարկաւագ, Վարոս Աղեքսանդրացի, Թէոփիլոս Լիբէացի, Մինաս եգիպտացի, Մինաս Աղեքսանդրացի, Երմոգինէս Աթենացի, ու եւզրոփոս դպիր վկաներ, և Նիկաորինէ կամ կատարինէ կոյս.— Ե. դէպ. կիւրեղ հայրապետ, Անտոն, Ոնոփրիոս, Պօղոս, Պօղ, Մակար, Եւագր, Յովհաննէս Գրիգի, Յովհաննէս կարճահասակ, Նեղոս, Արսէն, Սիսիանոս, Դանիէլ, Սրապիոն, Մակարիոս, և Պիմէն ճգնաւորներ, ևայլոց սքանչ հոգւոյ յաւելուածով։

ԵՌՈՎՊԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Ե. դէպ. Խարեթաս, և տասն հազար

երկու հարիւր վկաներ։

ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դէպ. Ոամէղոս կամ Հռոմուղոս զօրավար.— Գ. դէպ. Պողիքարպոս, Մերկիւռիոս, և Մամաս վկաներ.— Դ. դէպ. Բարսեղ կեսարացի և Դրիգոր Նիւսացի հայրապետներ, Գորգիոս, Եւդոքսիոս կամ Մարինոս, Զինոն կամ Զինոբ, Մակարիոս, և Անդրէաս զօրավար իւր բանակին հետ՝ վկաներ։

ՍԵԲԱՍՏԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. Դրիգոր Նէոկեսարացի հայրապետ.— Դ. դէպ. Վլաս և Աթանագինէս եպիսկոպոսներ և վերջնոյն ընկերներ, Քառասուն Մանկունք Սեբաստիոյ, Քառասուն և հինգ Մանկունք Նիկոպոլսոյ, Թէոդորոս Տիւռոն, Թէոդորոս սարտաւելաս, Սեւերիանոս, Եւստաւսիոս, Օքսենտիոս, Եւգինէոս, Ովրեստէս և Մարդարիոս վկաներ։

ԼԻԿԱՕՆԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. Տրիփոն և Փիլիկոմոն վկաներ.— Դ. դէպ. Թէոդիտէ վկայուհի և երեք որդիք, Ցուղիտա վկայուհի և որդին կիրակոս, և Մարիանէ կամ Մարգարիտէ կոյս։

ՊՈՆՏՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դէպ. Փոկաս եպիսկոպոս.— Գ. դէպ. Ակակիոս վկայ.— Դ. դէպ. Վաղերիոս, Կանդիդոս և Ակիւղոս վկաներ։

ԵՓԵՍՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. դէպ. Պողիկարպոս հայրապետ և Արեւելեան վկաներ.— Գ. դէպ. Պիոն քահանայ, Իրաւոփատ կամ Թեմիստոկղ վկայ, հօթն Ննջող մանկունք.— Դ. դէպ. Նիկողայոս Միւռացի և Միւռոն կրետացի եպիսկոպոսներ, և Ադոկտոս վկայ։

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. Մեթրոփանէս, Աղեքսանդրոս, Պօղոս Խոստովանող և Դրիգոր Աստուածաբան՝ հայրապետներ, Մարկիանոս և Մարտիրոն նոտարներ, Կոստանդիանոս և Թէոդոս Թագաւորներ, Հեղինէ դշխոյ, Եւփիմէ կոյս, և Յովհաննէս կամաւոր աղքատ.— Ե. դէպ. Յովհան Ոսկեբերան հայրապետ, և Եւպրաքսէ կոյս։

ԹԵՍԱՂՈՆԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Դ. դէպ. Մովկիմաս քահանայ, Դեմետրիոս վկայ, և Երանոս Սիրմիոյ եպիսկոպոս։

ԴԱՂԱՏԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. Եւեւթերիոս կամ Թիւրսոս վկայ.— Դ. դէպ. Կղեմէս հայրապետ, Բասիլիսկոս քահանայ, Պղատոն և Թէոդիտոն վկաներ, վաւվառէ կոյս, և Տեկուսա, Աղեքսանդրա, կղոդիա, Փեննա, Եւփրասիա, Մատրոնա և Ցուղիտա կուսան վկայուհիներ։

ԲԻԹՈՒՆԻՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. դէպ. կոդրատոս վկայ.— Դ. դէպ. Անթիմոս և Թէոպոմպոս եպիսկոպոսներ, եբմոդոսիոս և Գղերիկոս

քահանաներ, Գէորգ զօրավար, Պանդալէոն բժիշկ, Անիկաս, Փառինոս, Ադրիանոս, Դամպէոս, Թէոդիտա, Ինդոս, Բասոս, Եւսեբիոս, Եւաիքէս, և Բասիլիդէս վկաներ, Անաստասիա կամ Նաստասիա վկայուհի, Բաբելաս և իւր ութսունեւրկու մանուկ աշակերտներ, Յուլիանէ, Վասիլուհի, Դամպէուհի և Դոմնիոս կայսեր, և Նիկոմիդիոյ եկեղեցին մէջ այրած երկու Բիբ վկաներ:

ՀՌՈՎՄԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ. Բ. ՔԱՀ. Բագարատ Տասմննոյ և երանոս կամ Իրենէոս Լուզդունի եպիսկոպոսներ, Եւստաքէոս զօրավար, Թէոպիստէ կինը, Ագապիոս ու Թէոպիստոս որդիքը՝ վկաներ, Սոփիա այրի և դուստրները՝ Ելպիս, Պիստիս ու Ագապի կոյս վկայուհիներ.— Գ. ՔԱՀ. Սանփոնոս հայրապետ և իրեն հետ վկայած եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, Կալիստրատոս և ընկերներ՝ վկաներ, Ալեքսիանոս կամաւոր աղքատ.— Դ. ՔԱՀ. Սկզբնատրոս հայրապետ և Գենարիոս կամ Յանուարիոս եպիսկոպոս:

ԱՓՐԻԿԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Գ. ՔԱՀ. Կիպրիանոս եպիսկոպոս և Յուստինէ կոյս:

ՊԱՐՍԻՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ. Դ. ՔԱՀ. Մարկոս, Մելէս, և Ակեփսիմաս եպիսկոպոսներ, Յովհէփ և Բուբաս քահանաներ, Այիթալաս և Շէն սարկաւագներ, Սարգիս զօրավար և որդին Մարաիրոս և Զորհքաւոան գինուոր՝ վկաներ.— Ե. ՔԱՀ. Բենիամին սարկաւագ, Որմզդան, Սայէն, և Յակովիկ՝ վկաներ.— Զ. ՔԱՀ. Անաստաս քահանայ, և Աբգէմահ վկայ:

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ամէնէն վերջը Թադեացինք, իրեն յատուկ սուրբերով, որոնց մէջէն մի՛այն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչն է, որ Յոյն ու Լատին եկեղեցիներէն ճանչցուած է: Ա. ՔԱՀ. Սանդուխտ կոյս, Ադդէ Եգեսիոյ հայրապետ, և Աբգար Թագաւոր.— Բ. ՔԱՀ. Ոսկեանք, այսինքն Ոսկի Չորս ընկերներով, և Սուքիասեանք, այսինքն Սուքիաս տասնուերկու ընկերներով՝ վկաներ.— Գ. ՔԱՀ. Գրիգոր Լուսաւորիչ հայրապետ՝ որ երիք անգամ կը տօնուի, Հռիփսիմեանք, այսինքն Հռիփսիմէ երեսունեւրկու ընկերներով, Գայիանեանք, այսինքն Գայիանէ երկու ընկերներով, Նունէ և Մանէ կոյսեր, Արիստակէս, Վրթանէս, Յուսիկ և Ներսէս հայրապետներ, Գրիգորիս, Դանիէլ և Խոռ եպիսկոպոսներ, Տրդատ Թագաւոր, Աչխէն Թագուհի, Խոսրովիդուխտ արքայադուստր, Անան և Կրօնիդէս ճգնաւորներ, և Սանփոնոս Ուլնեցի ընկերներով՝ վկաներ.— Ե. ՔԱՀ. Սահակ և Յովհէփ հայրապետներ, Մեսրոպ մեծ վարդապետ, Սահակ և Թաթիկ եպիսկոպոսներ, Եղիշէ, Մովսէս և Դաւիթ Թարգմանիչներ, Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն, Յոհաննէս, Աբ-

րահամ և Խորէն քահանաներ, Քաջաջ և Աբրահամ սարկաւագներ, Աստմնանք, այսինքն Ասամ և Մանուճիհր զօրավարներ իրենց գունդերով՝ վկաներ, Վարդանանք, այսինքն Վարդան Մամիկոնեան սպարապետ, Խորէն, Արտակ, Տաճատ, Համազասպ, Վահան, Գարեգին, և Ներսեհ նախարարներ, և հազար քառասնեօքը զօրական՝ վկաներ, Թաթուլ, Վարոս և Թուխաս ճգնաւորներ, և Շուշան վկայուհի.— Զ. ՔԱՀ. Եօթն Խոտաճարակներ, Գրիգոր-Թաժիկ, և Աստուածատուր-Մախոժ՝ վկաներ.— Է. ՔԱՀ. Դաւիթ Գըռնեցի վկայ.— Ը. ՔԱՀ. Վահան Գողթնացի, և Սահակ ու Համազասպ Արծրունիք՝ վկաներ, և Յովհաննէս Օձնեցի հայրապետ.— Թ. ՔԱՀ. Սահակ ու Յովսէփ Կարնեցիք՝ վկաներ.— Ժ. ՔԱՀ. Գրիգոր Նարեկացի վարդապետ.— ԺԲ. ՔԱՀ. Ներսէս Շնորհալի հայրապետ, Գոհարինոս, Ծամիւռս և Տաւքիկոս՝ վկաներ.— ԺԳ. ՔԱՀ. Յովհաննէս Որոտնեցի վարդապետ.— ԺԴ. ՔԱՀ. Գրիգոր Տաթեւացի վարդապետ:

Տօնական յիշատակաբերանց չարքը փակենք, յիշելով որ Հայոց եկեղեցւոյ յատուկ է զատ զատ տօներ կատարել Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի սուրբ ժողովներուն համար:

Այդ ցուցակը զննելով կը տեսնուի, որ սուրբ եկեղեցիներու պատկանող սուրբեր, որոնք Հայ տօնացոյցին անցած են, ամէնքն ալ հինգերորդ դարու կէսէն առաջ են, և սիեզերական անբաժան եկեղեցւոյն կը պատկանին, որով ամէն եկեղեցիներու հաւասարապէս ընդունելի կը ճանչցուին: Իսկ Հայ եկեղեցւոյ սուրբերէն անոնք որ հինգերորդ դարէն ետքն են, հազիւ թէ տասնեակ մը կը կազմեն, և ամէնքն ալ այդ պատուոյն բարձրացած են իրենց մեծահռչակ և լուսաւոր արդիւնքներուն համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Խ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Պատմական յօդուածներուն մէջ առիթ ունեցանք բացատրել Հայ գրականութեան սկզբնաւորութիւնը, ուստի առանց նոյնը կրկնելու, բաւական կը սեպենք մատնանշել սոյն գրականութեան դերազանցապէս եկեղեցական կամ կրօնական նկարագիրին վրայ։ Եթէ ստոյգ է որ սերտ կապակցութիւն մը կայ ազգի մը կենսականութեան և իր գաղափարներուն գրական բացատրութեան միջև, պէտք է ուրեմն հետեւցնել, թէ եկեղեցական ազդեցութիւնը, որ Հայ գրականութեան մէջ թափանցած է, նոյնը Հայութեան ազգային գոյութեան և պահպանութեան մէջ ալ գլխաւոր դեր ունեցած է։

Հայ ազգին քաղաքական կամ պետական կեանքը չատ տարիներէ ի վեր ջնջուած է։ Շարունակ և ընդարձակ գաղթականութեանց հետեւանքով, նոյնիսկ որոշ տեղւոյ մը մէջ կեդրոնացած կեանքի առաւելութիւնն ալ կորսուած է. սակայն ցրուած ու նուաղած ըլլալով մէկտեղ, տակաւին կենդանի կը պահէ իր անունը, իր լեզուն, իր աւանդութիւնները։ Աւելցնենք նաեւ, թէ նոյնիսկ ներկայ պարագաներու մէջ ալ, կատարեալ կենսականութեան յայտնի նշաններ կու տայ։ Հակառակ քաղաքական արգելքներու՝ կենսականութիւն պահած ըլլալու զարմանալի երեւոյթը ուրիշ կերպով չենք կրնար մեկնել, բայց եթէ գրական լեզուի և գրաւոր ծիսակատարութեանց գործնական ազդեցութեամբ։ Ասիկա դնահատելի ու անընկճելի ազդեցութիւն մը եղաւ, որ կրցաւ դիմադրել ժամանակին աղարտիչ գօրութեան և ասիական յեղափոխութեանց անտանելի արկածներուն։ Լոկ իղձեր և պարզ զգացումներ իրենք իրենց վաղանցուկ են և արդիւնաւորութեան

անբաւական, և չեն կրնար որևէ հասարակութեան գործնական և տեւողական կեանքը ապահովել։ Անհրաժեշտաբար պէտք է արտաքին և գործնական զօրութիւն մը ունենալ, որ կարենայ հասարակութեան անդամները իրարու միացած և իրարու կապուած պահել։ Այդ զօրութիւնը Հայեր մի՛միայն իրենց գրականութեան մէջ գտան։ Ա՛յն եղաւ որ իրենց համար չփման և միաւորութեան կեդրոն դարձաւ, երբոր անկէ զատ ամէն արտաքին և քաղաքական կեդրոններ իրենց ձեռքէն խլուեցան։

Նախախնամութեան պարագայ մը եղաւ, որ Հայ գրականութեան ծագումը զուգընթաց և ժամանակակից եղաւ Հայ քաղաքականութեան անկման հետ, և երբ այս կը կորսուէր, այն ևրեւան եկաւ։ Պէտք է ըսել թէ Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ ազգային վտանգը նախատեսած էին, երբոր այնչափ նախանձայուզութեամբ Հայ այբուբէնը կազմելու հետապնդեցին։ Այդ երկու եկեղեցականներն են, երկուքն ալ իրենց հոգեկան կաչումին հաւատարիմ եղողներ, որ այդ հրաշալի գիւտին բազմերախտ հեղինակներն եղան, և որուն արդիւնքները այնչափ նշանաւոր և այնչափ արգասաւոր եղան։

Այդ գիւտն եղաւ, որ նախ և առաջ ազգային եկեղեցւոյն սեփական լեզու մը ու ազգային ծէս մը պատրաստեց և յաւուրկ սուբ գիրքեր ու ծիսարաններ տուաւ, ամէնքն ալ ինքնուրոյն գոյութեան անհրաժեշտ պայմաններ։ Նոր գիւտն եղաւ որ ազգն ալ իր ծոցին մէջ ամփոփեց, և անոր ընծայեց իր տոհմային ու կենցաղական կենսականութիւնը ապահովելու համար պէտք եղած ամէն միջոցները։ Նոյն գիւտն եղաւ, որ իւրաքանչիւր անհատի առանձնական ինքնութեան զգացումը պահպանեց, ու մասնաւորապէս զատտիարակելու և կենցաղապէս մշակուելու միջոցները տուաւ։ Մէկ խօսքով հետացուց այն ազգային վտանգը, որ Հայ եկեղեցւոյն, Հայ ազգին և նոյնիսկ Հայ անհատին բնաջինջ կորսուելու կը սպառնար։

Ինչպէս սկզբնաւորութիւնը, նոյնպէս գրականութեան հետզհետէ զարգացումն ալ, միշտ միեւնոյն եկեղեցական նկարագիրը ունեցաւ։ Հայ մատենագրութիւնը ուսումնասիրողներ, ամէնքն ալ համամիտ կերպով ոսկեդար մը և արծաթեդար մը կը զատեն անոր չրջանին մէջ, որչափ ալ համամիտ չըլլան երկու գարերը իրարմէ զատող ժամանակակէտը ճշդելու մէջ, ու հինգերորդէն մինչեւ երկուասաներորդ գարերու ընդարձակութեան մէջ տարբերին։ Արդ նկատողութեան արժանի է որ ութ գարերու երկար տեւողութեան մէջ, չիտնէ աւելի մատենագիրներու մէջէն, եկեղեցական չըլլալով մի՛այն Դրիգոր Մագիստրոս իշխան մը և Մխիթար Հերացի բժիշկ մը կը գտնուին։ Շապուհ Բագրատունի պատմիչ մըն ալ յիշուած է իններորդ դարուն մէջ, բայց իր գրուածը, որ մեզի հասած չէ, ամփոփուած է կ՚ըսուի։

Հայ գրականութեան արտադրութիւններուն մէջ առաջին տեղը կը բռնեն եկեղեցական մատեաններ, ինչպէս են Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը և Մաշտոցին պարունակած ծիսարանները, որոնք ընտիր և վճիռ հայկաբանութեամբ գրուած են, հակառակ Յոյն ու Լատին եկեղեցիներու մէջ հանդիպածին, որոնց եկեղեցական գիրքերը անկեալ լեզուով ու ոճով են գրուած։ Եկեղեցական գիրքերէ ետքը պիտի յիշենք սուրբ հայրերու գրութեանց ընտիր թարգմանութիւնները, որոնք գրեթէ ամբողջական հատուածոյ մը կը կազմեն։ Քիչ ու չատ տարբերութեամբ գլխաւոր հայրերու գրեթէ բովանդակ գործերը թարգմանուած են, Իգնատիոս Անտիոքացի, Երանոս Լուգդունեցի, Գրիգոր Նէոկեսարացի, Աթանաս Աղեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի, Եփրեմ Ասորի, Եւսեբիոս կեսարացի, Պրակղ Կոստանդնուպոլսեցի, Կիւրեղ Երուսաղէմացի, Բարսեղ կեսարացի, Գրիգոր Նազիանզացի, Սեւերիանոս Եմեսացի, Գրիգոր Նիւսացի, և Յովհան Ոսկեբերան։ Ասոնց ամենուն թարգմանութիւնները ընտիր և գրական հայկաբանութեան օրինակներ են։ Եկեղեցական անձեր եղան նոյնպէս, որ քարոզներու գրուածները հայերէնի վերածեցին, և քանի այսօր հայերէնով ալ կը գտնուին այսօր, Արիստակէս, Պղատոն, Դիոնեսիոս, Յուստինոս, Պորփիւր, Փիլոն, Արիստիդէս, և Պիսիդէս։ Եկեղեցին իր պաշտօնեաներուն միջնորդութեամբ, ո՛չ միայն կրօնական նպատակներու կը ծառայէր, այլ և մատենարանական ընդհանուր զարգացման կը նպաստէր, նոյնիսկ հեթանոս քարոզներու գրուածները հայութեան ընծայելով։

Պատմութեան գիրքերն ալ, որոնցմէ բաւական թիւ մը կայ, նմանապէս եկեղեցական անձերու հեղինակութիւններ եղած են. ինչպէս, Մովսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի, եղիշէ վարդապետ, Կորիւն Սբանչելի, Յովհաննէս կաթողիկոս, Ղեւոնդ վարդապետ, Ուխտանէս եպիսկոպոս, Ստեփանոս Ասողիկ, Ստեփանոս Օրբէլեան, և ուրիշներ, որոնց ցանկը բաւական երկար է։ Նոյնը պիտի ըսուի Ագաթանգեղոսի, Զենոբի և Բիւզանդի պատմութիւններուն համար ալ, որոնք թարգմանութիւններ կը նկա-

տուէին եկեղեցականներէ կատարուած։ Ցայտնի կը տեսնուի ուրեմն, որ Հայ գրականութեան ընտրելագոյն չրջանը, բացառապէս եկեղեցական մատենագիրներու չրջան մը եղած է։

Պատմական յօդուածներու մէջ գրածներնէս տեսնուեցաւ թէ երկտասանհերորդէն հօթեւտասանհերորդը անկման դարեր եղան Հայութեան համար, թէ՛ կենցաղական և թէ քաղաքական տեսակէտէն։ Գրականութիւնն ալ այդ անկումին ազդեցութիւնը զգաց, բայց այդ միջոցէն ալ մնացած յիշատակներ և արտադրութիւններ, նորէն եկեղեցականներու գործունէութեան արդիւնք են։ Եկեղեցականութիւնն եղաւ, որ քիչ ու չատ ժողովրդական դաստիարակութեան ալ մատը դրաձուց, և նուիրական աչխատութիւն մը կատարեց, թէպէտ համեստ ու չափաւոր, բայց միչտ հնարաւորութեան պայմաններուն հաւասար աչխատութեամբ։ Պէտք չէ աչքէ հեռացնել, թէ այսչափն ալ ընելու համար ինչպիսի՛ բազմադիմի ու ծանր, և գրեթէ անդիմադրելի դժուարութեանց դէմ մաքառիլ կը պարտաւորուէր։ Այդ միջոցին եկեղեցական չեղող մատենագիրներու կարգէն, մի՛այն Ամիր Տոլվաթ բժիչկին և Երեմիա Քէօմիւրճեան պաչտօնակալին անուններուն կրնանք տալ։ Մեզի հասնող գրուածները, որչափ ալ սուրին և ինկած ոճով, բայց միչտ կարեւոր են՝ կենցաղական եղելութիւններն ու կացութիւնը, և ժամանակին ոգին ու զգացումները պատկերացնելու տեսակէտէն։ Գնահատելի յիշատակներ ալ կը պարունակեն, յիշեալ դարերուն պատմական պատահարներուն և արկածներուն վրայ, որոնց մասին ուրիչ կողմէն չատ քիչ տեղեկութիւններ կան, և մեծաւ մասամբ մոռթին մէջ կը մնան։

Եկեղեցականութեան արդիւնք մը պէտք է սեպել եւս հնագոյն մատենագիրները պահպանած ըլլալուն չնորհը։ Այդ դարերուն մէջ ապրող ընդօրինակիչները, գրեթէ առանց բացառութեան եկեղեցականներ են եղած, և մեր ձեռքը հասած գրչագիրները, գրեթէ բոլորն ալ, այդ անկեալ դարերու գրութիւններն են։ Լաւագոյն դարերէն մնացող գրչագիրներ հազուագիւտ են։

◆

ԽԱ.

ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

Ութեւտասներորդ դարուն սկիզբէն գրականութիւնը նոր կերպարան մը կը սկսի առնել, բայց միչտ եկեղեցականութիւնն է որ մտաւորական չարժումին գլուխը կը դնուի, և զարգացման չանքերն ու կենցաղական բարւոքման ճիգերն ալ եկեղեցականներու նախաձեռնութեամբ կը սկսին։ Վարդան Բաղիչեցի և Յովհաննէս Կոլոտ և Յակոբ Նալեան՝ Արեւելքի մէջ, Մխիթար Սեբաստացի և Ղաչատուր Կարնեցի Արեւմուտքի մէջ, ամէն ճիգ կը թափեն, ո՛չ միայն ազգային գրականութեան նոր կեանք մը տալու, այլ և ժողովուրդին մէջ դաստիարակութիւնը տարածելու, և կղերին մէջ ուսումը զարգացնելու։ Անհամեմատ և անակնկալ կերպով գիրքերը կը չատնան՝ տպագրութեան հետզհետէ Արեւելքի մէջ տարածուելովը։ Ժողովուրդը խմբովին ուսման և դաստիարակութեան պատրաստները վայելելու կը հրապուրուի, և իր կացութիւնը բարւոքելու կ՛աչխատի։ Նոր մատենագիրներ և հոգիներ կը սկսին երեւան գալ ազգային ամէն դասակարգերէն անխտիր։ Ինչ որ մինչեւ այն աստն տեսնուած չէր՝ կը սկսի իրականանալ, և աչխարհականներուն մէջէն ալ դաստիարակութեան և ուսուցչութեան պարապողներ կ՛ելլեն, ինչ որ մինչեւ այն աստն մի՛այն եկեղեցականներու վերապահեալ գործ մը կը կարծուէր։ Ժողովրդական դասակարգէն առաջ կու գայ առաջին վարժապետներու չատուկ խումբ մը, Պաթռելլ անուանի փառաւոր կոչումին ներքեւ։ Սկսուած չարժումը այլեւս չի թուլնար, և դէպի չատաջդիմութիւն կը չարունակէ, զգացումներու բարձրացումը չարունակաբար և աստիճանաբար կը չատանայ, ինչպէս որ ժամանակին ընդհանուր հոգին ալ ամէն կողմէ նոյնը կը թելադրէր։

Որովհետեւ մենք մի՛այն եկեղեցական կամ կրօնական գրականութեամբ պիտի զբաղինք, պէտք է անկեղծաբար ըսենք, որ եթէ այդ ճիւղին պատկանող գիրքեր և երկասիրութիւններ բաւականաչափ եղան, սակայն իրենց պարունակութեամբ՝ կատարեալ

և գոհացուցիչ եղած չեն։ Հայր Միքայէլ Ջամչեան, Վենետիկի Մխիթարեաններէն, նախաձեռնարկը եղաւ ազգային պատմութիւնը ուսումնասիրելու մէջ, բայց իր աշխատութիւնը պատմական քննադատութեան և ընդհանուր պատմութեան հետ կապակցութեան կողմէն՝ թերի կէտեր կը ներկայէ, ինչ որ մեծ մասամբ ժամանակին վերագրելի է։ Հայ ազգին ծագման մասին ուսումնասիրութիւնները տակաւին չատ անկատար վիճակի մէջ են։ Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնն ալ նշանակելի դատարկներ և թերիներ ունի իր հետազօտութեանց մէջ, այնպէս որ պատմական ուսումն ալ դեռ իր նախաքայլերուն մէջ պէտք է նկատուի։ Միւս կողմէն Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութիւններն ալ, որոնց գրական արդիւնաւորութիւնը անուրանալի է, չկրցան խուսափիլ այն նախապաշարմունքէն և բռնադատեալ ուղղութիւնէն, որ դիրենք հետզ կը պահէ Հայոց եկեղեցիէն։ Իջմիածնի ձեռագրանի և Ամաշուշ Դպրեվանքի աշակերտութիւնները ակսան քննադատական լուրջ հետազօտութիւններով զբաղիլ, և Հայ եկեղեցւոյ իսկական և վաւերական նկարագիրը լուսաբանել, մինչ ուրիշ եկեղեցիներու հետեւող օտարազգի կամ հայազգի հեղինակներ՝ զայն իրեն ճշդրիտ և իսկական նկարագիրէն չանացին հեռացնել, գրեթէ բոլորովին անճանաչ դարձնելու չափ։

Եւրոպական յարաբերութեանց դիւրութիւնները սկսան Հայերն ալ չափան մէջ դնել հետզհետէ երեւան եկող նոր տեսութեանց ու նոր դրութեանց հետ, որոնք ազատ հետեւողներ ունին Լատինական ազգերուն մէջ։ Ասկէ սկսան ծագիլ հակակրօնական գաղափարներ և հակաեկեղեցական կարծիքներ, որոնք արձագանգ ունեցան եկեղեցւոյ դէմ հրատարակութեանց մէջ, որչափ ալ բազմաթիւ և տարածուած չըլլան։ Եկեղեցին, իր դիրքն ու ազդեցութիւնը պահպանելու հարկադրուած, պարտաւոր էր ջատագովական ուղղութիւն մը բռնել, և եկեղեցականներուն ուսման և զարգացման մակարդակը բարձրացնել, որպէս զի անոնք ալ կարենան կրօնական ու բարոյական ու ազգային կէտերուն մասին յայտնուած յարձակումներու դէմ դնել։ Բայց մեր կարծիքով պէտք է այդ կացութիւնը թիւրիմացութեան արդիւնք մը նկատել, որովհետեւ Հայոց եկեղեցին չատ յստակ ու հաստատուն գետնի վրայ կը գտնուի, և իր թոյլտու ներողամտութեան սկզբունքը բաւական է զինք պաշպանել այն յարձակումներէն՝ որոնք ուրիշ տեղեր կը մղուին, քանի որ ինքը երբեք չափազանցութիւններով այդպիսի դիմադրութեան առիթ

տուած չէ։ Հայերուն մէջէն այն քիչերը, որոնք իրենց ծայրայեղ կարծիքներով մտաւորական ազատութեան դասը պաշպանել կը կարծեն, կ'երեւի թէ լաւ չեն թափանցած և իմացած իրենց եկեղեցւոյն լայնախոհ հոգին և ազատամիտ վարդապետութիւնը։ Կ'երեւի թէ չեն մտածեր որ հակակրօնական և հակակղերական գաղափարները հռոմէադաւան կաթոլիկ երկիրներուն մէջ ծագում առած են, և թէ նոյն ինքն հռոմէադաւան կաթոլիկութիւնը իր անխորհուրդ և չափազանցեալ սեղմութիւններով գրգռած է Եւրոպայի մէջ երեւցած չափազանցեալ գաղափարները։ Դիտելի է որ բողոքական երկիրներ ընդհանուր կերպով ազատ են հակակրօնական և հակակղերական պայքարներէն, ինչ որ անշուշտ հետեւանք է միրոզ կրօնքին կողմէ բռնուած ազատամիտ ուղղութեան։ Անգղատաքոնոններ, որոնք ազատութեան առհաւորդները կը նկատուին, միեւնոյն ատեն անկեղծ հաւատացեալներ և ճշմարիտ կրօնասէրներ մնացած են։

Վարդապետութեան գլխուն մէջ արուած բացատրութիւնները, մեզի իրաւունք կու տան համարձակաձայն հռչակելու, թէ ազատամիտ վարդապետութեան և կրօնական ներողամտութեան մասին, Հայոց եկեղեցին բոլոր քրիստոնէութեան ճիւղերէն ոչ մէկուն երկրորդ է, եթէ ամենուն վրայ առաջին ալ չէ։ Հայ հեղինակի մը համար աւելի դիւրին բան չկայ, քան թէ իր ազգային եկեղեցին պաշպանել, վերջին դարուն մէջ երեւան եկած և կրօնքի դէմ ուղղուած յարձակումներուն դէմ։ Բաւական է որ ճիշդ ու յստակ կերպով բացատրուին իր վարդապետութիւնն ու սկզբունքը, մէկ կողմ դրուին ինչ որ իրեն մէջ օտարներու ազդեցութեամբ կամ հրապարանօք մուծուած կէտեր են, և իբրեւ կանոն ընդունուի ինչ որ իրեն նախնի վարդապետներուն կողմէն գծուած դաւանութիւն կամ ուղղութիւն է։ Ամէն պարագայի մէջ բաւական է իբրեւ որոշիչ փաստ ընդունիլ նախնական և բնիկ աւանդութիւնը, և անխախտ պահել եկեղեցականներու և աշխարհականներու օրինական և բարեբաստիկ գործակցութիւնը եկեղեցւոյ կառավարութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ՝ կանոն ընդունիլ ազգային եկեղեցւոյ հոգին և անոր ուղղութիւնը։ Երբոր այս կէտերը իրը հիմնական առնուին, ինքնին կը հաստատուի հնաւանդ համոզումը, թէ Քրիստոնէութիւնը, որ ազատութեան լոյսը սփռեց աշխարհիս վրայ, չի կրնար անոր դէմ ըլլալ, և ոչ ալ մարդկային միտքին զարգացման դէմ հակառակորդ կանգնիլ։

ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

ԽԲ.

ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԵՐՊԱՐԱՆԸ

Ինչ որ մինչեւ հիմա գրուեցաւ, գլխաւորապէս Հայ եկեղեցւոյ անցեալին կը պատկանէր։ Ընթերցողները գոհացուցիչ չափով տեղեկացան թէ ինչ եղած են նոյն եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը, առաջին ժամանակները, արկածները և ընթացքը։ Հայ եկեղեցին մինչեւ հիմա օտարներուն աչքին, եթէ բոլորովին անծանօթ չէր, գոնէ լաւ ճանչցուած չէր. իրեններուն աչքին ալ թերեւս յստակ և որոշ կերպով գծուած չէր, և իր դիրքին ու յարաբերութիւնները ճշդուած չէին։ Հիմակ որ չափով մը այդ նպատակներուն գոհացում տալու աշխատեցանք, անցնինք համառօտ կերպով մը նկարագրել իր ներկայ կացութիւնը։

Բովանդակ քրիստոնէութիւնը չորս մեծ ճիւղերու կը բաժնուի, երկուքը Արեւմուտքի մէջ՝ կաթոլիկ և Բողոքական, երկուքն ալ Արեւելքի մէջ՝ երկարնակ և Միաբնակ։ Բնաւ դժուարութիւն չենք զգար յայտարարելու թէ այդ վերջին Միաբնակ ճիւղը՝ չունի այլեւս այն առաւելութիւնները, զորս կը հայթայթեն բազմութիւնն ու կարողութիւնը. բայց սակայն նուազութեան դէմ՝ ունի հնութեան մեծագոյն առաւելութիւնը։ Հայոց եկեղեցին, որ այս ճիւղին կը պատկանի, նոյն ճիւղին գանազան մասերուն վրայ առաջնութիւնը կը վայելէ։ Հաւատոյ և սիրոյ հոգեւոր հաղորդակցութիւն է, որ այդ ճիւղին մասերը կը միացնէ, որովհետեւ հնաւանդ կանոնաց համեմատ, երբեք եկեղեցւոյ միութեան համար վարչական կեդրոնականութիւն չի պահանջուիր։ Այդ սկզբունքին համաձայն Առաքական, Եպիսկոպական և Եթովպական եկեղեցիներ իրենց ինքնուրոյն նուիրապետութիւնները կը պահեն, առանց Հայոց եկեղեցւոյ հետ միութենէ և հաղորդակցութենէ

դադրելու։ Սովորութիւն է այդ ճիւղին մէջ հաշուել Բազդէական եկեղեցին ալ, թէպէտեւ իր հաւատոյ դաւանութիւնը մի բանիերուն հետ կատարելապէս համաձայն չէ։ Այդ տեսակէտը առաջ եկած է Օսմանեան պետութեան բռնած ընթացքէն, որ սկիզբէն Բազդէացիներն ալ Հայոց Պատրիարքարանէն կախում ունեցող Արեւելեան ժողովուրդներու խումբին մէջ նկատեց։

Հայոց եկեղեցւոյն նկարագիրը իսկապէս և ամբողջապէս ազգային եկեղեցւոյ մը նկարագիրն է, ինչ որ հնաւանդ եկեղեցիներու էական տիպարն է։ Իրեն կեդրոնը և գերագոյն իշխանութիւն վայելող աթոռը՝ էջմիածինն է, որուն իրաւասութիւնը կը տարածուի բոլոր Հայաշատ հաւատացեալներու վրայ։ Անոնք ուր ուրեք ալ գտնուին, բոլոր աշխարհի մէջ սփռուած, ամէնն ալ միեւնոյն հոգեւոր հօր բանաւոր ոչխարներն են։ Հարկ չկայ որ նորէն կրկնենք, ինչ որ արդէն գրեցինք պատրիարքութեանց և առաջնորդութեանց բաժանումներուն, և անոնց իրաւասութիւնէն յառաջ եկած վարչական և բարեկարգական յարաբերութեանց վրայ։ Ռուսիոյ մէջ գտնուող վիճակներ կը կառավարուին Պալաժինէ կոչուած կանոնագրութեան համեմատ, որ 1836-ին հաստատուած է Ջարին ուժովով. իսկ Թուրքիոյ վիճակներ կը կառավարուին Սահմանադրութեան անուն կանոնագրութեամբ, որ 1863-ին հաստատուած է Սուլթանին էջմիածնի։ Այդ երկու կանոնագրութիւնները, որչափ ալ իրենց էական կէտերուն մէջ Հայ եկեղեցւոյ նախնական կանոններուն և հնաւանդ սովորութեանց վրայ ձեւուած են, սակայն երկուքն ալ երկու տէրութեանց պետական պահանջներուն հետ համաձայնութեան նեթարկուած են։ Ամէն առթի մէջ զանազան տրտունջներ կը պարունակեն, որոնք աւելի քան պարզ առանձնաշնորհումներ, բացառիկ դիրքերէն պահանջուած փոխադարձ իրաւունքներ կը կազմեն՝ Հայ եկեղեցւոյ և Հայ ժողովուրդին ի նպաստ։ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ մէջ ներկայ հրատարակուած սահմանադրական վարչութիւնները՝ սկսած են դժուարութիւններ հանել այդ բացառիկ կամ առանձնաշնորհեալ իրաւունքներուն դէմ, և կը չգտնեն զանոնք չնչելու։ Ասկէ առաջ եկած է ներհակընդդէմ խուռ մրցում մը երկու երկիրներուն նոր քաղաքական վարչութեանց կողմէ՝ Հայ եկեղեցական իշխանութեանց դէմ, որուն հիմ կ՚առնուի սահմանադրական հաւասարութեան սկզբունքը։ Սակայն Հայ ժողովուրդներ և Հայ եկեղեցական իշխանութիւններ, կրօնապէս առանձնաշնորհումներուն վայելքէն չեն կրնար զրկուիլ, ցորչափ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ կառավարութիւնները պինդ կը պահեն, առաջինը որթոդոքս և երկրորդը իսլամական կրօնքներուն տիրապետող առաւելութիւնները, և անոնց հետեւողներուն բացառիկ դիրքը։

Եթէ պատմական յիշատակներու գնութեամբ Հայ եկեղեցւոյ նախնական ժամանակներու մէջ ունեցած ընդարձակութեան վրայ գաղափար մը ուզենք կազմել, պէտք է ազրակացնել, թէ հին առաններ առնուազն երեսուն միլիոն հաւատացեալներ ունեցած է այդ եկեղեցին, մինչ այժմ չորս միլիոնէ աւելի չէ։ Այս թիւը մեծաւոր հաշուով նշանակուած է, որովհետեւ տակաւին առաջնորդարաններու կողմէն հաստատուն վիճակագրութիւն մը հաստատուած չէ։ Հայ եկեղեցւոյն հաւատացեալներուն նուազելուն պատճառ պէտք է ճանչնալ՝ անընդհատ կոտորածները և ընդարձակ գաղթականութիւնները, բնաջատեալ կամ հրապուրեալ կրօնափոխութիւնները, և իրենց նոր բնակավայրերուն մէջ տեղական տարրին հետ դաւանափոխութեամբ ձուլուիլը ու կորսուիլը։ Գործիս վերջը առանձին յաւելուածով մը Հայ ժողովուրդին հաւանական վիճակագրութիւնը պիտի տանք վիճակներու կամ թեմերու վրայ բաշխելով։

ԽԳ.

ՉԱՆԱՉԱՆ ՏԱՐՐՆԵՐ

Քանիցս ըսինք ու կրկնեցինք, թէ Հայ եկեղեցւոյ Թոյլտուու ներողամտութեան հոգին, դիւրութիւն և համարձակութիւն տըւած է Հայոգաւան հաւատացեալներուն հեշտ կերպով ուրիշ քրիստոնէական դաւանութեանց անցնելու։ Այստեղ չենք խօսիր իսլամութեան դարձողներուն վրայ, որոնք իշխող պետութեանց ազդեցութեան ներքեւ կրօնափոխութեան բռնադատուելեան կամ հրապուրուելեան։ Իսլամութեան դարձողներուն սերունդները, ազգութեան կերպարանն ալ փոխեցին կրօնքին հետ, և այլեւս Հայ չեն նկատուիր, այլ թուրքացած են իսլամութեան հետեւողու-

թեամբ կազմուած մեծ տարրին մէջ, և այսօր իրենց սերունդները աճեցուցած են Օսմանեան կայսրութեան մէջ թուրք և Քուրդ անունով ճանչցուած ցեղերը։

Քրիստոնէական շրջանակին մէջ դաւանափոխութեամբ Հայ Եկեղեցիէն բաժնուողներուն կամ հատուածներուն ամենէն հինն են Հայ-Հոռոմ կոչուածները, որոնք Բիւզանդական տիրապետութեան ժամանակէն Ցունական եկեղեցին ընդունած են։ Առնք տեղին բազմաթիւ եղած են Բիւզանդական կայսրութեան դարձակութեան մէջ, այլ այժմ հազիւ թէ տասը հազար մը կըրնան ըլլալ Ակնայ, Նիկոմիդիոյ և կեղտոյ վիճակներուն մէջ ցրուած։ Իրենց նախնական Հայ ազգութեան յիշատակը կը պահեն տակաւին, և մէջերնէն ծերունիներ հայերէն ալ կը խօսին, բայց հետզհետէ յունական ուսմամբ և խնամութեամբ, բուն Ցոյներուն հետ խառնուելով, Հայութեան կերպարանին հետ յիշատակն ալ կորսնցնելու վրայ են։ Արդէն ալ ո՛չ ծիսական, և ոչ ուրիշ մէկ արտաքին պայմանով՝ իրենց յատուկ կացութիւն մը չեն ներկայացներ։

Պահ մը կասկած ծագած էր թէ Ռուսական տիրապետութիւնը Կովկասի մէջ կարենար Հայերը հրապուրել որթոդոքսութեան դիմելու, և Հայ-Ռուս տարր մը կազմելու իբր Հայ-Հոռոմ տարրին չարունակութիւն։ Սակայն կասկածը արդիւնք չունեցաւ, և նոյնիսկ պրաւոսլաւ, այսինքն ռուս-որթոդոքս քարոզչութիւնն ալ յաջողութիւն չգտաւ, Կովկասի մէկ պզտիկ գիւղէն, և մայրաքաղաքներու քանի մը աղնուապետական գերդաստաններէն դուրս։

Բայց բուսական յաջողութիւն ունեցաւ Հռոմէական կաթոլիկ քարոզչութիւնը, որ կրցաւ մինչեւ իսկ ինքնուրոյն հատուածութիւն մը կազմել Թուրքիոյ մէջ, և զայն Օսմանեան պետութեան պաշտօնապէս ճանչցնել և հաստատել տալ։ Այդ յաջողութեան զօրաւոր ազդակները եղան կաթոլիկ պետութեանց քաղաքական ազդեցութիւնները՝ և Բրոթեսթանտայի կամ կաթոլիկութիւն տարածող հատուածութեանց ներքին նպատակները։ Հռոմի պապութիւնն ալ վերջերը իբր հրապուրիչ միջոց ընդունեցաւ իրեն հետեւողներուն տալ, որ հայրենական ծիսակատարութիւնները պահեն մանր փոփոխութիւններով։ Կաթոլիկութեան առաջին քարոզիչները ձեռնարկած էին նոյնիսկ Լատին ծիսարանները պարտաւորիչ ընել հայերէնի թարգմանելով, բայց բուռն հակառակութեանց և ծանր դժուարութեանց հանդիպելով այդ միտքէն

հետ կեցան։ Այն տեղ պապութիւնը միջակայքին ձեւ մը ուզեց գործածել, Հայ ծիսարանները նշանաւոր փոփոխութիւններով նորէն հրատարակեց, և զայն պարտաւորիչ ըրաւ իրեն հետեւողներուն։ Այդ փորձն ալ յաջող արդիւնք չտալուն, վերջապէս Հայ ծիսակատարութեանց պահպանութիւնը արտօնեց չատ քիչ փոփոխութեամբ, և իրեն կասկածելի երեւցած կէտերը կամայական մեկնութեանց ենթարկելով։ Այդ միջոցը աւելի օգտակար և աւելի արդիւնաւոր տեսնուեցաւ, թէպէտեւ ձեռքէ թողուած չէ՝ հետեւողութիւնը ամրացնելէն առքը նոր պայմաններ հրամայելու սովորութիւնը։

Կաթոլիկութեան հետեւողներուն մեծագոյները, որոնք միշտ ալ վերատասաներորդ դար կը բարձրանան, ցրուած կը մնային ասա եւ անդ Կիլիկիոյ և Հայաստանի մէջ, երբ ութեւտասներորդ դարուն սկիզբները կոստանդնուպոլսոյ մէջ կաթոլիկ քարոզիչներու նոր արշաւանք մը բացուեցաւ, որ ժողովուրդին մէջ երկպառակութիւններ տեղծեց և զայն հակառակ կողմնակցութիւններու բաժնեց։ Մխիթարեան և Աւետարանեան միաբանութիւնները, Լիբանանի մէջ հաստատուած ութոռը, որոնք այդ միջոցին կը սկսին, նոր ոյժեր աւելցուցին հռոմէադաւան ուղղութեան և հետզհետէ աճելով՝ Թուրքիոյ մէջ Քաթոլիք մըլլէթ(*) մը ըլլալու հասան, Օսմանեան կառավարութեան հաստատութեամբ, և նուիրապետութիւն ալ ստացան Հռոմի տուչութեամբ։ Ռուսիոյ մէջ թէպէտ տառնձին ժողովրդապետութիւններ կը կազմէին, բայց իբր հոգեւոր իշխանութեան Սարատովի Լատին եպիսկոպոսին ենթարկեալ էին, իսկ նորերս իրենց համար յատուկ Հայ տաճնորդական փոխանորդ մը ունեցան։ Բուսական թուով Հայ կաթոլիկներ կը գտնուին նաեւ Լեհաստանի կալիցիա գաւառը և Մաճառաստանի մէջ, բայց Արեւելքի մէջ եղող դաւանակիցներուն հետ վարչական կապակցութիւն չունին։ Աշխարհի զանազան կողմերը, կաթոլիկութեան

(*) Մեր օրերուն Հայ-Հռոմէական հատուածութիւնը, որ ինչպէս Սրբազան հեղինակը ցոյց կու տայ, Քաթոլիք միլլէթ մը կազմեց ԺԹ. դարուն Թիւրքիոյ մէջ, սկսած է ինքզինք անուանել Հայ Կաթողիկէ եկեղեցի, տալով այն կարծիքը թէ մի՛այն պապադաւանութեան յարած Հայ փոքր զանգուածը Կաթողիկէ Ընդհանրական եկեղեցւոյ մաս կը կազմէ, իսկ միւս ստուարագոյն զանգուածը — Հայց. Եկեղեցւոյ զաւակները—դուրս կը մնայ այդ կաթողիկէութենէն կամ ընդհանրականութենէն։ Մոյն յորջորջումին անճշդութիւնը ակներեւ է, որուն մասին չ'ուզեր անդրադառնալ։

ԽՆԹ. ՀՐԱՏ.

յարող Հայերուն թիւը, մերձաւորապէս հարիւր չիսուն հազար կը հաշուուի(*)։ Թուրքիոյ մէջ Հայ կաթոլիկներուն ունեցած թեմերէն եղած քաղաքներն են, Կոստանդնուպոլիս, Անկիւրիա, Բերիա, Մամպուճ և Խոտարջուր, Կովկասի մէջ Ախլցխա, և Կալիցիոյ մէջ Լէմպէրկ։

Հայ-Բողոքական հաստատութիւնը ունի նոր է։ Իրենցմէ առաջ յայտնած կարծիքը, իբրեւ թէ հին Թոնդրակեցւոց կամ Հայ Պաւղիկեանց յարուցնողութիւնը ըլլան, պարզապէս մտացածին բան մըն է։ Պատմութիւնէն յայտնի է, որ հին աղանդներու հետքն իսկ չկայ Արեւելքի մէջ, և ծանօթ ճշմարտութիւն մըն է, թէ Արեւելքի բողոքականութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներու ձեռքով բուսած ներածութիւն մըն է։ Այդ քարոզիչները, Հայ կաթոլիկներու յաջողութենէն քաջալերուած, իրենք ալ իրենց համար յատուկ Մէյլէր մը կանացին կազմել, բաղկացած յարակից բոլոր իրաւունքներովը։ Մերձաւորապէս 50,000-ի կը հասնին այժմ, և Օսմանեան կայսրութեան չորս մը կողմերը ցրուած մանր մունր խումբեր կը կազմեն։ Գլխաւոր կեդրոններըն ուր ասոնք համախմբուած կը գտնուին՝ Խարբերդ և Այնթապ և Մերզիֆուն են, այն տեղերու դպրոցական հաստատութիւններու չուրջը, որոնք Ամերիկեան քարոզչական ընկերութեանց կողմէն հիմնուած են և անոնց միջոցներովը կը պահպանուին։ Իրենց դաւանական յարաբերութիւնը Ամերիկեան Աւետարանական կոչուածն է, և չատ քիչեր կը գտնուին Եպիսկոպոսական և Մկրտական յարաբերութիւններուն հետեւող։ Հայ Բողոքականներուն նկատմամբ վարչութիւնը Ամերիկացի քարոզիչներուն կապուած է, և մեծ մասամբ անոնց նպաստներով կը մատակարարուին։ Կովկասի մէջ ալ Հայ Բողոքականներու պզտիկ խումբ մը կայ(**), որ իրենց համար յատուկ կացութիւն մը չունին, և օտարազգի բողոքական հա-

(*) Համաձայնելով Ա. Պատերազմէն առաջ այդ էր կացութիւնը. այժմ կաթոլիկ Հայոց թիւը կը հասնի մօտ վեցսուն հազարի։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

(**) Այժմ Կովկասի մէջ Հայ բողոքականութիւն գոյութիւն չունի։

ԾՆԹ. ՀՐԱՏ.

մայնքին մէջ խառնուած կը մնան(*)։

Աւելցնենք իբրեւ լրում, թէ կաթոլիկ և Բողոքական հաստատութիւնները Թուրքիոյ մէջ կը կառավարուին իրենց յատուկ հերքին կանոնագրութիւններով, բայց Օսմանեան կառավարութենէն հաստատուած չեն։

ԽԴ.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ամէն ուղեւորներ, որոնք Արեւելքը մօտէն ուսումնասիրած են, Հայուն նկարագիրին նկատմամբ ամենապատասխան տեսութիւններ և դիտողութիւններ յայտնած են։ Ամէնքն ալ միաձայնութեամբ կը բարձրացնեն անոր մտաւորական կարողութիւնները և գործնական յաջողութիւնները։ Այս ձիրքերուն մէջէն, այն որ առանձնայատուկ կերպով Հայուն նկարագիրը կը բնորոշէ, արթուն և ձեռներէց հոգին է, որ իրեն օգնած է, քայքայիչ և կործանիչ պարագաներուն մէջէն, առանց վերջնական կորստեան անցնելու։ Հայոց պատմութիւնը քանի մը նախադասութիւններու

(*) Բանի մը տարիներէ ի վեր Հայ-Բողոքական Համայնքը, որ Սիւրիոյ եւ Լիբանանի մէջ տեղացի Բողոքական Արաբներու հետ առանձին հաստատութիւն մը կը կազմէ, սկսած է իմնիրեն *Աւետարանական* ստորոգելին տալ։ Բրիստոնեայ եկեղեցւոյ նշանները կամ ստորոգելիները չունի. *Մկրտութիւն, Սրբութիւն, Սոսյլ-կանութիւն* եւ *Ըղձանրականութիւն*։ Աշխարհի վրայ կարելի չէ եւեւակայել որ գոյութիւն ունենայ Քրիստոնէական եկեղեցի մը, որ Աւետարանական չըլլայ, այսինքն Աւետարանի հարազատութենէն վրայ հիմնուած։ Ուստի Աւետարանական եզրի իրաց-մը Հայ-Բողոքականներու կողմէ ուղղուող մակդիր մըն է։ Վերջերս, Հայ-Բողոքական Համայնքէն ոմանք իրենց հաստատութիւնը սկսած են անուանել ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ Ա-ԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ, որ ո՛չ միայն պատմական խեղաթիւրում մըն է, այլ եւ ապիկար Հայց. Եկեղեցւոյ դէմ կատարուած ոտնձգութիւն։ Աւար աշխարհ գիտէ թէ ապիկար Հայց. Եկեղեցւոյ գոյութիւն ունի, այն ալ մեր Մայրենի Սուրբ Եկեղեցին է։

Հայ Աւետարանական յարջորջումը, Հայ-Բողոքականներ սկսած են կիրարկել նեսեւելով Ամերիկեան Բողոքականութեան։ Դժնդակ է ամենուն որ Բողոքականութիւնը ունի հան երեմ հարիւր բաժանումներ ունի։ Իւրաքանչիւր բաժանում սեղ-

վերածել ուզած ատեններս, կրնանք ըսել որ իւր սկզբնաւորութիւնը մթին է, իւր բարօրութիւնը վաղանցուկ եղած է, և միացեալ միջոցը, որ է ըսել գրեթէ միշտ, երբեք դժնդակ և եղերական արկածներէ ազատ եղած չէ: Արշաւանքներ, աւարառութիւններ, կատորածներ, հարստահարութիւններ, իրարու յաջորդելով Հայուն ամբողջ պատմութիւնը մարտիրոսական վկայաբանութեան դարձուցած են: Այս ամէն դժբախտութեանց մէջ Հայը երբեք յուսահատութեամբ ընկճուած չէ, և ոչ ալ իւր վրայ իշխած է՝ արեւելեան թուլամորթութիւն կոչուած անհոգ անգործութիւնը: Նա ամէն ատեն գիտցած է յօդուտ գործածել որեէ պարագայ կամ ատիթ որ իրեն առջեւ եկած է, և այդ գործունէութեամբ օգտակար ըրած է իւր թէ՛ բնական և թէ ստացական ընդունակութիւնները:

Արգելքներու և խոչընդոտներու չարունակաբար հանած դժուարութիւնները անարգելով, Հայը գործունեայ դիրք և օգտակար դեր մը վարած է իւր տիրապետողներուն մօտ, և գաղթականութեամբ գոնուած ցրիւ տեղերուն մէջ ալ՝ կենցաղական և վարչական բարձրագոյն աստիճաններու հասած է: Նա միօրինակ և հաւասար արդիւնաբերութեամբ կրցած է մչակել մարդկային գործունէութեան ամէն ճիւղերը: Թէ՛ վաճառականութեանց և ճարտարութեանց, և թէ արուեստից ու գիտութեանց մէջ, միշտ գերազանց կերպով յաջողած է: Ամենէն հին ժամանակներու մէջ ալ Ասիոյ առեւտուրը Հայոց ձեռքն էր, և անոնց ճարտա-

---

ծուած է մասնաւոր վարդապետական, ծիսական կամ կարգապահական խնդրոյ մը պատճառաւ: Իւրաքանչիւր Բողոքական յարանուանութիւն զիճի բառացուցոյ եզրին առջեւ միշտ Բողոքական բառը կը գործածէ (— նկատի չենք առներ հոս ուրիշ գործածական եզրեր ալ —): Օրինակ, Protestant Presbyterian Church — Բողոքական Երիցական եկեղեցի —, Protestant Evangelical Church — Բողոքական Աւետարանական եկեղեցի —, Protestant Baptist Church — Բողոքական Մկրտչական եկեղեցի. — Հայ-Բողոքական Համայնքը, իմաստուն կարգադրութեամբ մը անուանեց, պէտք է իր օտարներէն զոհ առած մէկ յարձարձումը կամ եզրը ՈՒՂԻՂ եւ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՁԵՌՏՈՒԹԵԱՄԲ գործածէ: Եթէ Հայ-Բողոքականներէն մաս մը Երիցական Ժառանգականութեան կը պատկանի, պէտք է ինքզինքը անուանէ Հայ-Բողոքական Երիցական եկեղեցի — (Բողոքականութեան համար ճշգրիտ բառը եկեղեցիի փոխարէն ԺՈՂՈՎԱՐԱՆ պիտի ըլլայ անշուշտ) — եթէ Աւետարանական է, Հայ-Բողոքական Աւետարանական Ժողովարան, եթէ Մկրտչական է, Հայ-Բողոքական Մկրտչական Ժողովարան, եւ այլն, ճիշդ այնպէս, ինչպէս իրենց նախորդ սերունդը ամենայն ուղղամտութեամբ կ'ըներ:

ԽՄԲ. ՀՐԱՏ.

րութեանց արդիւնքները կը փայլէին Տիւրոսի և Բաբելոնի վաճառականներուն և հրապարակներուն վրայ: Միջին դարու մէջ ալ, Լեւանտի և Մաճառաստանի ազատ Հայաքաղաքները՝ գործունէութեան և յառաջդիմութեան լաւագոյն կեդրոններն են եղած: Պէտք չէ հոս մոռնալ որ Անգլիացւոց Հնդկական ընկերութիւնը, պարզապէս չարունակութիւն մըն էր Հայերուն կազմած Հնդկական ընկերութեան, որ քաղաքական և զինուորական իշխանութիւններով ալ ճոխացած էր:

Նմանապէս վկայուած և պատմութեամբ հաստատուած կէտ մըն է, թէ՛ յն Հայ գաղթականները, որ զանազան ատիթներու մէջ իրենց բնավայրէն հանուելով, Թուրքիոյ և Ռուսիոյ զանազան կողմերը փոխադրուեցան, երկու կայսրութիւններուն ալ բարօրութեանց և բարւոքմանց զարկ տուողներն եղան: Օսմանեան կայսրութեան ամենէն հոյակապ ճարտարապետական չինութիւնները, և պետութեան ու հանրութեան ամէն օգտակար հաստատութիւնները, ամէնն ալ Հայերու գործերն են: Ցիշենք եւեմտական մատակարարութիւնը, փողերանոցի հաստատութիւնը, վառօդի գործարանը, բանակներուն պէտքի նիւթերը պատրաստելու հիմնարկութիւնները: Այն որ ընդհանուր և անորոշ կերպով Աբեղեան աբհէպ կը կոչուի և նուրբ ու ճարտար ու հրապուրիչ գործուածներ կ'արտադրէ, գլխաւորապէս Հայ երեւակայութեան ու հանճարի, և Հայ բազուկներու ու մատներու կը պարտի այդ արդիւնքները:

Շատ են Հայեր, որոնք վարչական ու դիւանագիտական ու զինուորական պաշտօններու մէջ փայլեցան: Ռուսական բանակներու նշանաւորագոյն յաղթութիւնները Հայազգի զօրավարներու հրամանատարութեամբ կատարուեցան: Անհերքելապէս՝ Հայ ազգի դիւանագէտի մըն ալ կը պարտի եգիպտոս իւր վերածնութիւնը: Ազատութեան գաղափարին Արեւելքի մէջ զարթնումը՝ Հայ ազգին յառաջընթացութեամբ սկսաւ, որ մեծամեծ զոհողութիւններու ալ ենթարկուեցաւ այդ նպատակին համար, և համարձակ կրնանք ասելցնել, թէ տակաւին ալ չէ դադրած իւր զոհողութիւններով ազատութեան փերկանքը վճարել:

Շատ երկար մանրամասնութեանց պէտք էր մտնէինք, եթէ ուզէինք ամբողջաբար առաջ բերել Արեւելքին օգտին համար Հայ ազգին ըրած աշխատութիւնները և ձեռք ձգած արդիւնաւորութիւնները: Այն ատեն լաւ պիտի տեսնուի թէ ի՛նչ տեսակ

նախանձայուզութեամբ և ինչ անկաշկանդ անձնուիրութեամբ ջանացած են Հայերը պինդ կառչիլ արդիւնաւորութեան գործերուն, թէեւ սղղակի իրենց ազգին համար ալ չըլլան, բաւական սեպելով որ գերազանցապէս յայտնեն իրենց անգրդուելի հաւատարմութիւնը, և միւս կողմէն գոհունակութիւն ընծայեն գործունէութեան եւ յառաջդիմութեան իզձերուն, որք իրենց բնական զգացումներուն պահանջքը կը կազմեն։

Դժբախտաբար այդ գեղեցիկ պատկերը կերպարանափոխ կ'ըլլայ, երբոր ուզենք Հայութիւնը նկատել իբ հանրութեան հանդէպ և սկսինք հետազօտել ինչ որ Հայութիւնը ինքն իրեն համար ըրած է՝ իբր ազգ և իբր ժողովուրդ նկատուած առեներ։ Ցաւալի ապատրութիւն և ազեխալի սրտաբեկութիւն մը պիտի ըլլայ այդ ուսումնասիրութեան հետեւանքը։ Անուրանալի է, որ իբ տարաբախտ արկածներուն առաջին և գլխաւոր պատճառը՝ իբ հայրենական երկրին և իբ ազգային բնաշխարհին տեղագրական դիրքն է։ Հայաստան, ծովային դաշնակէ և գետային ճամբաններէ դրկուած, չըլլակայ ժողովուրդներուն արշաւանքներուն ենթակայ, և բաւն այժերու դէմ դնելու միջոցներէ զուրկ, միշտ հզօրագոյններուն բռնութեանց և սիրապետողներու հարստահարութեանց ներքեւ մնալու պարտաւորուեցաւ։ Բայց այդ պարագաները բաւակա՞ն են արդարացնել՝ իբ ազգային ու հանրային տնտակէտէն ունեցած պակասութիւնները։ Ապարդիւն աշխատանք մըն է, Հայութիւնը իբր ազգ առնուած առեն անոր վրայ փընտռել այն փայլուն ձիրքերը և անզուգական արդիւնքները, որոնք տնտնուած են նոյն Հայութեան վրայ, իբր անհատ առնուած առեն։ Անհատին ունեցած անհամեմատ առաւելութիւնները՝ չեզոքացած ու ջնջուած կ'երեւին, երբ հանրութեան գործերը ընենք։ Վայրկենական կիրքեր, անխորհուրդ նախանձներ և փառամոլական ձգտումներ առաջ կ'անցնին անոր գործունէութեան առաջնորդելու։ Հայոց պատմութեան մէջ բազմաթիւ և յաճախ են այս բանին օրինակները. իրաւցնէ ցաւալի և յուշտ ողբալի պատահարներ, որ վատթար իզձերու դուռ բացած և ճնասակար երկպառակութեանց պատճառ են եղած, առնք ալ առաջնորդած են անվրէպ կործանմանց։ Բաւական ըլլայ միայն բերել՝ Արշակունեաց վախճանը, Աւարայրի ճակատամարտը, և Անիի անկումը։

Հզկական բաւն ձգտումներ, և գործի մէջ յանդուգն ձեռնարկներ, որոնք բացառաբար կրնան թերեւս յաջողութեան

պատճառ ըլլալ, ճնասակար կը դառնան և ամենէն ընտիր ծրագիրներն ալ վիժել կու տան, երբոր խոհականութեան և խորագիտութեան օրէնքներուն չեն հպատակիր։ Ահա՛ Հայ ազգին գլուխը եկած արկածներուն մեծ մասին իսկական պատճառը։ Ազգը պարտաւորուած է միշտ, իբ ճնասակ անոր դժբախտ հետեւանքները կրել։

Հայ ազգին թշնամութիւններուն և ճնասներուն պատճառ եղող պարագաներէն յայտնի չէ թէ ո՛րը աւելի ազդեցութիւն ունեցած է դժպհի հետեւանքներուն մէջ. իբ տեղագրական դիրքին բնական պատճառը, թէ իբ անխորհուրդ ձգտումներուն բարոյական պատճա՞ռը։ Բնական պատճառը անտարկրայական իբ վատ դերը ունեցած է այդ գործին մէջ, բայց ի՞նչ պէտք էր ընէին Հայերը բնական դժբախտ կացութեան հանդէպ։ Պէտք չէ՞ր միթէ որ խոհականութեամբ ու չափաւորութեամբ իրենց կացութիւնը բարւոքէին և միութեամբ ու համերաշխութեամբ իրենց զօրութիւնը չատցնէին։ Անչուշտ պարտաւոր էին։ Պէտք էր որ ջանքերու գործակցութեամբ և այժերու միաւորութեամբ իրենց արամադրելի այժերը ամրացնէին, իրենց կարողութիւնը զօրացնէին, և այս կերպով յաջողէին առջեւն առնել այն ամէն ագէտալի արկածներուն, որոնք հազիւ թէ ուրիշ մէկ ազգի մը հանդիպած են, կամ ժողովուրդի մը բախտին վրայ ծանրացած են։

ԽԵ.

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Մեր նիւթին սահմանին մէջ մնալու և մեր նպատակին հաւատարիմ ըլլալու համար, պէտք է որ իբր մեր խօսքից կնիք, ընդհանուր ակնարկ մը նետենք և բացատրենք թէ Հայ եկեղեցին ի՛նչ ազդեցութիւն ունեցած է Հայ ազգին բախտին վրայ։ Մեր օրերը նորաձեւութեան պահանջ մը դարձած է ի ճահ կամ յանճահ, նախ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներուն դէմ յարձակիլ, և պաշտօնեաներէն հատուցութեան բարձրանալով, եկեղեցւոյ դէմ մռայլիլ։ Բայց եկեղեցին անարգողներ անգիտակ կ'ուզեն ձեւանալ, որ ինչ

կենցաղական և ընկերական առաւելութիւններ որ կան, և որոնց-մով ներկայ դարը կը պարծենայ, ամէնքն ալ քրիստոնէական հանճարին արդիւնքն են, թէ ազատութեան սկզբունքները՝ առա-ջին անգամ քրիստոնէութիւնը հռչակեց, թէ աշխարհքիս մէջ տեղի ունեցած ամէն բարւոքումներ և զարգացումներ իրենց սկիզբը քրիստոնէութենէն ստացան, և թէ անոր մէջ արմատա-նալով զօրացան: Այդ ճշմարտութիւնները, որ անուրանալի են ընդհանուր քրիստոնէութեան նկատմամբ, յայտնի և հաստատուն կերպով ճշմարտուած են մասնաւորապէս Հայ քրիստոնէութեան՝ կամ որ նոյն է Հայ Եկեղեցւոյ վրայ ալ:

Ոմանք երեւակայեցին Հայաստանի անկումը՝ անոր քրիս-տոնէութիւն ընդունելուն վերագրել, և ժամանակակցական պա-րագայ մը յառաջ կը բերեն՝ իբր փաստ: Բայց կը մոռնան թէ Հայոց քրիստոնէութեան և թագաւորութեան վերջանալուն մէջ-տեղ՝ ամբողջ մէկ ու կէս դար միջոց մը անցած է, որ ժամանա-կակից եղած ըլլալու փաստը կը ջնջէ: Միւս կողմէն ամենէն թե-թեւ պատմական գննութիւնն ալ բաւական է ցուցնելու, որ Հա-յոց քաղաքական անկման նախապատճառները չորրորդ դարէն ալ առաջ են, և իրենց ծագումը կ'առնեն Հռոմայեցւոց և Պարթեւաց մէջ մղուած պատերազմներէն: Այս է պատմական ստուգութիւնը: Հետեւաբար պէտք է ընդունիլ, թէ Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունիլը, ո՛չ միայն անոր անկման պատճառ չեղաւ, այլ ընդհա-կառակն այդ վտանգը մէկ ու կէս դար յետաձգելու արդիւնքը յառաջ բերաւ: Այս ալ չատ բնական հետեւանք մըն էր: Որովհե-տեւ եթէ հակառակը ընդունիլ հարկ ըլլար, պէտք էր միանգա-մայն ընդունիլ, թէ բարբարոս և անկիրթ վիճակը ամենէն օգ-տակար միջոցն է՝ ազգերու քաղաքական դիրքը զօրացնելու:

Ուրիշներ ալ կարծեցին թէ հեւսոյ պաշտպանութեան հա-մար հինգերորդ դարու մէջ մղուած պատերազմները ազգային տեսակէտէն սխալ մը եղած են, և թէ ազգին ապագայն ապահո-վուած կ'ըլլար, եթէ Պարսիկներուն դէնի-մազդէզը ընդունուած ըլլար: Այս ըսողներն ալ անդիտակ կ'ուզեն ձեւանալ, թէ երբ Պարսիկները իրենց կրօնքը բռնութեամբ պարտաւորիչ կ'ընէին, ներքին նպատակնին ուրիշ բան չէր, բայց եթէ զանազան ազ-գութիւնները ջնջել, և բոլոր տարբեր ցեղերը իրենցին մէջ ձու-լել և ընկղմել: Եթէ Հայերն ալ այդ պայմանին հպատակէին, ի-րենք ալ ուրիշ դէնի-մազդէզը ընդունող ազգութեանց պէս, այ-սօր Պարսիկ տարրին մէջ խառնուած և իրենց իսկութիւնը կոր-

նցուցած պիտի ըլլային: Պարսիկներուն հետ կրօնքով միացող ազգութիւններուն՝ այսօր բնաւ հետքը չկայ, և ոչ իսկ անուննին կը յիշուի, թո՛ղ իրենց անքաղաքակիրթ վիճակն ալ:

Եղան այնպիսիներ ալ, որոնք ըսին թէ Հայութիւնը այ-սօր լաւագոյն դիրք մը ունեցած կ'ըլլար, եթէ ազգովին խոս-մական կրօնքը ընդունած ըլլար: Սակայն չեն պարզեր թէ ինչ պիտի ըլլար այդ լաւագոյն դիրքը, զոր Հայութիւնը ունեցած պիտի ըլլար: Արաբական տիրապետութենէն ազգին Հայ տարրին մէջ նշանաւոր մաս մը մահմետականութիւն ընդունած է, ըլլա՛յ չհի տեսակէտով, ըլլայ բռնատիրութեան ներքեւ: Ո՞ւր են ա-սոնք, ի՞նչ եղան. ամենքն ալ ձուլուեցան և կորսուեցան այն մեծ տարրին մէջ՝ որ Թուրք անունը կը կրէ, և որուն մէջն է Քուրդ կոչուածն ալ՝ կրթութենէ և դպրութենէ զուրկ: Ամէն քաչկռտուք պատճառաբանութեանց վրայ՝ փորձառական իրակա-նութիւնն է որ կը տիրէ: Այսօր Հայ անունը պահող ուրիշ տարր մը չկայ, բայց եթէ այն որ իր քրիստոնէութեան վրայ հաս-տատուած է:

Հայերը դատափետողներուն կարգին խումբ մըն ալ կայ, որ Հայերուն անկման պատճառ կը նկատէ իրենց ազգային եկեղե-ցւոյն ամուր կապուած մնալնին. իբր թէ իրենց վիճակին չատ աւելի բարւոքուած պիտի ըլլար, եթէ Հռոմէադաւան կաթոլի-կութիւնը ընդունած ըլլային, որով Եւրոպայի կաթոլիկ տէրու-թեանց պաշտպանութիւնը կը վայելէին: Բայց այդ ենթադրու-թեան ալ անհիմն և մեզադրանքին անիրաւ ըլլալը հաստատելու համար, բաւական է միայն բերել կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան վերջին եղելութիւնները, և այդ եղելութեանց հետեւանք եղող սպառնալուն կործանումը: Այն եղելութիւնները յայտնապէս կը հաստատեն, թէ կործանումը ուղղակի հետեւանք եղաւ Լատինա-րուն հետ հաստատուած մերձաւորութեանց: Նմանապէս դժուար չէ անցելոյն մէջէն երեւան հանել, որ այն ամէն Հայեր, որոնք ան-պայման կերպով հռոմէադաւան կաթոլիկներուն յարեցան, հե-ղինեակ կորսուեցան, մինչեւ իսկ անուննին ալ չմնաց: Եթէ Թուր-քիոյ Հայ կաթոլիկներն ալ նկատի առնենք, որոնք ինքնուրոյն հասարակութեան դիրք ալ ստացան Օսմանեան կառավարութեան չնորհիւ, անոնք ալ չարունակ պապութեան հետ վէճեր և հակա-ռակութիւններ ունեցան և ունին, Հռոմի կողմէն եղած լատինա-կան ձուլման ձգտումները հետացնելու և ինքզինքնին Հայ պահե-լու համար: Այս օրեր ալ իրենց ազգային կերպարանը պահպա-

նելու համար պարտաւորուած են բուռն հետապնդութիւններու դէմ մաքառիլ։

Այդ ամէն եղելութիւնները բացարձակ կերպով կը հաստատեն, որ Հայոց ազգային եկեղեցին եղած է այն միակ յօդակապը, որ Հայկազ սերունդին ցրուած մնացորդները կրցած է իրարմէ անքակտելի պահել, և իրրեւ մէկ ազգ պահպանել։ Եկեղեցին եղած է, որ անվիճելի կերպով ներարկած է անոր մէջ ներքին կենսականութեան տարրները, և պատրաստած է արտաքին միջոցներ և գործնական եղանակներ և գործառնական ձեռնարկներ՝ Հայ ազգութեան գոյութիւնը ապահովելու։ Եկեղեցւոյ չնորհիւն է, որ Հայութիւնը մնացած է իբր յատուկ և ինքնուրոյն մարմին մը, որ դարերու այլայլութեանց և արկածներու բռնութեանց ներքեւ ալ, ինքն իր մէջ չարունակաւելով միշտ նոյն մնացած է։

Հայը, դարերէ ի վեր քաղաքական միջոցէն զրկուած, սերտ փարած է եկեղեցական կեանքին, և զայն ճանչցած է իբր փրկութեան խարիսխ մը իր ալեկոծ կեանքին մէջ։ Անոր չնորհիւն է, որ թէպէտ վտանգուած ու ոտքատակ, բայց վերջապէս կրցած է իր գոյութիւնը պահել, և մահացու արկածներուն մէջ կեանքը ապահովել։ Այդ մեծ զօրութիւնը, որ Հայուն անցեալին վրայ գործունեայ և արդիւնաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ, չէ դադարած տակաւին իր կենսական ոգին ներշնչել, և պիտի չարունակէ ալ ապագային միևնոյն փրկարար դերը պահել, քանի որ նոյն կը մնայ քաղաքական և կենցաղական կացութեան պահանջը։ Փորձառական ճշմարտութիւն է, որ ո՛չ քաղաքական կապակցութեան կապը կը պակսի, եկեղեցական կապակցութեան կապն է որ զայն կը փոխանակէ, և միութեան ու գոյութեան պէտք եղած ոյժը կ՚ընձեռէ։ Այս կերպով Ազգային եկեղեցին կը լինի դադարեալ հայրենիքին հոգին ներկայացնող երեւելի նշանը, և սիրտի գերազանց ձգտումներուն ոգեւորութիւն բաշխողը։

Վերջին տարիներու միջոցին զանազան կողմերէ զրոյցներ հրապարակ նետուեցան, իբրեւ թէ Հայերը քաղաքական անկախ ազատութիւն ձեռք ձգելու նպատակով խլրտումներու ձեռնարկած ըլլան։ Երկու դրացի կայսրութիւններ, որոնց մէջ Հայերը մեծագոյն մասամբ ցրուած կը գտնուին, այդ զրոյցներէ առիթ առին Հայերու նկատմամբ անողոք խստութիւններ գործածելու։ Մենք չենք փնտռեր թէ հնա՞ր էր արդեօք Հայերը բացարձակապէս դատապարտել, եթէ այդպիսի գաղափարներ ալ ունեցած ըլլային։ Միթէ բարւոքման փափաքը՝ ամէն անհատի բնական և անբռնաբարելի իրաւունքը չէ՞։ Սակայն եթէ փափաքը ինքնաբերաբար կը բխի սիրտէն, անոր ընթացքը կը կառավարուի միտքէն։ Հայերը իրականութեանց մասին չատ յստակ ու որոշ գաղափար ունին, որ մատնածին հղչերուածքներու վտանգաւոր բաւիղներու մէջ չմոլորին։ Անոնք չեն կրնար չտեսնել, թէ իրենց հայրենական բնաշխարհին տարածութիւնը երեք հզօր պետութեանց բաժնուած է. թէ իրենք սփռուած ու ցրուած են աշխարհի ամէն անկիւնները. թէ իրենց մտաւորական և նիւթական կարողութեանց լուսագոյն կեդրոնները օտար հարիզոններու վրայ են. թէ իրենց ձեռնարկներուն նպաստող միջոցները բնաշխարհէն դուրս տեղեր են, և չեն կրնար օգտակար կերպով կարծեցեալ նպատակին գործածուիլ։ Արդ քանի որ այդպիսի ու այլեւսի արգելքներ ունին իրենց դէմ, կրնա՞ն արդեօք որեւիցէ կերպով քաղաքական նպատակ մը յաջողցնելու երազով ինքզինքին խաբել։ Այդպիսի ենթադրութիւն մը ընել հնար չէ, առանց Հայ ազգին ողջմտութեան դէմ նախատինք արձակելու։ Հայը կրնար հանդուրժել, որ իրեն դէմ ազատասիրական, նոյնիսկ հայրենասիրական ձգտումներ ուննալու ամբաստանութիւններ վերագրուին, որչափ ալ այդ ամբաստանութիւնները անհիմն և սուտ ըլլան. բայց նա չի կրնար ներել, որ իրեն վրայ ախմարութեան մտքեր և ապուշութեան գործեր ենթադրուին։

Ճշմարտութիւնն այն է, որ ամէն բարեմիտ Հայ՝ ուրիշ փափաք չունի, բայց եթէ իր զրացիներուն հետ խաղաղ ու հաշտ ապրիլ։ Հայուն պահանջն է, որ վնաս չհասնի իր կեանքին, իր պատիւին, իր ստացութեան, իր աշխատութեան։ Հայը կը պահանջէ, որ ինչպէս ուրիշներ, ինքն ալ խաղաղութեամբ վայելէ իր գործունէութեան պտուղը և իր բնական ձիրքերուն արդիւնքները, ինչպէս կը վայելեն միւս ազգեր, որոնց մէջ կ՚ապրի։ Այս օրինաւոր պահանջներուն հետ կը փափաքի ալ, որ հաստատուն պահէ իր ազգային ինքնութիւնը, իր լեզուն ու իր գրականութիւնը։ Իր նախնիքներէն նուիրական ժառանգութիւն մնացած այս բարիքներուն ստացութիւնը պահպանելու համար, ինքն ալ պատրաստ է իր Ազգային Եկեղեցւոյն ծոցը, և կ՚ուզէ որ անձեռնմխելի մնայ այն՝ իր կանոններով ու աւանդութիւններով, իր հաստատութիւններով և իր ստացած իրաւանց և առանձնաշնորհութեանց ամբողջութեամբ։

Հայն այն համոզումն ունի, թէ իբր Ազգային Եկեղեցին, որ զինքն անցեալին մէջ պաշտպանեց, ապագային մէջ ալ պիտի պաշտպանէ։

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հին Տոմարով)

Ա. *Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Հայաստանի մէջ Աւետարանը կը քարոզէ, կը նահատակուի Արտազ իբր 50 Թուականին։ Գերեզմանը կը գտնուի Մակուի վանքը։ Եղեսիայէ եկող Ս. Թադէոս Դիդիմոս առաքեալին նկատմամբ պատմուածը քննադատական դիտողութեանց կը հանդիպի։*

Բ. *Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ, Թադէոսէն առաջ կու գայ Աւետարան քարոզել, կը նահատակուի Ազբակ իբր 68 Թուականին։ Գերեզմանը կը գտնուի Պաչքալէի վանքը։*

Գ. *Ս. ՋԱՔԱՐԻԱ, Ս. Թադէոս առաքելոյ աշակերտ, առաքեալներէն առաջ եկեղեցւոյ գլուխ կը ճանչցուի. կը նահատակուի իբր 76։*

Դ. *Ս. ՋԵՄԵՆՏՈՍ, առաքելոց աշակերտ, կը կառավարէ 4 տարի, կը վախճանի իբր 81։*

Ե. *Ս. ԱՏՐՆԵՐՍԵՀ, կը կառավարէ 15 տարի, կը նահատակուի իբր 97։*

Զ. *Ս. ՄՈՒՇԵ, Սիւնիքի աթոռէն Արտազի աթոռը փոխադրուած, կը կառավարէ 30 տարի, կը վախճանի իբր 128։*

Է. *Ս. ՇԱՀԷՆ, կը կառավարէ 25 տարի, կը վախճանի իբր 154։*

Ը. *Ս. ՇԱՒԱՐՇ, կը կառավարէ 20 տարի, կը վախճանի իբր 175։*

Թ. *Ս. ՂԵՒՈՆԴԻՈՍ, կը կառավարէ 17 տարի, կը նահատակուի իբր 193։ Յաջորդներուն անուններըը անծանօթ կը մնան, բայց գոյութիւնին կը քաղուի Սիւնիքի աթոռին*

աւանդութենէն։

Ժ. Ս. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ, Հայոց եպիսկոպոս եղած է Արտազու աթոռին վրայ 230—260 տարիներու միջոցին։

---

1. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ, կը սկսի քարոզել 301, կը ձեռնադրուի 302, Էջմիածին կը հիմնարկուի 303։ Լուսաւորիչ կը վախճանի 325, իր 86 տարեկան։
2. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, կրասեր որդի Լուսաւորչի, հօրը օգնական 306, Նիկիոյ ժողովին կը գտնուի 325, կը յաջորդէ հօրը նոյն տարին 325, կը նահատակուի 333։
3. Ս. ՀՐԹԱՆԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, երէց որդի Լուսաւորչին, կը յաջորդէ եղբօրը 333, կը վախճանի 341, իր 80 տարեկան։ Իր որդին Ս. Դրէֆուէս Ազուանից կաթողիկոս, կը նահատակուի 337։
4. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, որդի վերոնէսի, կը յաջորդէ 341, կը նահատակուի 347։ Ս. Դանիէլ Աշտիշատեցի՝ որ յաջորդութեան կոչուած էր, կը նահատակուի աթոռ չբարձրացած 347։
5. ՓԱՒՍԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ, Լուսաւորչի ազգակից, կը յաջորդէ 348, կը վախճանի 352։ Աթոռոյ պարապութեան միջոցին կը տեղակալէ Շահակ Մամիկոնեան։
6. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, մականուանեալ Մեծ, թոռն Յուսիկի, կը յաջորդէ 27 տարեկան 353, չորս տարի գործերէ կը քաշուի 359—363, կը տեղակալէ նոյն Շահակ Մամիկոնեան՝ Զահակ ալ գրուած։ Ներսէս կը վախճանի 373 Յուլիս 25, 47 տարեկան։
7. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Ապրիանոսեան տաճէն, նոյն ինքն վերոնշուած տեղակալը, պատմիչներէն և ցուցակներէն ամանց մէջ Յոհաննէս կամ Յոհաննէ անուններով նշանակուած է։ կը յաջորդէ 373, կը վախճանի 377։
8. ՋԱՒԷՆ Ա. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Շահակի ազգակից, կը յաջորդէ 377, կը վախճանի 381։
9. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Զաւէնի եղբայրը, կը յաջորդէ 381, կը վախճանի 386։ Աթոռը պարապ կը մնայ տարի մը։

10. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹԵՒ, մականուանեալ Մեծ, Ներսէսի որդին, կը յաջորդէ 39 տարեկան 387, Ս. Մեսրոպի հետ գիրի գիւտը կը կատարէ 404, կ'աքսորուի 428։ Սուրմակ Մամիկոնէրուհի հակաթոռ 428, կը մերժուի 429։ Բուէնոյ Ասորի հակաթոռ 429, կը մերժուի 432։ Ներսէս Ասորի հակաթոռ 432, կը վախճանի 437։ Ս. Սահակ աքսորէ կը դառնայ, և հոգեւորական իրաւասութեամբ կը հաստատուի Բագրեւանդի Բլուր գիւղը 432։ Սուրմակ դարձեալ հակաթոռ 437։ Ս. Սահակ կը վախճանի 439 Սեպտեմբեր 7։ Ս. Մեսրոպ տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեան, կը վախճանի 440 Փետրուար 17։
11. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՅՄԵՑԻ, տեղակալ հոգեւոր իրաւասութեան 440, Սուրմակ կը վախճանի և Յովսէփ կաթողիկոս կը ճանչցուի 444, կը նախագահէ Շահապիվանի ժողովին 445, և Արտաշատի ժողովին 450, կ'աքսորուի 451, կը հրաժարի 452, կը նահատակուի 454 Յուլիս 25։
12. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 452, կը վախճանի 456։
13. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 456, կը վախճանի 461։
14. Ս. ԴԻՒՏ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ, կ'ընտրուի 461, կ'աքսորուի 471, Օթմուս կ'առանձնանայ 472, կը վախճանի 478։ Փիլոպատոր Ա. Աբեղեան կաթողիկոսի անունը տովորական ցուցակներու մէջ՝ թիւերմացութեան հետեւանք է, գոյութիւն չունի։
15. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, կը յաջորդէ 478, աթոռը Դաւին կը փոխադրէ 484, կը վախճանի 490։
16. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ՈՒՄՄԵՑԻ, կ'ընտրուի 490, Դաւինի ժողովներուն կը նախագահէ 506 և 513, կը վախճանի 515։ Սովորական ցուցակներու մէջ նշանակուած համառօտ պաշտօնավարութիւնը ժամանակագրական պահանջներու և սկզբնական աղբիւրներու չի համապատասխաներ։
17. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 516, կը վախճանի 526։
18. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱԲԵՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 526, կը վախճանի 534։
19. ՍԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 534, կը վախճանի 539։
20. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՒԻՉԵՑԻ, կ'ընտրուի 539, կը վախ-

ճանի 545։

21. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ՏԻՐԱՒԻՋՅԻ, կ'ընտրուի 545, կը վախճանի 548։

22. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՅԻ, կ'ընտրուի 548, Դուինի ժողովին կը նախագահէ 555, կը վախճանի 557։

23. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ. ԴԱԲԵՂԵԱՆ, կ'ընտրուի 557, կը վախճանի 574։

24. ՄՈՎՍԷՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, կ'ընտրուի 574, տոմարի հարց ժողով կը գումարէ 574։ Ցաւհաննէս Բաբաթացի հակաթոռ Յունական բաժինին մէջ 590։ Մովսէս կը վախճանի 604։ Աթոռը առանց կաթողիկոսի կը մնայ երեք տարի, և տեղակալութիւնը կը վարէ Վրթանէս Երիցոյ։

25. ԱԲՐԱՀԱՄ Ա. ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 607 Ապրիլ 30, Դուինի ժողովը կը գումարէ 608։ Ցովհաննէս հակաթոռ կը վախճանի 611, Աբրահամ կը վախճանի 615։

26. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 615, Ս. Հռիփսիմէի վկայարանը կը նորոգէ 617, կը վախճանի 628։

27. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 628, կը հրաժարի 630։

28. ԵՋՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 630, Կարնոյ ժողովը կը գումարէ 631, կը վախճանի 641։

29. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՑԻ, մականուն Շնորհալի, կ'ընտրուի 641, գործէ կը քաչուի 652, գործի կը դառնայ 658, կը վախճանի 661։

30. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ, կ'ընտրուի 661, կը վախճանի 667։

31. ԻՍՐԱՑԻԼ Ա. ՈՒՄՄԵՑԻ, կ'ընտրուի 667, կը վախճանի 677։

32. ՍԱՀԱԿ Գ. ՋՈՐԱՓՈՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 677, կը վախճանի 703։

33. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ, կ'ընտրուի 703, կը վախճանի 717։

34. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕԶՆԵՑԻ, մականուն Իմաստասէր, կ'ընտրուի 717, կը նախագահէ Դուինի ժողովին 719, Մանազկերտի ժողովին 726, կը վախճանի 728։

35. ԴԱՒԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 728, կը վախճանի 741։

36. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈՒՄՄԵՑԻ, կ'ընտրուի 741, կը վախճանի 764։

37. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱԻՈՐԵՑԻ, կ'ընտրուի 764, կը վախճանի 767։

38. ՍԻՄՈՆ Ա. ԲԱՀՈՒՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 763, Պարտաւի ժողովին կը նախագահէ 768, կը վախճանի 775։

39. ԵՍԱՅԻ Ա. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՑԻ, կ'ընտրուի 775, կը վախճանի 788։

40. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 788, կը վախճանի 790։

41. ՅՈՎԱԲ Ա. ԴՐԻՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 790, կը վախճանի 791։

42. ՍՈՂՈՄՈՆ Ա. ԳԱՒՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 791, կը վախճանի 792։

43. ԳԻՈՐԳ Ա. ԲԻՒՐԱԿԱՆՑԻ, մականուն Հայրբերդի, կ'ընտրուի 792, կը վախճանի 795։

44. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՓԱՐՊԵՑԻ, մականուն Կաբէճ, կ'ընտրուի 795, կը վախճանի 806։

45. ԴԱՒԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ, կ'ընտրուի 806, կը վախճանի 833։

46. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Դ. ՈՎԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 833, կը վախճանի 855։

47. ՋԱՔԱՐԻԱ Ա. ՋԱԳԵՑԻ, կ'ընտրուի 855, կը վախճանի 877։

48. ԳԻՈՐԳ Բ. ԳԱՒՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 878, կը վախճանի 898։

49. Ս. ՄԱՇՏՈՑ Ա. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ, կ'ընտրուի 898, կը վախճանի 899 Հոկտեմբեր 13։

50. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՄԽԱՆԱԿԵՐՏԱՑԻ, մականուն Պաղտաքա, կ'ընտրուի 899, վասպուրական կը փոխադրուի 928, կը վախճանի 931։

51. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌՇՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի և Աղթամար կը հաստատուի 931, կը վախճանի 932։

52. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 932, կը վախճանի 938։

53. ԵՂԻՍԷ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 938, կը վախճանի 943։

54. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈԿԱՑԻ, կ'ընտրուի 943, Արգինա կը հաստատուի 944, կը վախճանի 967։

55. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՒՆԻ, կ'ընտրուի 967, գահընկէց կը լինի 969։

56. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵՒԱՆՑԻ, կ'ընտրուի 969, կը բանտարկուի 971, կը վախճանի 972։

57. ԽԱՉԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ, կ'ընտրուի 973, կը վախճանի 991։

58. ՍԱՐԳԻՍ Ա. ՍԵԻԱՆՑԻ, կ'ընտրուի և Անի կը փոխադրուի 992 Մարտ 29, կը հրաժարի 1019։

59. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐՁ, կ'ընտրուի 1019, Դխոխորս Սահակեցի հակաթոռ 1036, Պետրոս կը վերահաստատուի 1037, Խաչիկ Բ. աթոռակից 1049, Պետրոս Սեբաստիա կը հաստատուի 1051, կը վախճանի 1054։

60. ԽԱՉԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ, կը յաջորդէ 1054, Թաւրիզ կը հաստատուի 1057, կը վախճանի 1060։ Աթոռը պարապ կը մնայ հինգ տարի։

61. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԱՒՐ, առաջին անունը Վահրամ, Գրիգոր Մագիստրոսի որդի, կ'ընտրուի և Ծամնդաւ կը հաստատուի 1065։ Դէորէ Գ. Լոռեցի աթոռակից 1069, կը մերժուի 1072։ Սարգիս Հռնեցի հակաթոռ 1076, կը վախճանի 1077։ Թէոդորոս Ալախոսկի հակաթոռ 1077, կը վախճանի 1090։ Բարսեղ Ա. աթոռակից 1081։ Պետրոս Վարագեցի հակաթոռ 1086, կը հրաժարի 1087, Գրիգոր կը վախճանի 1105 Յունիս 3։

62. ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ, կը յաջորդէ և Շուղր կը հաստատուի 1105, կը վախճանի 1113։

63. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ, Վկայասէրի եղբօրորդի, կ'ընտրուի 20 տարեկան 1113։ Դաւիթ Թոռնիկեան հակաթոռ Ագթամարի մէջ 1114։ Գրիգոր աթոռը Ծովք կը փոխադրէ 1125, Հռոմկլայ կը փոխադրէ 1147, կը հրաժարի 1166 Օգոստոս 17, կը վախճանի երիք ամիս հաքը։

64. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականուն Շնորհալի, Պահլաւունիի եղբայրը, կը յաջորդէ 1166 Օգոստոս 17, կը վախճանի 1173 Օգոստոս 13։

65. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ, Շնորհալիի եղբօրորդի, կ'ընտրուի 1173, Հռոմկլայի ժողովը կը գումարէ 1179, կը վախճանի 1193 Մայիս 16։

66. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷԺ, կ'ընտրուի 1193, գահընկէց կը լինի և կը վախճանի 1194։

67. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ, կ'ընտրուի 1194, Բարսեղ Բ. Անեցի աթոռակից 1195։ Գրիգոր կը վախճանի 1203։

68. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍԱՍԵՑԻ, մականուն Մեծաբարոյ, կ'ընտրուի 1203։ Անանիա Սեբաստացի հակաթոռ 1204, Դաւիթ Գ. Աբուսալնեցի աթոռակից 1204։ Բարսեղ և Անանիա և Դաւիթ կը վախճանին 1206։ Յովհաննէս կը վախճանի 1221։

69. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲԱՐՋՐԲԵՐԴՑԻ, կ'ընտրուի 1221, կը

վախճանի 1267 Ապրիլ 9։

70. ՅԱԿՈԲ Ա. ԿԼԱՅԵՑԻ, մականուն Դխոխոռ, կ'ընտրուի 1267, կը վախճանի 1286։

71. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Բ. ԿԱՏՈՒԿԵՑԻ, մականուն Պռոշաբերդ, կ'ընտրուի 1286 Ապրիլ 13, գահընկէց կը լինի 1289։

72. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Դ. ՀՌՈՄԿԼԱՅԵՑԻ, կ'ընտրուի 1290, Եգիպտոս գերի կը տարուի 1292, կը վախճանի 1293։

73. ԳՐԻԳՈՐ Է. ԱՆԱԻԱՐԶԵՑԻ, մականուն Տօրթերէյեան, կ'ընտրուի և Սիս կը հաստատուի 1293, կը վախճանի 1307։ Սսոյ ժողովը կը գումարուի մահուընէ հաքը 1307։

74. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ. ԿԵՍԱՐԱՑԻ, կ'ընտրուի 1307 Մարտ 19, կը վախճանի 1322։ Սովորական ցուցակներու մէջ Պռնադրծին հետ չփոթուած է։

75. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Դ. ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ, կ'ընտրուի 1322, կը վախճանի 1326։

76. ՅԱԿՈԲ Բ. ՏԱՐՍՈՆԱՑԻ, կ'ընտրուի 1327, կը հրաժարի 1341, կը վերընտրուի 1355, կը վախճանի 1359։

77. ՄԽԻԹԱՐ Ա. ԳՐՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 1341, կը վախճանի 1355։

78. ՄԵՍՐՈԲ Ա. ԱՐՏԱԶԵՑԻ, կ'ընտրուի 1359, կը վախճանի 1372։

79. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե. ՍԱՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1372, կը վախճանի 1374։

80. ՊՕՂՈՍ Ա. ՍԱՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1374, Եգիպտոս կը տարուի և կը դառնայ 1375, կը վախճանի 1377։

81. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Բ. ԿԻԼԻԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1377, կը վախճանի 1392։ Աթոռը տարի մը պարապ։

82. ԿԱՐԱՊԵՏ Ա. ԿԵՂԵՑԻ, մականուն Բաղիշ, կ'ընտրուի 1393, կը վախճանի 1408։ Սովորական ցուցակներու մէջ երկու համանուաններու վերածուած է, և Ագթամարի Դաւիթը ցուցակի անցած է։

83. ՅԱԿՈԲ Գ. ՍԱՍԵՑԻ, կ'ընտրուի 1408, կը վախճանի 1411։

84. ԳՐԻԳՈՐ Ը. ԽԱՆԶՈՂԱՑ, աթոռը կը գրաւէ 1411, կը մերժուի 1416։

85. ՊՕՂՈՍ Բ. ԴԱՌՆԵՑԻ, կ'ընտրուի 1416, կը վախճանի 1429։

86. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ. ՎԱՀԿԱՑԻ, աթոռը կը գրաւէ 1429, կը վախճանի 1439։ Ցաւեալ սրտիւ հետամուտ կ'ըլլայ աթոռին,

առանց յայտնելու։

87. ԳՐԻԳՈՐ Թ. ՄՈՒՍԱԲԷԿԵԱՆ, կը յայտարդէ 1439, կը քահանայ 1441։

88. ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՑԻ, կ'ընտրուի և էջմիածին կը հաստատուի 1441, կը հրաժարի 1443։

89. ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ՋԱԼԱԼԻԲԵԿԵԱՆ, կը յայտարդէ 1443։ Կաթողիկոսական Սիսի մէջ հակաթոռ 1446։ Արքեպիսկոպոս Բ. Ալեքսանդրիա աթոռակից 1448։ Զատրէա Աղթամարցի աթոռը կը գրաւէ 1461, կը մահանայ 1462։ Սրբէն Բ. Ալաթար աթոռակից 1462։ Հրիժոր կը վախճանի 1466։

90. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Բ. ԱԹՈՌԱԿԱԼ, կը յայտարդէ 1466, կը վախճանի 1469։

91. ՍԱՐԳԻՍ Բ. ԱՋԱՏԱՐ, կը յայտարդէ 1469, Ցովհաննէս Է. Ալաթէր աթոռակից 1470, Սարգիս կը վախճանի 1474։

92. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Է. ԱՋԱԿԻՐ, կը յայտարդէ 1474, Սրբէն Գ. Մէսայ աթոռակից 1474։ Յովհաննէս կը մեռնի և կը քահանայի 1484։

93. ՍԱՐԳԻՍ Գ. ՄԻՒՍԱՅԼ, կը յայտարդէ 1484։ Արքեպիսկոպոս Գ. Էջմիածնեցի աթոռակից 1484։ Թադէոս Ա. Վաղարշապատեցի աթոռակից 1499։ Նչէնք Բ. Էջմիածնեցի աթոռակից 1504։ Ցովհաննէս Վաղարշապատեցի աթոռակից 1505։ Նէրսէս աթոռակից 1506։ Զատրէա Բ. Վաղարշապատեցի աթոռակից 1507։ Ցուսիկ Դուքաքաղցի հայրապետ կոչուած, ոչ աթոռակից, այլ վանահայր 1488։ Սարգիս կը վախճանի 1515։

94. ՋԱՔԱՐԻԱ Բ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, կը յայտարդէ 1515, Սրբէն Դ. Վրապեցի աթոռակից 1515։ Զաքարիա կը վախճանի 1520։

95. ՍԱՐԳԻՍ Դ. ՎՐԱՍՏԱՆՑԻ, կը յայտարդէ 1520, կը վախճանի 1536։

96. ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ. ԲԻՋԱՆԴԱՑԻ, կ'ընտրուի 1536, կը վախճանի 1545։

97. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՑԻ, կ'ընտրուի 1545։ Մէսայէլ Ա. Սեբաստացի աթոռակից 1545։ Բարսեղ Գ. Վաղարշապատեցի աթոռակից 1549։ Գրէգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի աթոռակից 1552։ Արքեպիսկոպոս Դ. Վաղարշապատեցի աթոռակից 1555։ Սահակ Սեբաստացի կը վախճանի 1564։

98. ՄԻՔԱՅԷԼ Ա. ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ, կը յայտարդէ 1564։ Արքեպիսկոպոս Զ. Աղթամարցի աթոռակից 1567։ Միքայէլ կը վախճանի 1576։

99. ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, կը յայտարդէ 1576, Թադէոս Բ. աթոռակից 1571, Աստուածատուր Ա. աթոռակից 1575, Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցի աթոռակից 1579։ Գրիգոր կը վախճանի 1587։

100. ԴԱՒԻԹ Դ. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԵՑԻ, կը յայտարդէ 1587, Մելքիսեդեկ Ա. Գառնեցի աթոռակից 1593, Աստուածատուր Ա. Վաղարշապատեցի աթոռակից 1602, Գրիգոր ԺԳ. Սրապեան աթոռակից 1603, Սահակ Դ. Գառնեցի աթոռակից 1624։ Դաւիթ կը հրաժարի 1629։

101. ՄՈՎՍԷՍ Դ. ՏԱԹԵՒԱՑԻ, կ'ընտրուի 1629 Յունուար 13, կը վախճանի 1632 Մայիս 14։

102. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1633 Յունուար 13, կը վախճանի 1655 Մարտ 25։

103. ՅԱԿՈԲ Դ. ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 1655 Ապրիլ 8։ Ելիազար Ա. Ամրոցցի հակաթոռ 1663։ Յակոբ կը վախճանի 1680 Օգոստոս 1։ Աթոռը պարապ իբր երկու տարի։

104. ԵՂԻԱԶԱՐ Ա. ԱՅՆԹԱՊՑԻ, կ'ընտրուի 1681, Էջմիածին կը հասնի 1682 Օգոստոս 22, կը վախճանի 1691 Օգոստոս 7։

105. ՆԱՀԱՊԵՏ Ա. ԵԴԵՍԱՑԻ, կ'ընտրուի 1691 Օգոստոս 10։ Սթեփաննոս Ջուղայեցի հակաթոռ 1695, կը մեռնի 1696։ Նահապետ կը վախճանի 1705 Յունիս 13։ Աթոռը պարապ մէկ տարի։

106. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Ա. ՋՈՒՂԱՑԵՑԻ, կ'ընտրուի 1706, կը վախճանի 1714 Նոյեմբեր 22։

107. ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Ա. ՀԱՄԱՍԱՆՑԻ, կ'ընտրուի 1715 Մայիս 7, կը վախճանի 1725, Հոկտեմբեր 10։

108. ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՈՒԼՆԵՑԻ, կ'ընտրուի և կ'օծուի Կոստանդնուպոլիս 1726 Փետրուար 27, Էջմիածին կը հասնի 1728, կը վախճանի 1729 Հոկտեմբեր 9։

109. ԱԲՐԱՀԱՄ Բ. ԽՕՇԱԲԵՑԻ, կ'ընտրուի 1730, կը վախճանի 1734 Նոյեմբեր 11։

110. ԱԲՐԱՀԱՄ Գ. ԿՐԵՏԱՑԻ, կ'ընտրուի 1734 Նոյեմբեր 25, կը վախճանի 1737 Ապրիլ 18։

111. ՂԱԶԱՐ Ա. ՋԱՀԿԵՑԻ, կ'ընտրուի 1736, կ'օծուի 1738։ Ցվհաննէս Աբուլէցի հակաթոռ 1749։ Պետրոս Բ. Քիւրեղեան աթոռակից 1738, կը դադարի 1749։ Ղազար կը վախճանի 1751։

112. *Մինաս Ա. Ականեցի*, կ'ընտրուի 1751 Սեպտեմբեր 15, կը վախճանի 1753 Մայիս 12։

113. *Աղեքսանդր Բ. Կոստանդնուպոլսեցի*, ազգանուն Քաբաճեան, կ'ընտրուի 1753, կ'օծուի 1754 Մարտ 6, կը վախճանի 1755։ Ասոկ Ե. Կէղէցի, մականուն Ահաքէր, կ'ընտրուի 1755, օծում չընդունելուն յաւցակի չ'անցնիր, կը վախճանի 1760։

114. *Յակոբ Ե. Շամախեցի*, որ կը անուանուէր, կ'ընտրուի 1759 Նոյեմբեր 24, կը վախճանի 1763։

115. *Սիմէոն Ա. Երեւանեցի*, կ'ընտրուի 1763, կը վախճանի 1780 Յունիս 26։

116. *Դանիէլ Ա. Կարնեցի*, կ'ընտրուի 1780 Օգոստոս 2, կը վախճանի 1799 Դեկտեմբեր 28։ Յովհէփ Արքեպիսկոպոս կ'ընտրուի 1800, կը վախճանի օծում չստացած 1801։

117. *Դաւիթ Ե. Էնէկեցի*, ազգանուն Պէրպէրեան, կը յաջորդէ 1801 Ապրիլ 28, կը մեռնի 1807 Մայիս։

118. *Դանիէլ Ա. Սոխրմանեցի*, որ ընտրուած էր 1801, պաշտօնի կ'անցնի 1807 Մայիս 14, կը վախճանի 1808 Հոկտեմբեր 9։

119. *Եփրեմ Ա. Զորագեղցի*, կ'ընտրուի 1809 Յունուար, կը հրաժարի 1831 Մարտ 6։

120. *Յովհաննէս Ը. Կարբեցի*, կ'ընտրուի 1831 Մարտ 31, կ'օծուի Նոյեմբեր 8, կը վախճանի 1842 Մարտ 26։ Նոր ընտրութիւնները տարի մը յապաղելու սովորութիւնը կը սկսի։

121. *Ներսէս Ե. Աշտարակեցի*, կ'ընտրուի 1843 Մայիս 18, կ'օծուի 1846 Յունիս 9, կը վախճանի 1857 Փետրուար 13։

122. *Մատթէոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի*, ազգանուն Զահաճեան, կ'ընտրուի 1858 Մայիս 18, կ'օծուի Օգոստոս 15, կը վախճանի 1865 Օգոստոս 22։

123. *Գէորգ Դ. Կոստանդնուպոլսեցի*, ազգանուն Քէչէճեան, կ'ընտրուի 1866 Սեպտեմբեր 17, կ'օծուի 1867 Մայիս 21, կը վախճանի 1882 Դեկտեմբեր 6։ Նէրսէս Վարժապետեան կ'ընտրուի 1884 Մայիս 9, կը հրաժարի և կը վախճանի Հոկտեմբեր 26։

124. *Մակար Ա. Թեղուտցի*, ազգանուն Տէր-Պետրոսեան, կ'ընտրուի 1885 Ապրիլ 21, կ'օծուի Նոյեմբեր 10, կը վախճանի 1891 Ապրիլ 16։

125. *Մկրտիչ Ա. Վանեցի*, ազգանուն Եփթեան, կ'ընտրուի 1862 Մայիս 5, կ'օծուի 1893 Սեպտեմբեր 26, կը վախճանի 1907 Հոկտեմբեր 29։

126. *Մատթէոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի*, ազգանուն Իշխանեան, կ'ընտրուի 1908 Նոյեմբեր 1, կ'օծուի 1909 Սեպտեմբեր 13, կը վախճանի 1910 Դեկտեմբեր 11։

127. *Գէորգ Ե. Տփղիսեցի*, ազգանուն Սարխոշեան, կ'ընտրուի 1911 Դեկտեմբեր 13, կ'օծուի 1912 Յունիս 1 (*)։

Բ.

ԹԵՄԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

(Հաւատական հաշուով)

Ա Թ Ո Ռ Ի Զ Ա Մ Ի Ա Ծ Ն Ի

1. *Երեւան*, կաթողիկոսական վիճակ· կը պարունակէ երեւան նահանգը· թաղեր 225, եկեղեցիներ 340, հայաբնակութիւններ 250,000։

2. *Նախիջեւան*, եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Նախիջեւան գաւառը, թաղ· 87, եկղ· 116, հայ· 70,000։

3. *Աղեքսանդրապոլ*, եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Ախալքալաքի գաւառը, թաղ· 147, եկղ· 151, հայ· 200,000, կաթոլիկներ 6,000, բողոքականներ 500։

(*) Կը վախճանի 1930 Մայիս 8։

128. Խորէն Ա. Տփղիսեցի, ազգանուն Մուրադեան, կ'ընտրուի 1932, Նոյեմբեր 10, կը վախճանի 1938 Ապրիլ 6։

129. Գէորգ Զ. Նոր-Նախիջեւանեցի Գեղեցկեան, (ազգանուն Տեղական) 1941 Ապրիլ 12), կ'ընտրուի 1945 Յունիս 22։

4. ԿԱՐՍ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Կարս նահանգը, թաղ. 91, եկղ. 93, հայ. 65,000, կաթ. 1000։
5. ՏԱԹԵԻ, վանական թեմ. կը պարունակէ Տաթեւ գաւառը, թաղ. 87, եկղ. 100, հայ. 75,000։
6. ՏՓղԻՍ, (Թիֆլիզ) արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թիֆլիս և Ռուսաստան նահանգները, թաղ. 133, եկղ. 177, հայ. 150,000, կաթ. 4000, բոլ. 1000։
7. ԳՈՐԻ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քութայիս և Բաթում նահանգները, թաղ. 31, եկղ. 33, հայ. 40,000, կաթ. 7000։
8. ԱԽԼՑԻԽԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ախլցիխէ և Ախալքէլէք գաւառները, թաղ 71, եկղ. 67, հայ. 90,900, կաթ. 10,000։
9. ԳԱՆՋԱԿ (Էլիզավետպոլ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էլիզավետպոլ նահանգը, թաղ. 92, եկղ. 93, հայ. 100,000։
10. ՇՈՒՇԻ (Ղարաբաղ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Շուշա նահանգը, թաղ. 169, եկղ. 167, հայ. 150,000։
11. ՆՈՒԽԻ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Նուխա գաւառը, թաղ. 52, եկղ. 53, հայ. 50,000։
12. ՇԱՄԱԽԻ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Դաղստան նահանգը և Շամախի գաւառը, թաղ. 45, եկղ. 34, հայ. 60,000, կաթ. 2000։
13. ԲԱԳՈՒ, տեսչական վիճակ. կը պարունակէ Բագու նահանգի հարաւարեւելեան մասը, թաղ. 15, եկղ. 10, հայ. 30,000։
14. ԱԺՏԱՐԽԱՆ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Արեւելեան Ռուսաստան, Սիբերի և Թուրքեստան երկիրները, թաղ. 45, եկղ. 31, հայ. 70,000։
15. ՂՐՋԼԱՐ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ հարաւարեւելեան Ռուսաստանը, թաղ. 25, եկղ. 12, հայ. 60,000։
16. ԲԵՍԱՐԱԲԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ հարաւարեւմտեան Ռուսաստանը, թաղ. 19, եկղ. 13 հայ 20,000։
17. ՆՈՐ-Ն ԻՋԵՒԱՆ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հարաւային Ռուսաստանը և Դոնի երկիրը, թաղ. 40, եկղ. 34, հայ. 60,000։

18. ՊԵՏՐՈՒՐԳ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ հիւսիսային Ռուսաստանը, թաղ. 3, եկղ. 2, հայ. 4000։
19. ՄՈՍԿՈՒԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Մէջին Ռուսաստանը, թաղ. 4, եկղ. 3, հայ. 4000։
20. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ (Սպահան), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ արեւելեան Պարսկաստանը, թաղ. 98, եկղ. 70, հայ. 30,000, կաթ. 1000։
21. ԹԻՀՐԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ պարսկական Իրաք նահանգը, թաղ. 17, եկղ. 15, հայ. 7000։
22. ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ (Թաւրիզ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ատրպէճան պարսկական նահանգը, թաղ. 70, եկղ. 100, հայ. 40,000, կաթ. 400։
23. ՀԱՄԱՏԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Քիւրտիստան և Լուրիստան նահանգները, թաղ. 10, եկղ. 10, հայ. 6000, բոլ. 1000։
24. ԿԱԼԿԱԹԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հնդկաստան և Հնդկաչին երկիրները, թաղ. 20, եկղ. 10, հայ. 6000։
25. ԲԱՏԱՒԻԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Ջաւա կղզին, թաղ. 4, եկղ. 2, հայ. 4000։
26. ՍՈՒԶԱՎԱ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Պուքովինա և Մաճառաստան երկիրները, թաղ. 10, եկղ. 5, հայ. 4000, կաթ. 5000։
27. ԵՒՐՈՊԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Անգղիա, Գաղղիա, Բելգիա և Հելուետիա երկիրները, թաղ. 20, եկղ. 4, հայ. 6000, կաթ. 25,000, Լեհաստանի, Աւստրիոյ և Իտալիոյ մէջ։
28. ԱՄԵՐԻԿԱ, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հիւսիսային Ամերիկայի երկիրները, թաղ. 50, եկղ. 5, հայ. 70,000, բոլ. 5000։

Ա Թ Ո Ռ Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ

29. *ՍԻՍ* (Քօզան), կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Քօզան սանճաքը, թաղ. 10, եկղ. 7, հայ. 9000, բազ. 500։

30. *ԱՏԱՆԱ*, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ատանա, Մերսին և Իչիլի սանճաքները, թաղ. 16, եկղ. 12, հայ. 30,000, կաթ. 1000, բազ. 200։

31. *ՀԱՃԸՆ*, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հաճըն քազան, թաղ. 5, եկղ. 8, հայ. 20,000, կաթ. 1000, բազ. 700։

32. *ՓԱՅԱՍ* (Պէյէճըք), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պէյէճըքթազ սանճաքը, թաղ. 25, եկղ. 11, հայ. 11,000։

33. *ԲԵՐԻԱ* (Հալէպ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Հալէպ, Իսքէնտէրուն և Պէյլան քազանները. թաղ. 17, եկղ. 8, հայ. 15,000, կաթ. 5000, բազ. 2000։

34. *ԳԵՐՄԱՆԻԿԻԱ* (Մարաշ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մարաշ, Ալպուսան և Բազարճըք քազանները, թաղ. 35, եկղ. 24, հայ. 30,000, կաթ. 4000, բազ. 3500։

35. *ՈՒՀՆԻԱ* (Զէյթուն), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Զէյթուն և Էնեհերուն քազանները, թաղ. 18, եկղ. 14, հայ. 20,000, կաթ. 500, բազ. 500։

36. *ՖՈՆՈՒԶ*, վանական թեմ. կը պարունակէ Ֆոնուզ Նահիէն, թաղ. 6, եկղ. 10, հայ. 7000։

37. *ԱՅՆԹԱՊ*, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Այնթապ և Քիլիս քազանները, թաղ. 4, եկղ. 6, հայ. 30,000, կաթ. 1000, բազ. 4000։

38. *ԱՆՏԻՈՔ* (Անթաքիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Անթաքիա, Շուղուբ և Սահիուն քազանները, թաղ. 16, եկղ. 9, հայ. 12,000, կաթ. 2000, բազ. 1500։

39. *ՄԵԼԻՏԻՆԷ* (Մալաթիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Մալաթիա սանճաքը, թաղ. 42, եկղ. 23, հայ. 29,000, կաթ. 2000, բազ. 1000։

40. *ԵՕԶԳԱՏ* (Եւզկաթ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Եօզկաթ սանճաքը, թաղ. 46, եկղ. 43, հայ. 40,000, բազ. 1000։

41. *ԿԻՒՐԻՆ* (Քէօրէն), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քիւրին և Դանդալ քազանները, թաղ. 11, եկղ. 26, հայ. 17,000, կաթ. 500, բազ. 1000։

42. *ՏԵՓՐԻԿԻ* (Տիվրիկի), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Տիվրիկի քազան, թաղ. 11, եկղ. 19, հայ. 11,000, բազ. 300։

43. *ՏԱՐԱՆՏԻԱ* (Տարէնտէ), վանական թեմ. կը պարունակէ Տարէնտէ քազան, թաղ. 2, եկղ. 4, հայ. 7000։

Ա Թ Ո Ռ Ա Գ Թ Ա Մ Ա Ր Ա Ց

44. *ԱԳԹԱՄԱՐ*, կաթողիկոսական վիճակ. կը պարունակէ Կավաչ, Շատախ և Կարճկան քազանները, թաղ. 130, եկղ. 203, հայ. 70,000, բազ. 500։

45. *ԽԻԶԱՆ*, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Խիզան քազան, թաղ. 64, եկղ. 69. հայ. 25,000։

Ա Թ Ո Ռ Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Գ Է Մ Ի

46. *ԵՐՈՒՍԱԳԷՄ* (Քուդս), պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Քուդս և Ձէպէլը–Լիպնան սանճաքները, թաղ. 3, եկղ. 10, հայ. 3000, կաթ. 200։

47. *ՅՈՊՊԷ* (Եաֆա), առաջնական թեմ. կը պարունակէ Եաֆայի քազան, թաղ. 2, եկղ. 3, հայ. 1000։

48. *ԴԱՄԱՍԿՈՍ* (Շամ), առաջնական թեմ. կը պարունակէ Սիւրիա վիլայէթը, թաղ. 1, եկղ. 1, հայ. 2000։

49. *ՎԵՐԻՏՈՆ* (Պէյրութ), առաջնական թեմ. կը պարունակէ Պէյրութ վիլայէթը, թաղ. 4, եկղ. 5, հայ. 1000, կաթ. 300։

Ա. ԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՑ

50. *ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ* (Սթամպօլ), պատրիարքական վիճակ. կը պարունակէ Սամսպօլ վիլայէթը, թազ. 38, հկզ. 43, հայ. 150,000, կաթ. 10,000, բազ. 1000։

51. *ՆԻԿՈՄԻԴԻԱ* (Իզմիթ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Իզմիթ սանճաքը և Բազարքէօյ քազան, թազ. 34, հկզ. 40, հայ. 65,000, կաթ. 500, բազ. 600։

52. *ԱՐՄԱՇ* (Էրմէնէ), վանական թեմ. կը պարունակէ Էրմիչէ նահիյէն, թազ. 3, հկզ. 3, հայ. 5000։

53. *ԱԴՐԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍ* (Էտիրնէ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էտիրնէ, Քըրքքիլիսէ, Տէտէագաճ, Կիւմիլճինա սանճաքները, թազ. 4, հկզ. 5, հայ. 8000։

54. *ՌՈՏՈՍԹՈՑ* (Թէֆֆէրուաճ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թէքֆիւրտաղ, Կէլիպօլու, Զաթալճա և Քալայխուլթանի սանճաքները, թազ 7, հկզ. 8, հայ. 25,000։

55. *ԹԵՍԱՂՈՆԻԿԷ* (Սէլանիկ), տեղական թեմ. կը պարունակէ Սէլանիկ և Մանաստիր վիլայէթները, թազ. 12, հկզ. 2, հայ. 2000։

56. *ՊՐՈՒՍԱ* (Պուրսա), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Պուրսա սանճաքը, թազ. 7, հկզ. 8, հայ. 30,000, կաթ. 3000, բազ. 500։

57. *ՊԻԼԷՃԻԿ* (Էրթուղրուլ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրթուղրուլ սանճաքը, թազ. 10, հկզ. 12, հայ. 17,000, կաթ. 1000։

58. *ՊԱՆՈՐՄԻՈՆ* (Պանորմա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քարաճի սանճաքը, թազ. 7, հկզ. 8, հայ. 15,000, կաթ. 500։

59. *ԿՈՒՏԻՆԱ* (Քիւթահիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քէօթահիա և Ափիոն-Քարահիսար սանճաքները, թազ. 9, հկզ. 10, հայ. 18,000, կաթ. 1000, բազ. 200։

60. *ՋՄԻՒՌՆԻԱ* (Իզմիր), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Այտըն և Ձէզմիրի-Պանրըգիա վիլայէթները, թազ. 20, հկզ. 22, հայ. 25,000, կաթ. 2000, բազ. 200։

61. *ՊԱՓՂԱԳՈՆԻԱ* (Քաղճաղէզ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քաստամունի վիլայէթը, թազ. 14, հկզ. 8, հայ. 14,000։

62. *ԳԱՂԱՏԻԱ* (Էնգիւրի), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էնգիւրի և Քըրշէհիր սանճաքները, թազ. 8, հկզ. 20, հայ. 16,000, կաթ. 7000, բազ. 300։

63. *ԿԵՍԱՐԻԱ* (Քայսէրի), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քայսէրի սանճաքը, թազ. 31, հկզ. 30, հայ. 40,000, կաթ. 2000, բազ. 2000։

64. *ԻԿՈՆԻՈՆ* (Քոնիա), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քոնիա վիլայէթը, թազ. 14, հկզ. 16, հայ. 25,000։

65. *ՍԵԲԱՍՏԻԱ* (Սըվաշ), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Սըվազ սանճաքը՝ քանի մը քազաներու բացառութեամբ, թազ. 74, հկզ. 56, հայ. 80,000, կաթ. 5000, բազ. 1000։

66. *ԵԻՈՒԿԻԱ* (Թոքաթ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թօքաթ սանճաքը, թազ. 16, հկզ. 19, հայ. 21,000, կաթ. 2000, բազ. 500։

67. *ԱՄԱՍԻԱ*, եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ամասիա սանճաքը, թազ. 19, հկզ. 20, հայ. 25,000, կաթ. 500, բազ. 3000։

68. *ՆԻԿՈՊՈԼԻՍ* (Շապին-Քարահիսար), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Քարահիսարը-Շարքի սանճաքը, թազ. 41, հկզ. 35, հայ. 25,000, բազ. 200։

69. *ԱԾՊՏԵՐ*, վանական վիճակ. կը պարունակէ Էզպէմիր և Թամզարա նահիյէները, թազ. 4, հկզ. 6, հայ. 4000, բազ. 50։

70. *ՍԱՄՍՈՆ* (Ճանիկ), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ճանիկ սանճաքը, թազ. 42, հկզ. 39, հայ. 25,000, կաթ. 500, բազ. 300։

71. *ՏՐԱՊԻԶՈՆ* (Թրապուզան), եպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Թրապուզան, Կիւմիւշխանէ և Լազիստան սանճաքները, թազ. 42, հկզ. 33, հայ. 35,000, կաթ. 2000, բազ. 700։

72. *ԿԱՐԻՆ* (Էրզրում), արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Էրզրում, Խնուս, Թորթում, Իսպիր և Կիսկիմ քազաները, թազ. 90, հկզ. 89, հայ. 85,000, կաթ.

8000, բազ· 2000։

73· ԵՐԶՆԿԱ (Էրզինճեան), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Էրզինճեան, Ռաֆֆահիէ և Բուզիլյան քաղաքները, թազ· 37, եկղ· 44, հայ· 30,000, բազ· 500։

74· ԲԱԲԵՐԴ (Պայպուրդ), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Պայպուրդ քաղաքն, թազ· 30, եկղ· 31, հայ· 17,000։

75· ԲԱՍԻՆ (Հասանփալէ), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Բասէնիլէր քաղաքն, թազ· 30, եկղ· 19, հայ· 10,000, կաթ· 500։

76· ԴԵՐՋԱՆ (Թէրճան), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Թէրճան քաղաքն, թազ· 38, եկղ· 33, հայ· 15,000։

77· ԿԱՄԱԽ (Քէմախ), վանական վիճակ· կը պարունակէ Քէմախ և Քեբուչայ քաղաքները, թազ· 19, եկղ· 21, հայ· 10,000, բազ· 200։

78· ԽՈՐՋԵԱՆ (Քղէ), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Քղի քաղաքն, թազ· 56, եկղ· 51, հայ· 24,000, բազ· 1000։

79· ԲԱԴՐԵԻԱՆԴ (Պայաղիտ), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Պայազիտ սանճաքը, թազ· 50, եկղ· 32, հայ· 14,000, կաթ· 1000, բազ· 200։

80· ՎԱՆ, արքեպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Վան, Մահմուտիէ, Արճէշ և Ալճավազ քաղաքները, թազ· 108, եկղ· 130, հայ· 100,000, կաթ· 500, բազ· 200։

81· ԼԻՄ-ԿՏՈՒՑ, վանական վիճակ· կը պարունակէ Թիմար Նահիէն, թազ· 28, եկղ· 32, հայ· 11,000։

82· ԱՂԲԱԿ (Պաղտալէ), վանական վիճակ· կը պարունակէ Հէքքիարի սանճաքը, թազ· 20, եկղ· 23, հայ· 10,000։

83· ԲԱՂԷՇ (Պիթլիս), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Պիթլիս, Ախլաթ, և Մօսիքի քաղաքները, թազ· 80, եկղ· 98, հայ· 50,000, կաթ· 500, բազ· 1000։

84· ՏԱՐՕՆ (Մուշ), արքեպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Մուշ և կինճ սանճաքները, թազ· 332, եկղ· 230, հայ· 90,000, կաթ· 3000, բազ· 1000։

85· ՍՂԵՐԴ (Սէյրդ), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Սէյրթ սանճաքը, թազ· 50, եկղ· 34, հայ· 25,000, կաթ· 500։

86· ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ (Տիարպէքիր), արքեպիսկոպոսական վիճակ·

կը պարունակէ Տիարպէքիր և Մերտին սանճաքները, թազ· 42, եկղ· 50, հայ· 50,000, կաթ· 10·000, բազ· 1000։

87· ԲԱԼԱՀՈՎԻՏ (Բալու), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Բալու քաղաքն, թազ· 41, եկղ· 40, հայ· 25,000, բազ· 300։

88· ԱՐՂՆԻ (Էրկինէ), վանական վիճակ· կը պարունակէ Էրկինէ և Մաամէն քաղաքները, թազ· 9, եկղ· 10, հայ· 6000, կաթ· 500, բազ· 200։

89· ՋՆՌՈՒԾ (Զէյթիւն), վանական վիճակ· կը պարունակէ Զերմիկ քաղաքն, թազ· 3, եկղ· 4, հայ· 5000, բազ· 200։

90· ԽԱՐԲԵՐԴ (Խարբերդ), արքեպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Մամուրէթիւլազիզ, Խարբերդ, կապան և Փիւթիւրկէ քաղաքները, թազ· 72, եկղ· 75, հայ· 55,000, կաթ· 2000, բազ· 4000։

91· ԱԿՆ (Էկին), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Էկին քաղաքն, թազ· 7, եկղ· 12, հայ· 12,000, բազ· 200։

92· ԱՐԱԲԿԻՐ (Ափափքիր), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Արապքիր քաղաքն, թազ· 16, եկղ· 20, հայ· 18,000, կաթ· 500, բազ· 1000։

93· ՋՄՇԿԱԾԱԳ (Զիմիշկէզէք), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Զիմիշկէզէք քաղաքն, թազ· 31, եկղ· 22, հայ· 10,000։

94· ՋԱՐՍԱՆՃԱՔ (Խնուս), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Տէրսիմի սանճաքը՝ մէկ քաղաքի բացառութեամբ, թազ· 60, եկղ· 50, հայ· 18,000, բազ· 500։

95· ԵԴԵՍԻԱ (Ուրֆա), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Ուրֆա և Զօր սանճաքները· թազ· 16, եկղ· 10, հայ· 24,000, կաթ· 1000, բազ· 800։

96· ԲԱԲԵԼՈՆ (Պաղտատ), եպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Պաղտատ, Պասրա և Մուսուլ վիլայէթները, թազ· 4, եկղ· 3, հայ· 5000, կաթ· 1000։

97· ԿԻՊՐՈՍ (Դըպրըզ), վանական թեմ· կը պարունակէ Կիպրոս կղզին, թազ, 2· եկղ· 3, հայ· 1000։

98· ԵԳԻՊՏՈՍ (Մըսըր), արքեպիսկոպոսական վիճակ· կը պարունակէ Եգիպտոսի փոխարքայութիւնը, թազ· 10, եկղ· 5, հայ· 24,000, կաթ· 1500։

99· ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ· կը պարու-

նակէ Պուլկարիոյ թագաւորութիւնը, թաղ. 15, եկղ. 10, հայ. 25,000։

100. ՌՈՒՄԱՆԻԱ, արքեպիսկոպոսական վիճակ. կը պարունակէ Ռումանիոյ թագաւորութիւնը, թաղ. 17, եկղ. 15, հայ. 20,000։

101. ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ, տեսչական թեմ. կը պարունակէ Յունաստանի թագաւորութիւնը, թաղ. 4, եկղ. 1, հայ. 1000։

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ԱԹՈՌ ԼՋՄԻԱԾՆԻ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 7, եպիսկոպոսական 12, վանական 1, տեսչական 7, թաղօրայք 1579, եկեղեցիք 1650, հայադաւանք 1,792,000, կաթոլիկք 60,400, բողոքականք 7500։

ԱԹՈՌ ԿԻԼԻԿԻՈՅ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, արքեպիսկոպոսական 2, եպիսկոպոսական 10, վանական 2, թաղօրայք 267, եկեղեցիք 224, հայադաւանք 279,000, կաթոլիկք 17,000, բողոքականք 16,200։

ԱԹՈՌ ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 1, եպիսկոպոսական 1, թաղօրայք 194, եկեղեցիք 272, հայադաւանք 95,000, բողոքականք 500։

ԱԹՈՌ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ. վիճակք՝ պատրիարքական 1, տեսչական 3, թաղօրայք 10, եկեղեցիք 18, հայադաւանք 7000, կաթոլիկք 500։

ԱԹՈՌ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ. վիճակք՝ պատրիարքական 1, արքեպիսկոպոսական 14, եպիսկոպոսական 27, վանական 8, տեսչական 2, թաղօրայք 1773, եկեղեցիք 1641, հայադաւանք 1,460,000, կաթոլիկք 67,500, բողոքականք 24,850։

ՇԱՄԱԳՈՒՄԱՐ. վիճակք՝ կաթողիկոսական 3, պատրիարքական 2, արքեպիսկոպոսական 23, եպիսկոպոսական 50, վանական 11, տեսչական 12, թաղօրայք 3914, եկեղեցիք 3805, հայադաւանք 3,633,000, կաթոլիկք 146,000 բողոքականք 49,050։

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ) (*)

Ա. ՄԱՍ 1841—1879

1841 Փետրուար 11—23
Օրմանեան կը ծնի Կ. Պոլսոյ Բերա թաղին մէջ։

1841 Փետրուար 18—2 Mars
կը մկրտուի Պօղոս անունով։

1848 Նոյեմբեր 15—27
կը դրուի Հայր Ամենասի դպրոցը, որ բացուած էր Կ. Պոլսոյ մէջ, Զէօփլիք-Զէչմէ փողոցին վրայ։

1851 Մայիս 13—25
Դիւռ տասը տարեկան տղեկ՝ կը մեկնի Կ. Պոլսէն և Հռոմ կը հասնի Մայիս 25—26 Յունիս և կը մտնէ Անտոնեանց Ս. Լուսաւորիչ վանքը։
Յունիս 2—14
Շաբաթ երեկոյ կրօնաւորական սքեմ կը հագնի։

1855 Դեկտեմբեր 26—6 Յունուար 1856
Նորընծայ կ'օրհնուի՝ վանահայր կղեմէս Միքայէլեանի ձեռքով և կ'անուանուի Մաղաքիա։

1858 Յունուար 12—24
Կրօնաւոր կ'օրհնուի նոյն վանահօր ձեռքով, և կը կոչուի «Եղբայր Մաղաքիա Օրմանեան Միաբնի Անտոնեան»։ Կրօնաւորութիւնէ հաքը կը յաճախէ Վաւրիկանեան դպրոցը՝ իր լսած-ներէնը զօրացնելու ճարտասանութեան դասարանին մէջ։ Կ'անցնի Ս. Ապոլինարի դպրոցը՝ նոյն տարին Նոյեմբերին։

1860 Ապրիլ 17—29
Կ'ընդունի դպրութեան չորս աստիճանները։

(*) Առնուած Ս. Հեղինակին ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ գիրքին Գ. հատորէն։
ԽՆԹ. ՀՐԱՏ.

1863 Յունիս 16—28

Կը ձեռնադրուի կիսատարկաւագ և սարկաւագ։

Օգոստոս 11—23

Քահանայ կը ձեռնադրուի Հիւբմիւզեան Եդուարդ Արքեպիսկոպոսէն։

1865 Մայիս 27—8 Յունիս

Աստուածաբանութեան հրապարակային քննութիւնը կ՚անցնէ յաջողութեամբ և Օգոստոս 22—3 Սեպտեմբերին կը սկսի մագիստրոսութեան պաշտօնական ատիճանը և ծխական օրհնութիւնը։ Հոկտեմբեր 27—9 Նոյեմբերին հայերէնի ուսուցիչ կը նշանակուի Պրոպականդայի Դպրանոցին։

1866 Յունուար 19—31

Կը մեկնի Հռոմէն և կը հասնի Պոլիս Փետրուար 5—17-ին, 15 տարի անընդհատ Հռոմ մնալէ յետոյ։ Յունուար 26—7 Փետրուար *այդ ճամբորդութեան մէջոցին առաջին անգամ կ՚այցելէ Վենետիկ։* Փետրուար 8—20-ին *քարտուզար կը նշանակուի Անատոլեան Միաբանութեան Աբբահօր Գազանճեան Սուքիաս Եպս.ի։*

1867 Յունիս 5—17

Տեսուչ և ուսուցիչ կը նշանակուի Թագսիմի Անատոլեանց վարժարանին։ Սեպտեմբեր 20—2 Հոկտեմբերին *Կ. Պոլսէն կը մեկնի Գազանճեանի հետ դէպ ի Հռոմ, իբրեւ* 20 *ամիս Կ. Պոլիս մնալէ յետոյ։ Հռոմ կը հասնին Հոկտեմբեր 15—27-ին։*

1868 Օգոստոս 21—1 Սեպտեմբեր

Կը սահմանայ իմաստասիրութեան, Աստուածաբանութեան և Եկեղեցական Իրաւագիտութեան երեք ճիւղերուն միանգամայն Մագիստրոսութեան ատիճանը. և Օգոստոս 24—4 Սեպտեմբերին *անդամ կ՚ընտրուի Հռոմի Աստուածաբանական կամարին (Ակադեմիկուս)։ Հոկտեմբեր 17—29-ին կը մեկնի Հռոմէն և կը հասնի Պոլիս Հոկտեմբեր 25—6 Նոյեմբերին։*

1869 Նոյեմբեր 6—18

Դարձեալ կ՚անցնի Հռոմ Գազանճեանի հետ՝ ներկայ գտնուելու Վատիկանեան ժողովին։ Նոյեմբեր 26—8 Դեկտեմբերին *բացում Վատիկանեան ժողովին, որուն կը մասնակցի Օրմանեան իբր Աստուածաբան՝ Գազանճեանի և քանի մը եպիսկոպոսներու հետ։*

1870 Ապրիլ 19—1 Մայիս

Գազանճեանի հետ կը փախչին Հռոմէն — Պապական հալածանքէն — և կը հասնին Պոլիս Մայիս 17—29-ին։ — Օգոստոս 18—30-ին *կը հրատարակէ Հայ Արեւելեան Կաթոլիկեայ խաւլերէն գիրքը։* Սեպտեմբեր 11—23-ին *Պապական Ռեվէրսուրուս կոնդակը և յարակից պաշտօնագիրները կը թարգմանէ Ֆրանսերէնի և կը հրատարակէ։* Սեպտեմբեր 16—28-ին *տեսուչ և ուսուցիչ կը նշանակուի Օրթաքէօյի Անատոլեան վարժարանին։*

1871 Ապրիլ 26—6 Մայիս

Կ. Պոլսէն դարձեալ կը մեկնի դէպ ի Հռոմ, քաղաքային տարազով, իբրեւ Պրոֆ. Օրմանեան կամ Օրմանեան Էֆենտի, Անատոլեանց վանքը ծախելու և ուրիշ գործեր կարգադրելու համար։ կը հասնի հոն Ապրիլ 29—11 Մայիսին։

1872

Կը հրատարակէ Ռեվէրսուրուս կամ Հայէ եւ Պապութիւն՝ խաւլերէն, իսկ Արեւելեան կաթոլիկաց կրօնական ազատութիւնը եւ քաղաքական իրաւունքները՝ Ֆրանսերէն գործերը։

1873

Կը հրատարակէ Վատիկան եւ Հայէ Ֆրանսերէն գործը, որ նախորդ երկուքի հետ արգիլեալ գիրքերու ցանկը (ինդէքս) կ՚անցնի 1884 Յունիս 28—10 Յուլիսին։

1874 Նոյեմբեր 10—22

Երկրորդ անգամ կ՚այցելէ Վենետիկ, Մ. Ղազար։

1875 Յունուար 24—5 Փետրուար

Կը տեսակցի Զօր. Կարիպալտիի հետ։ Mars 20—1 Ապրիլ *կը հիւանդանայ մենինգիթով, իբրեւ հետեւանք ուժասպառ աշխատութեան, և բժշկական խորհուրդով կը ճամբորդէ Եւրոպայի մէջ. և այս առիթով կը տեսնուի Տոլինկէրի և այլոց հետ։*

1876 Ապրիլ 6—18

Կը սորտագրէ Հռոմի մէջ Անատոլեանց վանքին վաճառման 100,000 *ֆրանքի մատրնակը։* Մայիս 7—15-ին *կը վերադառնայ Կ. Պոլիս և կրկին կը հաստի սքեմը։*

1877 Փետրուար 11—23, Ուրբաթ

Առաջին անգամ կը ներկայանայ Ներսէս Պատրիարքին։

1878 Օգոստոս 17—29

Վերատեսուչ կը նշանակուի Ղալաթիոյ Ազգային Մատենադարանին։

◆

Բ. ՄԱՍ 1879—1918

1879 Հոկտեմբեր 28—9 Նոյեմբեր, Կիրակի, Գիւս Խաչ

Օրմանեան պաշտօնապէս և մեծ հանդիսութեամբ կ'ընդունուի Հայց. եկեղեցւոյ ծոցը Ներսէս Պատրիարքի կողմէն, կ. Պոլիս հայ-հռոմէադաւան հասարակութենէն 45 այր և 30 տիկիններու հետ, և Գում-Գաբուի Մայր եկեղեցւոյն մէջ կը տանայ Ծայրագոյն վարդապետութեան աստիճանները վարժապետանի ձեռքով։ Հոկտեմբեր 31—12 Նոյեմբերին քարոզիչ կը կարգուի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն։

1880 Մարտի մէջ

Անդամ կ'ըլլայ Վանօրէից խորհուրդին։ Ապրիլ 2—14-ին *Առաջնորդ կ'ընտրուի կարնոյ, ուր կը հասնի* Մայիս 29—10 Յունիսին։

1881 Հոկտեմբեր 7—19

կարնոյ մէջ կը բացուի Սանասարեան վարժարանը, որու տեսչական մարմնին նախագահ կը նշանակուի։

1882 Օգոստոս 13—25

կարճնէն կ'անցնի Մուշ, իբրեւ քննիչ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէն Օգոստոսի առաջին կիսուն։ Հայ Ցեղափոխական կազմակերպութիւնը կը սկսի կարնոյ մէջ, և Նոյեմբեր 26—8 Դեկտեմբերին, Մելքիսեդեկ քհնյ. Տէր-Մելքիսեդեկեանի դէմ արտայայտուած հակակիր ցոյց մը պատճառ կ'ըլլայ, որ ծայր տայ Կարճոյ Տագնապը, Հայեր բանտարկուին և Օրմանեան ալ կասկածելի դառնայ։

1883 Ապրիլ 5—17

Օրմանեան ինքնաբերաբար կ. Պոլիս կը հասնի՝ կարնոյ Տագնապին առաջքն առնելու համար, և կը յաջողի։

1884 Յունիս 22—4 Յուլիս

Մօտ 35 բանտարկեալներ ազատ կ'արձակուին կարնոյ մէջ։ Սեպտեմբեր 24—6 Հոկտեմբեր *Օրմանեան կը մեկնի կ. Պոլսէն և կարին կը հասնի լուիկ-ինջիկ* Հոկտեմբեր 9—21-ին։ Հոկտեմբեր 26—7 Նոյեմբեր *Ներսէս Պատրիարք կը վախճանի։*

1885 Դեկտեմբեր 2—14

Մէճիտիէի Գ.րդ կարգի պատուանշանը կը տանայ Յարութիւն

Պատրիարքի միջնորդութեամբ։ Յուլիս 12—24-ին *Մկրտիչ Սանասարեան կաթին կու գայ՝ էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետեանի հետ, որ մօտէն կը ծանօթանայ Օրմանեանի։*

1886 Յունիս 9—20

Էջմիածնի մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Մակար Կաթողիկոսէն՝ Գարեգին Սրուանձտեանցի և այլոց հետ։ Յունիս 26—8 Յուլիս — Օգոստոս 23—4 Սեպտեմբեր *Էջմիածնէն ուղղակի վան և այլն կ'երթայ, Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ իբրեւ քննիչ և կը վերադառնայ կարին։* Սեպտեմբեր 5—17-ին *կարապետ եղեռնոց կարին կու գայ՝ մօտէն տեսնելու Սանասարեան վարժարանը։*

1887 Յուլիս 6—18

Օրմանեան կը թողու կարնոյ առաջնորդութիւնը Մակար Կաթողիկոսի հրամանով և կը կոչուի էջմիածին, Գէորգեան ճեմարանին մէջ աստուածաբանութիւն դասախօսելու։ Եւ կ. Պոլսէն անցնելով էջմիածին կը հասնի Սեպտեմբեր 3—15-ին, *և առաջին դասախօսութիւնը կը սկսի* Սեպտեմբեր 21—3 Հոկտեմբերին։

1888 Յուլիս

կը սիրտուի հեռանալ էջմիածնէն կառավարական ճնշումով, ներսէն նիւթուած դաւի մը վրայ, և կ'երթայ Կոստանդնուպոլիս։ Սեպտեմբեր 29—11 Հոկտեմբեր *Արմաշու վանահայր Խորէն Եպս. Աչըգեան Պատրիարք կ'ընտրուի կ. Պոլսոյ, և կը սկսի մշակուիլ Արմաշի մէջ եկեղեցական վարժարան մը հաստատելու գաղափարը։* Նոյեմբեր 30—12 Դեկտեմբերին *կը կազմուի եկեղեցական Վարժարանի պատրաստութեան Յանձնաժողովը կ. Պոլսոյ մէջ։*

1889 Յունիս 7—19

Օրմանեան տեսուչ կը նշանակուի Արմաշի մէջ հաստատուելիք եկեղեցական Վարժարանին։ Սեպտեմբեր 18—30-ին *Արմաշի մէջ կը կատարուի եկեղեցական Վարժարանին բացման հանդէսը մէկ դասարանով։* Հոկտեմբերին *Դուրեան եղիշէ Ծ. Վարդապետ ուսուցչական պաշտօնով կը մտնէ եկեղեցական Վարժարան։* — Հոկտեմբեր 2—14-ին *դասերը կը սկսին։*

1890 Յունուար 10—22

եկեղեցական Վարժարանի Խնամակալութեան նիստին մէջ կը վաւերացուի Դպրեվանքի անունը՝ Օրմանեանի առաջարկու-

թեամբ, և կը դադրի Եկեղեցական Վարժարան կոչումը։ Սեպտեմբեր 28—10 Հոկտեմբեր Օրմանեան դպրեվանքի առաջին դասարանի ինը աշակերտներուն։

1892 Մայիս 1—13

Օրմանեան հետ ի հետ կը հասնի Էջմիածին, իբրեւ պատգամաւոր Աչըգեան Խոշէն Պատրիարքի կողմէն, կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու։ 1892 Մայիս 5—17-ին Խրիմեան Մկրտիչ Արքեպս. 72 տարեկան, կ'ընտրուի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ 72 պատգամաւորներու միաձայն քուէով։ Մայիս 8—20, Օրմանեան կը մեկնի Երեւանէն, Պոլիս կը հասնի Մայիս 16—28-ին, և Արմաշ՝ Մայիս 20—1 Յունիսին։ Լոյս կը տեսնէ Դպրեվանքին ՄԱՍԻՍ կրօնաթերթը՝ Յունիս 1—13-ին։ Ինը գիւրներէն հօթը տարկաւագ կը ձեռնադրէ Սեպտեմբեր 17—25-ին։ — Հոկտեմբերին Դպրեվանքի երրորդ տարւոյն սկիզբը՝ Դուբեան եղիշէ Ծ. վարդապետ կը նշանակուի Ներքին-Տետուչ Դպրեվանուց։

1895 Յունիս 18—30

Օրմանեան քահանայ կը ձեռնադրէ հօթը տարկաւագները և աթեղայ կ'օրհնէ զանոնք։ Մայիս 26—7 Յունիս-իին վարդապետութեան մասնաւոր գաւազանի իշխանութիւն կու տայ հօթը աթեղաներուն։

1896 Յուլիս 18—30

Արձակուրդի առթիւ Կ. Պոլիս կ'իջնէ Արմաշէն։ — Յուլիս 22—3 Օգոստոսին Իզմիրլեան Մաթէոս Պատրիարք կը հրաժարի, և Զամիչեան Բարթողիմէոս Արքեպս. Տեղապահ կ'ընտրուի։— Օգոստոս 14—26, Դ., երբ Օրմանեան կը գանուէր Ղալաթիա Առեւելի խմբագրատունը, նորընծայ Մուշեղ և Ազան վարդապետներուն հետ, ՄԱՍԻՍի տպագրութեան գործով, կէսօրին տեղի կ'ունենայ «Պանճայի Դեպքը»։ Օրմանեան պատուհանէն կը դիտէ բիրերով զինուած թիւրք-քիւրտ խուժանը և տեղի ունեցող հայկական կոտորածը։ Խմբագրատունը ապահով չեն զգար, դուրս կ'ելլեն դիակներու վրայէն անցնելով և գրեթէ հրաշքով կը հասնին Բերա իրենց տունը։ Օգոստոս 16—28-ին Ուրբաթ օրը միայն կը դադրի կոտորածը բարձրագոյն հրամանով։ — Սեպտեմբեր 10—22-ին կը վերադառնայ Արմաշ։ Այդ միջոցին է որ կը բանտարկուի Դպրեվանքին խնամակալ-բարերարը Աբիկ էֆ. Ունճեան կ. Պոլսոյ

մէջ։ — Սեպտեմբեր 15—27 Խաչվերացի կիրակին, երկրորդ դասարանի չորս սարկաւագները քահանայ կը ձեռնադրէ և աթեղայ կ'օրհնէ։ Սեպտեմբեր 18—30 առաջին դասարանի վարդապետներէն ոմանք Կ. Պոլիս կը յղուին, Դպրեվանքին նիւթական անձկութեան պատճառով։— Հոկտեմբեր 14—26-ին Դպրեվանքը Զաւէն վարդապետին յանձնելով՝ Օրմանեան կը մեկնի Արմաշէն Դուբեանի հետ, և հետեւեալ օրը կը հասնին Կ. Պոլիս։— Այդ միջոցին է, որ Տեղապահ Զամիչեան և Վարչութեան տեղապահ Նուբեան Ցովհ. էֆ. կը յայտարարեն Օրմանեանի թէ Դպրեվանքին Հոգւոցը ըսուած է, և կը պահանջեն իր գրաւոր հրաժարականը, զոր կու տայ ստիպուած, և արտօնութիւն և դիւրութիւն կը խնդրէ Տեղապահէն՝ Եգիպտոս երթալու իր քրոջ մօտ։ Հոկտեմբեր 31—12 Նոյեմբերին Ազգ. Ընդհ. Ժողովի կողմէն Օրմանեան անդամ կ'ընտրուի Կրօնական Ժողովին։

1896 Նոյեմբեր 6—18։

Օրմանեան Պատրիարք կ'ընտրուի Ազգ. Ընդհ. Ժողովին մէջ, ներկայ 62 երեսփոխաններու 48-ին քուէով։ Նոյեմբեր 17—29-ին Սուլթան Համիտ կը վաւերացնէ Օրմանեանի ընտրութիւնը։ Նոյեմբեր 23—5 Դեկտեմբերին Շաբաթ երեկոյ կ'ընդունուի կայսեր ներկայութեան։ իսկ Նոյեմբեր 26—8 Դեկտեմբերին Բ. Դուռ կ'երթայ և կ'այցելէ նախարարութեանց։ Նոյեմբեր 27—9 Դեկտեմբերին առաջին անգամ կը նախագահէ խառն Ժողովին։ Նոյեմբեր 28—10 Դեկտեմբերին «Բաղդատական» անունով բանտարկուած և դատապարտուած Հայերու ներումը կը խնդրէ Սուլթան Համիտէն, և Դեկտեմբեր 10—22-ին 1200-է աւելի բանտարկեալներ ազատ կ'արձակուին. իսկ մահուան դատապարտուած 30 Հայերու ալ պատիժը կը փոխուի բանտարկութեան։ Դեկտեմբերին մէջ, Օրմանեան իր պատասխանատուութեան տակ կը կազմակերպէ նպաստից գործը։

1897 Յունուար 6—18

Ծնունդին Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներուն մէջ կը կարդացուի Օրմանեան Մաղաքիա Պատրիարքի անդրանիկ կոնդակը, որ գրուած էր Նոյեմբեր 30—12 Դեկտեմբերին։ Ցունուարի կիսուն Դուբեան եղիշէ Ծ. վարդապետ կը սահմանէ Դպրեվանքի վերատեսչութիւնը և Արմաշի փոխ-վանահայրութիւնը, և Զամիչեանի «Հոգւոցը ըսուած է» յայտարարած Դպրեվան-

քը յարութիւն կ'առնէ։ Mars 7—19 տեղի կ'ունենայ Եւդոկիոյ կոտորածը և ընդհանուր ձերբակալութիւններ կ'ըլլան։ Ասիկա հայկական վերջին կոտորածը կ'ըլլայ Օրմանեանի պատրիարքութեան սկիզբը, որ կը յաջողի 72 հոգի պատժել տալ Ջարդարարներէն, և 1895-ին Տրապիզոնէն սկսած ջարդերու շարքը կը վերջանայ Եւդոկիոյ ջարդով։ Օգոստոս 6—18, Դե. կեսօրին Բ. Դուռ ռումբ կը պայթեցնէն, երբ Օրմանեան Ղալաթիոյ խորհրդարանին մէջ կը նախագահէր վարչութեան նիստին։ Անմիջապէս կայսերական պալատ կ'երթայ և կը խնդրէ որ չանցաւորներ միայն փնտռուին և ընդհանուր ձերբակալութիւններ տեղի չունենան։ — Սեպտեմբեր 21—3 Հոկտեմբեր Ծայրագոյն վարդապետութեան ատենաններդը կու տայ Դպրեվանքի առաջին դասարանի վարդապետներուն, Կ. Պոլիս Գում-Գաբուի Մայր-եկեղեցւոյն մէջ։

1898 Ապրիլ 15—27

Կ. Պոլսոյ մէջ պետական վարժարաններուն ձրի ընդունիլ կու տայ 35 հայ պատանիներ։ — Մայիս 6—19-ին Սուլթան Համիտէն նուէր կը ատենայ Խոզիւլի մէջ յարքունիս գրաւուած ճէզայիրլիան ապարանքը՝ Գալֆայեան Որբանոցը ընդարձակելու համար։ Օգոստոս 20—1 Սեպտեմբերին Օրմանեան՝ Ազգ. Հիւանդանոցին օրական պարէնը բարձրացնել կու տայ 600 քաշ հացի և 150 քաշ միսի։ Հոկտեմբեր 25, Գիւղ Խայի կիրակին՝ Դուբեան Իջմիածնի մէջ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Դպրեվանքի Աթոռին՝ Խրիմեան Մկրտիչ Կաթողիկոսէն, Օրմանեանի ընծայականով։

1899 Սեպտեմբեր 27—9 Հոկտեմբեր

Օրմանեան իր գրաւոր և պատճառաբանեալ հրաժարականը կը ներկայացնէ Բ. Դուռ՝ մասնաւորապէս Հայոց դէմ ի գործ դրուած խստութեանց առիթով։

1900 Յունուար 10—22-ին

Պարսից Շահը Շիյրի Խուրշիտ Ա. ատենաններդը կու տայ Օրմանեանին։ Mars 8—21-ին Օրմանեան կը կրկնէ իր հրաժարականը։ Օգոստոս 19—31-ին Սուլթան Համիտ Ա. կարգի Օսմանիէ կու տայ Օրմանեանի։ Սեպտեմբեր 10—23-ին Օրմանեան ատոը հայ պատանիներ ձրի ընդունիլ կու տայ Սուլթանիէ վարժարանը։ — Դեկտեմբեր 1—14-ին վարչութեան նիստին մէջ որոշել կու տայ Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութիւնը։

1901 Դեկտեմբեր 8—21

Կը ատենայ Իմբիյազի արծաթ և ոսկի մետալները։

1902 Ապրիլ 2—15

Կը ատենայ ականակուռ Օսմանիյէ։ — Հոկտեմբեր 12—25, Ատենայի մէջ Կիլիկիոյ կաթողիկոս կ'ընտրուի Սահակ եպս. Խապայեան՝ պատրիարքական պատուիրակ կէօմրիւքճեան Մովսէս եպս.ի նախագահած ընտրողական ժողովի կողմէն, և Սուլթան Համիտ կը հաստատէ այս ընտրութիւնը Դեկտեմբեր 9—22-ին։ Դեկտեմբեր 28—10 Յունուար 1903-ին, Օրմանեան իր ջանքերով և Սմբատեանի ծախքով վերանորոգուած Գում-Գաբուի Մայր եկեղեցւոյ օրհնութիւնը կը կատարէ։

1903 Յունուար 6—19

Ծննդեան առաուն, Գում-Գաբուի Մայր եկեղեցւոյ մէջ, կարնեցի Յակոբ Խաչիկեան, դաշնակցական երիտասարդ մը, մահափորձ կը կատարէ ռէվոլվէրով պատարագիչ Օրմանեանի վրայ, թափօրին սկիզբը. բայց միայն կը վիրաւորուի ուսէն։

1903 Յուլիս 16—1905

Ռուսիոյ մէջ, կովկասի կառավարչապետ ահաբեկիչ իշխան Կալիցինի կողմէ չղացուած, Ներքին Գործոց նախարար՝ Պլէվէնի քաջալերուած և Նիկոլա Բ. ցարէն վաւերացած՝ Հայոց եկեղեցական կալուածոց գրաւման օրինագծին դէմ պայքարող համահայկական ձեռնարկներուն մէջ, Օրմանեան պատրիարք կը կատարէ ամենագործօն դեր՝ ամէն օրինաւոր ուխտուն միջոցներով, արտապնդող ու թելադրական նամակներով՝ Խրիմեան Կաթողիկոսին ուղարկուած, զանազան թղթակցութիւններով՝ ցարին և Պոլսոյ ռուսական դեսպանին ուղղուած և ազդու գրութիւններով՝ եւրոպական և ամերիկեան նախարարութեանց, դեսպանութեանց, լրագիրներու և հանդէսներու խմբագրութեանց չղացած։

1906 Փետրուար 10—23

Կը կատարէ Ազգ. Հիւանդանոցին Ս. Փրկիչ նորաշէն եկեղեցւոյն հիմնօրհնէքը։ — Յունիս 16—29-ին դարձեալ հրաժարականն կու տայ կառավարութեան՝ վարչութեան կազմութեան դէմ հանուած պաշտօնական դժուարութեանց համար, որ էր՝ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը։ Բայց կը յաջողի պատճառել Սուլթան Համիտէն, և իր անուան տօնին առիթով, Յուլիս 25—7 Օգոստոսին, Ընդհանուր ժողով կը գումարէ Պատրիարքարանին մէջ և ընտրել կու տայ վար-

չութիւնը։

1908 Յուլիս 10—23

Հռչակուի Օսմանեան Սահմանադրութեան։ Յուլիս 16—29-ին Օրմանեան կը բռնագաւառի հրաժարիլ պատրիարքութենէն Ղալաթիոյ խորհրդարանին մէջ, և Դուրեան եղիչէ Սրբազան տեղապահ կ'ընտրուի։ Յուլիս 25—7 Օգոստոսին կը կատարուի Օրմանեանի անձին դէմ յաւէտ ամօթալի և դառապարտելի խայտառակութիւնը Բերայէն մինչեւ Գում-Գարու, կարգ մը հրահանգուած ատանակներու կողմէ, և Իթթիհատի գլխաւորները Գում-Գաբուի պատրիարքարանը կու գան, ցաւ կը յայտնեն եղածին, կը ցրուեն ցուցարարները և կը պաչպանեն իր կեանքը՝ վերադարձնելով դինքն իր տունը Բերա։ — Հոկտեմբեր 22—3 Նոյեմբերին Իզմիրլեան վերատին Պատրիարք կ'ընտրուի, և Նոյեմբեր 1—14-ին ալ կաթողիկոսական առաջին ընտրելի կ'ըլլայ։ Նոյեմբեր 7—20-ին, Ընդհ. ժողովոյ նիստին մէջ, որուն կը նախագահէր Իզմիրլեան, պաչօնապէս կ'ամբաստանուի Օրմանեան. և այս դէպքը ա՛յնքան կ'ազդէ Օրմանեանի վրայ, որ դէմքի կաթուած կ'ունենայ Նոյեմբեր 10—23-ին։

1909 Մայիս 18—31

Իզմիրլեան ընտրեալ կաթողիկոս և Օրմանեան ամբաստանեալ նախորդ Պատրիարք, կը տեսակցին Բերա Թոգաթլեան պանդոկին մէջ, և Իզմիրլեան ցաւ կը յայտնէ եղածին համար։

1910

կը տպագրէ Կ. Պոլիս Մաղաքիա Արքեպիսկոպոսի Օրմանեան Ցիշատակագիրք Երկոտասնամեայ Պատրիարքութեան դործը, բայց չի հրատարակեր։ Դեկտեմբեր 8—21-ին Բերայի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյն պահակից տունը 4000 Օսմ. ոսկիի գնել կու տայ իր կնքահօր որդւոյն Յակոբ Փափազեանի և նորոգել կու տայ այդ եկեղեցւոյն, և պատը վերցուելով՝ տունը կը միացուի եկեղեցւոյ բակին և կ'ըլլայ մանկապարտէզ։

1911 Փետրուար 11—24

Կ'աւարտի ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄԻՆ տպագրութիւնը։ Ապրիլ 30—13 Մայիսին կը հրատարակէ ֆրանսերէն ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ։ Դեկտեմբեր 2—15-ին Դուրեան Սրբազան կ'ընտրուի պատրիարք Թիւրքիոյ Հայոց։

1912 Օգոստոս 1—14

Օրմանեան կը հրատարակէ ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ Ա. հատորի առաջին պրակը։ Դեկտեմբեր 2—15-ին պատրիարք կ'ընտրուի Պրուսայի առաջնորդ՝ Արշարունի Յովհաննէս Եպիսկոպոս։ — Դեկտեմբեր 21—2 Յունուար 1913-ին Օրմանեանի մասին յերիւրուած ամբաստանութիւնները կը հերքուին և Օրմանեան անպարտ կը հռչակուի Արշարունի Պատրիարքի նախագահած Ընդհ. ժողովին միաձայն քուէովը։

1914 Մայիս 6—9, Գ.

Օրմանեան երուսաղէմ կը հասնի, Պոլսէն մեկնելով Ապրիլ 26—6 Մայիսին, իբրեւ լիազօր Պատուիրակ Ազգ. Պատրիարքարանի կողմէ, Գէորգ Կիւրեղեանի և Վահան Թէքէեանի հետ, «երուսաղէմի խնդիրը վերջացնելու և երուսաղէմը կարդադրելու, (ըսել կ'ուզէ անշուշտ՝ վանքին խաղաղութիւնը վերահաստատելու և զայն բարեկարգելու համար. Հrs.) յանձնարարութեամբ»։

1915—1917

Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանին մէջ Աստուածաբանութիւն կ'ուսուցանէ։ — կը գրէ ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ Գ. հատորը։

1917 Նոյեմբեր 13—26

Սահակ Կաթողիկոսի և ա՛յլ եկեղեցականաց հետ կը տարադրուի Դամասկոս։ Այս միջոցին կը լրացնէ իր ԽՈՀՔ ԵՒ ԽՕՍՔ գործը։

1918 Մայիսի մէջ

Օրմանեան Դամասկոսէն կ'անցնի Կ. Պոլիս։ Հոն կը վախճանի 78 տարեկան հասակին մէջ, Նոյեմբեր 6—19-ին, Գե. գիշեր, Գատըգիւղ, իրեն տպանջական Ներսէս Օհաննեանի տունը։ Իսկ Թաղման կարգը կը կատարուի Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ մէջ, երեք օր յետոյ, Նոյեմբեր 9—22-ին, Ուրբաթ։ Դամբանականը կը խօսի Դուրեան Եղիչէ Սրբազան։ կը թաղուի Շիշլիի գերեզմանատունը, եկեղեցականաց յատուկ թաղամասին մէջ, ուր կը դանուէր նաեւ չիրիմը իր օծակցին՝ Սրուանձտեանցի։ Դիտելի է սա զուգադիպութիւնը, որ Օրմանեանի պատրիարքական ընտրութեան և մահուան տարեթիւը նոյն է, Նոյեմբեր 6։

1927

Ցետ մահու լոյս կը տեսնէ իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻՆ Գ. հատորը, Երուսաղէմ, Սրբոց Յակոբեանց տպարանէն, հոգատարութեամբ Բաբգէն Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեանի։

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉ. ՀԱՅԿ. ՍՍՀ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ ՀԱՅԿ. ՍՍՀ-Ա ԱԿԱԴ. ԳԻՏ. Ա. ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

		ԵՐԵՍ
	Ցառաջաբան Հինգերորդ Տպագրութեան	է
	Նախաբան Առաջին Տպագրութեան	թ
	Նախաբան Երրորդ Տպագրութեան	ժԳ
	Այս Գիրքը եւ Զայն Գրողը	ժե
	Ցառաջաբան Գաղղիերէնի	ժթ
	Ցառաջաբան Անգղիերէնի	իթ
Ա.	Ի՞նչ է մեր նպատակը	1

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ Ը

Բ.	Հայ Եկեղեցւոյ Ծագումը	3
Գ.	Հայ Եկեղեցւոյ Նախնական Ժամանակը	5
Դ.	Հայաստանի Ամբողջական Դարձը	9
Ե.	Նուիրապետութեան Հաստատութիւնը	12
Զ.	Զորրորդ Դարու Եկեղեցին	15
Է.	Հայ Դպրութեանց Սկզբնաւորութիւնը	19
Ը.	Հինգերորդ Դարու Եկեղեցին	22
Թ.	Քաղկեդոնի Ժողովը	27
Ժ.	Քաղկեդոնական Խնդիրներ	33
ԺԱ.	Խնդիրներուն Շարունակութիւնը	37
ԺԲ.	Կաթողիկոսութեան Տեղափոխութիւններ	42
ԺԳ.	Կիլիկիոյ Հայրապետանոցը	47
ԺԴ.	Միաբանական Փորձեր	50
ԺԵ.	Միութենական Ջգտումներ	57

ԺԶ. Էջմիածին Վերադարձ 63
ԺԷ. Կոստանդնուպոլսոյ Պատրիարքութիւնը 68
ԺԸ. Զարթումի Դարը 71
ԺԹ. Ութեւտասներորդ Դար 75
Ի. Իննեւտասներորդ Դարը 80

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ԻԱ. Դաւանական Սկզբունքներ 87
ԻԲ. Հայ Եկեղեցւոյ Դաւանութիւնը 91
ԻԳ. Հաւատոյ Հանգանակը 95
ԻԴ. Ներողամտութեան Հոգին 100
ԻԵ. Եկեղեցւոյ Խորհուրդները 104
ԻԶ. Վարդապետութեան Ճշդաբանութիւն 107

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

ԻԷ. Նուիրապետութեան Կազմակերպութիւնը 113
ԻԸ. Հայ Եկեղեցւոյ Նուիրապետութիւնը 119
ԻԹ. Եկեղեցական Պատուհներ 123

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ

Լ. Կղերն ու Կուսակրօնութիւն 128
ԼԱ. Եկեղեցական Հասոյթներ 131
ԼԲ. Աշխարհականներու Մասնակցութիւնը 137
ԼԳ. Եկեղեցւոյ Անունը 142

ԱՐԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԼԴ. Կրօնական Շէնքեր 145
ԼԵ. Կրօնական Պատուհանիներ 149
ԼԶ. Կրօնական Պարտաւորութիւններ 154

ԼԷ. Տոմարական Դրութիւնը 158
ԼԸ. Տերունական Տօներ 162
ԼԹ. Սուրբերու Ցիշատակներ 166

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Խ. Ընդհանուր Տեսութիւն 173
ԽԱ. Վերջին Երեւոյթներ 177

ՆԵՐԿԱՅ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

ԽԲ. Արտաքին Կերպարանք 181
ԽԳ. Զանազան Տարրեր 183
ԽԴ. Ազգային Նկարագիրը 187
ԽԵ. Եկեղեցւոյ Ազդեցութիւնը 191

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ա. Կաթողիկոսներու Ժամանակագրութիւնը 197
Բ. Թեմերու Վիճակագրութիւնը 207
Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան 217

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0174170

ՍԱՌՆԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԴԻՄԵԼ
ՕՐԻՆԱՏԻՊԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՆՔԻՆԻՆ, ԲԵՅՐՈՒԹԻՆ
ԵՒ
Mr. DADIAD K. SRABIAN
Banque de Syrie et du Liban
Beyrouth – Liban

ԳԻՆ
ՍԻՒՐԻԱ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆ 2 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՔԱՂԱՔԱՆ 1 ՏՈԼԱՐ

Printed in Lebanon